

ISSN 2795-1731

An Interdisciplinary Peer Reviewed Journal

Volume : 2

March 2023

BMC Research Journal

Published by
Research Management Cell (RMC)
BIRENDRA BIDHYA MANDIR CAMPUS
Tikapur-1, Kailali, Nepal

BMC Research Journal

(An Interdisciplinary Peer Reviewed Journal)

ISSN 2795-1731

Volume : 2

March 2023

Board of Editors

Editor-in-Chief

Assistant Prof. Chetra Bahadur Darlami Magar
M.Phil. Scholar, T.U.
chhatra.darlami@gmail.com

Editors

Associate Prof. Dharm Bahadur Bist
bistdharma912@gmail.com

Assistant Prof. Gagan Gharty Magar
gaganghartimagar04@gmail.com

Assistant Prof. Surya Bahadur Chaudhary
saurya123@gmail.com

Assistant Lecturer: Thir Prasad Upadhyay
thirprasadupadhyay@gmail.com

Part time Lecturer: Chhatra Raj Joshi
crjoshi2014@gmail.com

Published by

Research Management Cell (RMC)
Birendra Bidhya Mandir Campus
Tikapur, Kailali
Email : rsc.bmc@gmail.com

Board of Research Management Cell

Co-ordinator : Mr. Chetra Bahadur Darlami Magar

Member : Mr. Gagan Gharti Magar

Member : Mr. Surya Bahadur Chaudhary

Member : Mr. Prem Tiruwa

Member : Mr. Thir Prasad Upadhaya

Copyright © Author (s) 2023, BMC Research Journal

Publisher : Reserch Management Cell (RMC),

Birendra Bidhyamandir Campus Tikapur-1, Kailali,

Sudurpashim Province, Nepal.

Layout : Bir Bahadur Chaudhary

ISSN : 2795- 1731

Print copies : 301

Editorial

'BMC Research Journal' is an interdisciplinary academic journal of Birendra Bidhya Mandir Campus Tikapur, Kailali. It is prepared and published by 'Research Management Cell' of the campus. This volume is the second volume of the journal containing twelve peer-reviewed research articles on different topics. It aims to include more articles from more scholars in its coming volumes.

Research itself is a rigorous task in academic field. It opens doors for multi-dimensional possibilities in various issues at different sectors such as in literature, education, culture, arts, agriculture, vocations, etc. The aim of the journal is to provide space for new aspiring scholars and give reverence to experienced scholars by publishing their research articles. It is the hope that the journal will be a milestone to develop and preserve research culture in the campus as well as in the academic society at local and national level.

Originality, academic language, accuracy and zero tolerance to plagiarism are minimum criteria for preparing research articles in this journal. Only one method either MLA or APA should be followed throughout the whole article.

The editorial board is heartily thankful to our reviewers and editorial team members for their great effort in publishing this volume of the journal. Gratefulness also goes to subject experts, campus management committee, campus administration, participant researchers, campus family and all others for their valuable support and encouragement. Special thanks to 'Shankar Offset Press' for the elegant typing and designing.

Critical comments and feedbacks are always welcome for further improvement of the research journal.

Thanks!

**Editor-in-Chief
BMC Research Journal**

Table of Contents

English Section

Vedic Literature and Its Universal Concepts: Rishi and Devata <i>Prof. Dr. Krishna Chandra Sharma (Tribhuvan University)</i>	1-8
Critique of Masculinist Encroachment of Land and Nature: An Ecofeminist Reading of Joseph's Gift in Green <i>Dhaneshwar Paudel, Assistant Professor, (TU) M.M. Campus, Dang</i>	9-19
Incarcerated Body and Political Self in Tek Nath Rijal's "Torture Killing Me Softly" <i>Mohan Dangaura, Lecturer, Global School of Science, Kathmandu</i>	20-31
Ashtimki/Ashtami: The Ritual Festival of Tharu in Kailali <i>Surya Bahaudr Chaudhary, Lecturer, Birendra Bidhya Mandir Campus Tikapur, Kailali, Nepal</i>	32-41
Teachers' Perspective on Teaching English to Mixed-ability Learners at Secondary level in EFL classroom. <i>Niru Sharma, Adjunct faculty member, Birendra Bidhya Mandir Campus, Tikapur</i>	42-50
Current Research Trends and Developments in Language Policy and Planning: Agents' Perspectives <i>Nirmala Dhami, Assistant Professor, Far Western University Central Campus Mahendranagar</i>	51-63

नेपाली भाषाखण्ड

विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा अङ्गीरस <i>चक्रप्रसाद अधिकारी, वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस</i>	65-81
थारू र नेपाली भाषा बिचको व्याकरणिक वाक्य सङ्गतिको विश्लेषण <i>द्वारिकाप्रसाद भण्डारी, उपप्राध्यापक वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस</i>	82-97
सुदूरपश्चिममा प्रचलित ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोग <i>खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय, वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस टीकापुर, कैलाली</i>	98-113
‘कला र जीवन’ निबन्धको सङ्कथन विश्लेषण <i>प्रदीपप्रसाद ज्ञवाली, उपप्राध्यापक बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल त्रि.वि.</i>	114-124
जुम्ली बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्था <i>डा. ओमप्रकाश आचार्य, उपप्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय</i>	125-136
फौजदारी तथा सामाजिक न्यायमा आत्महत्याको न्यायीक निरूपण र विकास <i>कुलानन्द उपाध्याय, मुख्य न्यायाधिवक्ता, सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल</i>	137-150

English Section

Vedic Literature and Its Universal Concepts: Rishi and Devata

Prof. Krishna Chandra Sharma, Ph.D.

Tribhuvan University

kcsharma111@gmail.com

Abstract

The Vedas with four Samhitas Rik, Yaju, Sama and Atharva and each Samhita having Brahmana, Aranyaka and Upanisads form the vast body of Vedic literature. Samhitas are collection of mantra, original texts whereas Brahmana are Aranyaka are the interpretation of mantras and the Upanisads are philosophic texts of the Vedas. The Vedas are based on certain formative elements like Rishi and Devata. Rishis are the wise scholars who have realized Vedic mantras and handed the same to their disciples which in the long run develop different Sakha or branches of each Veda and such sakha altogether were 1131 and now only texts of 26 sakhas available. And Devatas are representatives of divine entity having physical form. The sun, the wind/ Indra and the Agni (fire) are three Devata of the space, interspaces and the earth. Vedas discuss one almighty Brahma/ Purusha taking different forms as Devatas based on various performances and these Devatas are 33 in number and Devatas form the subject matter of Vedic literature

Key Words: Veda, Rishi, Devata, Yajna

The Vedas

The Vedas are the roots of entire Sanskrit, Pali and Prākṛit literature. These are foundational texts of Hindu way of life. These belong to the quite ancient time. So, the vedic language is a bit different from Puranic and later literary texts. It is quite significant for every educated person to have basic ideas about the Vedas. This article begins with the meaning of the term ‘Veda’, and what these proper names ‘Rik’ ‘yaju’ Sama’ and ‘Atharva’ signify and also discusses about different schools/ branches of each of four Vedas. Moreover, it also highlights certain seminal Vedic concepts like ‘rishi’ and ‘devata’.

What is known as a stanza in a later Sanskrit text like that of Purana, Mahabharata, Ramayana and Kalidasa and other poets’ texts but in Vedic text it is called a Mantra. Mantra in Rig-veda is also called Richa whereas in Yaju, Sama and Atharvaveda it is mantra. No mantra of the Veda can be grasped without understanding its basic structural pattern as each mantra of Veda which invariably consists of three elements: Rishi, Devata and Chanda.

Commenting on the antiquity of the Vedas, S.Radhakrishnan says “The Vedas are the earliest documents of the human mind that we possess” (IP vol I 39). There are four Vedas: Rigveda, Yajurveda, Sāmaveda and Atharvaveda. Rigveda is veda of knowledge; Yajurveda the veda of Karma/rituals, Samaveda the veda of Bhakti and Atharvaveda is Brahaveda. Rigveda begins with an invocation and prayer to Agni, lord of light and energy, life and light; (I.1.1) Yajurveda begins with the message of ‘be vibrant as the winds’ be ready for the best of actions ‘yajna’ and thankful to the lord for food, energy, health and life (I.1)

About the origin of the Veda Yajnavalkya addressing Maitreyi in *Brihad Aranyakopanisad* says that four Vedas came out of God naturally like breath. As the breath comes out of the body and it is back when the person dies and in the same way the Vedas are revealed by God in the initial phase of each new age and new creation and are taken back at the time of dissolution and the same idea is repeated in Satapath Brahmana by Yajnavalkya (14.5.4.10). (Dayananda in Rigveda Bhasyabhumika 20). God revealed Vedic knowledge to Agni, Vayu, Surya and Angirasa, as these are the main Rishis of Rigveda, Yajurveda, Sama-veda and Atharvaveda respectively (Shatapath Brahmana 11.5.2.3).

The word Veda is from the sanskrit root “Vid” that means knowledge. It is a common noun but not proper noun. There are different words used for Vedas such as ‘sruti’ ‘trayi’ ‘āgama’ nigama’ adhyaya/svadyaya’ and ‘Chandasa’ (Regmi 38-45).

In certain mantras of Rigveda, *Yajurveda and Atharvaveda* names of four Vedas are clearly mentioned and the Atharvaveda is named as ‘Chandamsi’ (Rv X.90.9/ Yv XXXI.9) and (Av X.7.20). Yajnyvalkya in *SatapathBrahmana* refers Atharvaveda as Atharvaangiras (XIV.5.5.10). Atharvaveda is also named in different ways like Atharvana, Atharvangirasa, Chandamsi, Brahaveda, Bhesajaveda, Amritaveda (Sarasvati, Atharvaveda vol.1,10-13).

Division of the Veda

It is said that in the initial phase of creation there was only one Veda, intact body of knowledge. Krishna Dvaipayana (Vedavyasa) realized it is too much for an individual to go through such a big body of knowledge. So, he decided to divide it into four books. Therefore, his name became Veda Vyasa (divider of the Veda). He divided it into Rik, Yaju, Sama and Atharva and handed to his four disciples Rigveda to Paila, Yaju to Vaisampayana, Sama to Jaimini and Atharva to Sumantu respectively and each of them handed the concerned vedic tradition to their disciples. For example, Paile handed Rigveda to two of his disciples Indrapramiti and Baskali,

Vaisampayana Yajurveda to Charak and Yajnyvalkyā, Jaimini handed Samaveda to Sumantu and Atharvaveda was handed by Sumantu to Kabandha and so different schools of each Veda got developed.

Each school of the Veda (Sakhā/ Pratisakhā) under certain pattern teacher developed its own system of utterance, ritual use and tradition of interpretation. In this process different branches in each Veda got developed while maintaining teacher-disciple tradition in the form of Gurukula. Rig veda had 21 branches, Yajurveda 101, (Krishnayajurveda 84 and Shukla Yajurveda 16=101), Samaveda 1000 and Atharvaveda 9 branches and altogether 1131 branches of four Vedas (Patanjali Vyakaranamahabhasya 1.1.1). Out of 1131 schools or branches at present only 4 branches of Rigveda, 17 of Yajurveda (krishna Yaju 14, sukla 3), 3 of Samaveda and 2 of Atharvaveda altogether 26 schools or branches exist. (Regmi 94).

Rationale of Four Division of the Veda

The four fold division of the Veda is for practical purpose i.e. for better performance of various Vedic yajnas like Agnistoma, Somayāga which require fourfold priests as such rituals demand distinct role of the expert of each Veda during the performance of a yajna (ritual) (Bhāgavat 1.4.19-20). The expert of each of four Vedas has to play distinct role and are known by different names. The expert of Rigveda reciting mantra from Rigveda is known as Hota and he and his assistants recite Rik mantras during the ritual performance. The expert of Yajurveda in the ritual is called Adhvaryu and he and his assistants recite Yaju mantra as offer oblation to the fire god; Sama singers are called Udgātā and he/they go on singing Samaveda mantras and expert of Atharvaved in the yajna is called Brahmā. He recites Shanti and Paustic mantra from Atharvaveda and he supervises each and every aspect of the ritual. Thus, a Vedic ritual is accomplished by proper role of Hota, Adhvaryu, Udgātā and Brahmā (Regmi 72-74). It justifies fourfold division of the Veda.

Main Body of Vedic Literature

Four Samhitas, Brāhmaṇa texts, Aranyaka texts and Upanisads of each samhita, six limbs (sat anga) of the four Upavedas, six secondary limbs (sat upāṅga) form the main body of Vedic literature. Let us enumerate Anga, Upanga, Upaveda in the following lines:

Six limbs (Sat anga) Veda: Sikṣya (orthoepy), Kalpa (rituals), Vyākaran (grammar), Nirukta (etymology), Chanda (prosody) and Jyotiṣh (astronomy/ astrology)

Four Upavedas: Arthaveda (Kauṭilya Arthasastra, Sukraniti, Kāmandakiyanitisar, Chanakyaniti, Pachatantra) or Sthapatyaveda (Kāśyapaśilpa, Mayamata,

Manusyalayachandrika, Mānsār, architecture related texts) are Upaveda of Rigveda. Dhanurvedhya (the science of war, war strategy and weapons, military science) is the Upaveda of Yajurved. In addition to the three, Gandharvaveda (the science of music, drama and performance) also falls to this category-Nāradasamhitā, Bharatnāṭyaśāstra, Sangit Ratnakar, etc) is the Upaveda of Sāmaveda and Ayurveda ,the science of life and medicine (texts *the Charaka* the Sushruta, the Nighantu fall to this category) is the Upaveda of Atharvaveda (Regmi 109).

Six Secondary Limbs (Sat Upāṅga): Sankhya (Kapil muni: Sankhyaśāstra), Yoga (Patanjali: Yogasāstra/sutra, Commentary of Vedavyasa); Nyaya (Gotama: Nyāyasāstra, Commentary of Vatsyayan); Vaisheshika (Kanāda: Vaisheshikāśāstra with commentary of Gotāma); PurvaMimamsa (Jaimini: Purvamimamsasāstra, Commentary of Yāskamuni) and Vedānta (Vyasa muni : 10 Upanisads, commentary (with the gloss of) Baudhāyana). Thus the six secondary limbs are six systems of philosophy (Sat Darsana).

Four Samhitās are regarded as “authoritative texts” whereas ‘Brāhmaṇa text’, ‘Aranyaka texts’ and ‘Upanisads’ of each Samhita regarded as “the commentaries on the Vedas”. Out of 1131 branches of the Vedas four being Samhita texts. Other 1127 are regarded “only the glosses of the Vedas”. The same applies to six limbs of the (Sat āṅga) Vedas and six upāṅga and four Upavedas (Dayananda 267-269).

As each mantra of the Veda is attributed to a Rishi, Devata and metre, the understanding of Rishi and Devata is very important.

Rishi in the Vedas

Rishi gave expression to profound vedic knowledge in seven meters (Rigveda 10.71.3). The seven metres are: Gayatri, Usnik, Anustup, Brihati, Pankti, Tristup and Jagati. The Rishi held firm belief that the universe runs in its course on the basis natural and universal principle ‘ritam’ and ‘satyam’. The sun, the moon, the constellation, the nature and its various components, all function due to universal principle of ‘ritam’ and ‘satyam’ (10.37.2). Rigveda talks about the types of ancient and modern Rishis (1.1.2). There are references of seven types of Rishi: Brahmarshi, Devarshi, Maharshi, Paramarshi, Shrutarshi, Rajarshi and Kāṇḍarshi (*Ratnakosh/ Trikandakosh*). Rishi is defined by Yaska in *Nirukta*, the one who could realize Vedic mantras (2.11). Concept of Rishi is related to the concept of ‘Devata’. Acharya Katyayana in his work *Sarvanukramasutra* uses two terms for Rishi ‘drasta’ (one who realizes) and ‘smarta’ (one who recalls).

Assigned Rishis in Different Mandala of Rigveda

Though each mantra is associated with Rishi but the mantras of Mandala two to seven, each Mandala is related to one Rishi. 2nd Mandala to Gritsamada, 3rd Mandala to Viswamitra; 4th Mandala to Vamadeva; 5th Mandala to Atri; 6th Mandala to Bharadvaja and 7th Mandala to Vasistha. First sukta in each Mandala is devoted to Agni and it is followed by the Suktas related to Indra and other deities. 8th Mandala is related to Kanvarishi but some suktas in this Mandala are also related to other Rishis. In the 9th Mandala most of Rishis are the same used in 2nd to 7th Mandala. First Mandala and the tenth Mandala are related to many Rishis and have different themes.

In Samaveda Rishi uses seven music tones to sing the Vedic mantra. The seven sama are: Sadja, Rishava, Gandhar, Madhyam, Panchama, Dhaivata and Nisad. (Mandukisiksha 1.7.8 quoted in Regmi). Besides rishi another important Vedic concept is 'devata' (deity).

Devata (Deities) in the Vedas

The *Nirukta* of Yaska discusses in detail in its chapters VII to XII known as Devata Kanda about Vedic Devatas. In Vedas the word Devata means the subject matter or the theme of mantra (Sarasvati Rik-Yaju Prefaces 83). The subject of the earth is primarily concerned with Agni as devata, the atmosphere with Vayu and Indra as Devata and celestial sphere with Surya as Devata and thus, the three worlds 'Lokas' each having primarily one Devata, Prithvi- Agni, Antariksha-Vayu/Indra; Space-Surya. These three include all other deities. *Brihad Devata* of Saunaka also discusses in detail about Vedic Devatas.

Devatas are the sons of Diti and therefore they are Āditya. Aditi is not only the mother of Devata but an embodiment of infinite everlasting strength and power (1.89.10). Abrahamic discourses blame the Hindus as celebrating uncountable gods and goddesses but the Vedas basically talks about single transcendental God but the same appears with different names based on different roles and performances (Rig 1.164.46). The Vedas categorically mentions about thirty three gods.

Indrammitramvarunamagnimāhurathodivyasasuparnogarutmān; Ekam sad viprabahudhavadantyagnimiyammātārishvanmāhu. (Reality is one, truth is one, not more than one. The learned and wise speak of it in many ways. They say: it is indra (glorious), Mitra (universal friend), Varuna (highest adorable) Agni (light of life) Divya (heavenly) suparna (supreme beautiful) Garutmān (supreme dynamic).

They say it is Agni (life and leader of existence), Yama (supreme controller, the judge) and Matarishva (supreme energy of the universe).

God alone is one, though known as agni, king Varuna, mitra, aryaman or amsa (RV 2.1.4); God is Agni rudra, mahah, asura and pusan (RV 2.1.6). Thus, the same God is referred by different names based on forms and performances.

The Vedas very clearly refer to thirty three 'devas' (deities) who take their shares in humans observed Yajna 'rituals' and return un in two fold (Rigveda 3.6.9 and Atharva 10.7.13) In *SatpathBrahmana* Yajnavalkya enumerates 33 deities to Shakalya in this way: 12 Aditya, 11 Rudra, 8 Vasu, Indra and Prajapati (4.5.7.2).

Astavasu: The fire, the earth, the air, the intermediate region between the sun and the earth, the sun, the firmament, the moon and the constellations are regarded as Astavasu because they hold all things in existence.

EkadasaRudra: 10 Pranas (vital airs) and Atma (individual self/spirit) form 11 Rudra. These can be categorized in this way:

Five primary vitals: Prana, (Breath in) Apana, (breath out) Samana (help digestion), Udana (help swallowing food) and Vyana (cause the bodily organs move).

Five subordinate vitals : Nāga (the wind that causes belching/eructation), Kurma (the wind that causes opening and closing of eyelids), Krikala (the wind which causes yawning), Devadutta (the wind which causes hunger and thirst) and Dhananjaya (the wind which remains in the body even after death and it causes the body swell).

These vital airs are called Rudra because they cause weeping of the relatives of dead person when these vital airs leave the body, the person dies.

DvadasaAditya: The twelve months and twelve constellations (Rasi) are 12 Aditya (the time), Yajurveda says that there are 33 devatas and God is their overlord and master who keeps all created things under control (14.31). Atharvaveda says the 33 devas fulfill their allotted functions in God's creation. Learned ones know the 33 devas (10.7.13, 23, and 27).

Atharvaveda suggests deities are of three kinds on the basis of their locations: the earth, the interspaces and the space (10.9.92). Nirukta (7.5) also supports the idea of location based deities in the Vedas and limits their number only three; Agni is the deity of the earth, Vayu or Indra is the deity of the interspaces and the Sun is the deity of the space. Thus, he views that there are only three deities. Supporting this idea Rigveda views the Sun from the space, the wind from the interspaces and the fire from the earth protect life in every aspect (10.158.1).

The word 'deva' is from the root 'Divu' which means 'to give and shine'; the sun god gives us light; the fire god gives us heat and vayu gives us oxygen; the earth the food and shelter; Varun gives us water; Indra gives us energy and courage and Prajapati gives us idea to support and protect the family.

Samhita, Brahmana, Aranyaka, Upanisad

Vedic literature consists of four layers of texts: Mantra/Samhita, Brahmana texts, Aranyaka texts and Upanisads. Collection of mantras is called Samhita that is main Vedic text. There are four Samhitas : Riksamhita, Yajusamhita, Samasamhita and Atharvasamhita. RikSamhita consists of 9 sections called Mandala, 10552 mantras, 1028 suktas and SuklaYajurvedasamhita consist of 40 Adhyaya (early 20 adhyayas and late 20 adhyayas as Purvavimsati and Uttaravimsati) and 1975 mantras. Sama Vedasamhita is divided into two sections as earlier part and later part known as Purvarchika (650 M) and Uttararchika (1225 M) and altogether 1875 mantras; and Atharvasamhita consists of 20 chapters known as 'Kanda' 736 Suktas and 5987 mantras.

Mantra and Brahmāna

Entire Vedic literature can be broadly categorized as Mantra text and Brahmana text. The Brahmana text includes Aranyakas and Upanisads. Some regards both Mantra and Brahmana texts as Vedas whereas some like Swami Dayananda Saraswati regards Mantra text or Samhita text as real Veda. Brahman texts are later creation and are interpretive texts of Samhita. So, they cannot be placed to the level of Mantra or Samhita. According to them, only four Samhitas are primary texts and other Sakha texts (1127) are secondary and interpretive texts. Shākalasākhā of Rigvedasamhitā, Madhyandinīsākhā of Suklayajurveda, Kauthumsākhā of Sāmaveda and Shaunakiyasākhā of Atharvaveda are reliable primary texts of the Veda (Regmi 94).

Each Samhita has Brahmana text, Aranyaka and Upanishads. Brahmana and Aranyakas are interpretive texts. These interpret mantras and if necessary give examples. Upanisads are philosophical portion of each Veda. There are Upanishads associated to each of four Vedas. For example Aitereya Upanisad is associated with Rigveda, Isha and Brihadaranyakaupanisads are associated with the Suklayajurveda; Katha and Svetasvetara are associated with Krishna Yajurveda; Kena and Chandogya are associated with Sama Veda; Mundaka, Māndukya and Prasnaupanisad are associated with Atharvaveda.

Conclusion

The four Vedasamhitas form the rock foundation of vast body of Vedic literature, culture and civilization. Brahmanic texts, Aranyaka and Upanisadic texts are based on Samhita texts. The first two are interpretation of Samhita texts whereas Upanisads form the philosophic portion of the Vedas. Key concepts like Rishi and Devata unfold the underlying structural pattern as well as subject matter of the Vedas.

Works Cited

- Atharva- Veda Samhita.vol I.* Translated by Swami Satya Prakash Sarasvati. New Delhi: Veda Pratisthan, 1992.
- BrihadāranyakaUpanisad.* English translated by Swami Madhavananda. Advaita Ahsrama, 1934, 15th reprint 2015.
- Radhakrishnan, S. *Indian Philosophy Vol. I.* 2nd ed. 10th impression. OUP, 2010 (1923).
- Regmi, Rishiram. *VaidikSahityakoSvarup.* Lalitpur: HimvatArshPrajna, 2016.
- Rig-Veda .* Translated by Tulasi Ram. Delhi: ArshSahityaPrachar Trust, 2013.
- Sarasvati, Dayananda . *Rigvedadi- Bhasya-Bhumika.* Translated by Ghasi Ram. Delhi: Govindaram Hasanand, 2010.
- Sarasvati, SvamiSatyaPrakash. *The Rik-Yajuh Prefaces.* New Delhi: Veda Pratisthan, 1989.
- Saunak, Maharshi.BrihadDevata.* English translated by A.A.Macdonal, Havard University.1904, reprint, Motilal Banarasidas, 1965.
- Yask. *Nirukta.* Sharma, Uma Shankar, Ed. Varanasi: Chaukhamba Vidhya Bhavan, 2008.

Critique of Masculinist Encroachment of Land and Nature: An Ecofeminist Reading of Joseph's Gift in Green

Dhaneshwar Paudel

Mahendra Multiple Campus, Dang
paudel29d@gmail.com

Abstract

Sarah Joseph's *Gift in Green* (2011) has been critically grounded on masculine greed, causing the environmental degradation. It shares that human culture is connected to the physical world, affecting it and affected by it. Ecofeminist perspective deals with the interconnection between woman and nature to explain how men exploit women in the society. They utilize the natural resources in the earth. The malecentric view is the main cause of massive destruction of the nature and it believes that human being is in the center while the nature at the margin. The same role applies to the relationship of men and women: man at the center and woman at the margin. So, men do the construction for the development and do encroachment of the resources of Aathi Island. Then, they turn its agricultural land into concrete jungle. But women have passionate attachment with the Island and they keep it intact through eco-friendly activities. Thus, the study has applied Bina Agrawal's "ecofeminist insight" theory to read the novel. The paper concludes men are the main cause of the environmental degradation in the novel and the author urges them to maintain the balance in the ecology being more thoughtful, evoking serious implication about the larger devastation of serene nature in the world.

Keywords : Development, Destruction, Ecofeminism, Encroachment, Nature, Resource

Introduction

Sarah Joseph compares the exploitation of woman in the context of the desecration of the nature that men become cruel to the nature but women show the sympathy upon it in *Gift in Green* (2011). There is deep connection among woman, land and nature and the rural woman tends to have a close relationship with land and other natural resources. Then, they give the greater priority to protect and improving the capacity of the nature by maintaining farming land and caring the nature. They are more sensitive to the earth and they protest it more than men do. They are considered the primary user of the natural resources (land, forest and water) in the developing area of the world but they become responsible for gathering food, fuel and fodder. They spend more time working in the farmland and they learn more about the land, soil, plants and trees. They do not misuse them but men exploit the nature and natural resources in the vast quantity because they have the capitalistic thought. They

always become busy for the industrial development which lead the harmful emission into the atmosphere because they have capitalistic political hegemony and patriarchal thought. They create the destruction and devastation of the fertile land. They collapse the jungle through the construction of building which leads to clogging of the environment and they disturb the ecological balance and harmony.

Review of Related Literature

Akhila Valson explains that there is representative symbols and S. Krithika Devi emphasizes nature's existence depends on human culture in *Gift in Green*. Human culture co-exists with the nature and "[T]heir culture is constructed by interweaving nature and human activities" (197). People invite the disastrous situation in the world and they come forward to struggle against the ecological destruction. Thus, there is co-existence of human culture with nature. Common people favor for fishing, picking mussels and forming pokkah rice and "[T]hey spend seven nights listening to stories ritualistically related to the mysterious tailors" (198). They desire to preserve the nature but rich people believe in selling and buying land as they use the land to earn lot of money by destroying nature. Valsen shows the conflicting idea which exemplifies as in nature versus mechanistic where the "world of nature" is good while "technology" is evil insomuch as feminization of nature is the "universal phenomenon" in most of the cultures throughout the world and masculinity is connected to the "objectivity". Valsen writes "There is amazing and picturesque images of blissful moment where Kunjimathu and her companions enjoy and realize the nature within them and around them... But Kumaran's erected concrete bund were obstructing the free flow of water" (96). Women seem as the symbol of the life of nature but men as the betrayer of the world.

Dhivya Varathi and M. John Suganya explain about the changes in the mind of common people in Aathi Island on their pool towards modernity and their awareness concerning the protection of nature with almost care. But so called advanced people sell their property and try to establish companies which create the pollution in the environment and it "definitely destroys the lives of human and other living beings" (141). They leave the place to seek modern life as Kumaran leaves Island and "he returns back to the same island as a money minded businessman" (142). The common people seem conscious to the nature that "[E]nvironment is healthy when the natural cycle goes without any interruption" (141). Thus, there is conflict between modern and common people. Priyanka Selvaraj explains that globalization creates a tremendous impact on the lives of women and "it causes violence against women in the name of development" (009). Ecological problems are social and

cultural problems. Kumaran is a greedy businessman who only thinks of making money by transforming Aathi Island into a township crackling with industry and he abandons "the natural life of Aathi and sought wealthy life outside" (011). He replaces the Island into a modern world but Shailaja as a woman wants to protect the village by protesting against modernization. She makes unite other women to face the problem boldly. Women hold greater responsibilities than men in the society to preserve the environment. They struggle against destruction. They cross the globe which clearly point their "anger", "anxiety" and "responsibility" to preserve the nature.

R. Ravindran and M. Yogeshvaran explain that ancient world is as woman and nature and both woman and nature are devastated by the patriarchal society. Nature gives its best to humans as it does to the others but human are failed to satisfy with it and "[T]heir greed generates ill to nature" (342). Woman and nature are one and the same as they share same activities. They are destroyed by men and modernization. Men drive them out of the village and they settle themselves in the city to earn money and "to leave a luxurious life" (343). They cannot understand the importance of land of woman as "Kumaran fails to understand Kunjimathu" (343). Women love the natural things as "they plastered the walls with a paste of finely ground soil and paddy husk.... The walls were earth colored" (344). Men misuse the nature and village for their business in the name of "civilization", "modernization", "urbanization" and "globalization" which spoil the beauty and peace of the village and its people. Thus, the previous researchers have discussed that the ecological problems are social and cultural issues because the nature is interweaved with the culture. But I have debated that men think the nature is their personal property and they violate it showing the brawny behavior in the paper.

Methodology

Gift in Green is about the portrayal of women who are aware towards the Island named Aathi which is infected by the name of modernity. It has lost its natural beauty and primitive purity. It has been transformed into the concrete city. Men think that the nature is their personal property and they play the role for the deconstruction and devastation of the fertile land through the masculinist and consumerists venture. Aathi is an idyllic Island that that nourishes all life forms. Men use the force of patriarchal thought hand in hand in all terrains of exploitation but women are the perfect agencies to preserve and conserve the nature. They give the greater priority for the protection and improving capacity of the nature. Ecofeminists blame that men think the nature is their personal property and they violate it showing brawny behavior and they oppress the nature by revealing the patriarchal power structure. Thus, the researcher has used Bina Agrawal's "ecofeminist insight" theory in the

paper. Women have eco-consciousness over ego-consciousness and they are not satisfied with the activities of men how they damage the nature in the name of progress.

Textual Analysis

Ecofeminism has the question upon the patriarchal oppression which exploits the nature and natural resources through their activities. Methodologically, it brings into consideration of the models from both ecology and feminism. Men such as Dinakaran, Kumaran, Markose and Ambu are the ardent supporters of the development and modernized life in the novel. They sell their land to the so called developers, who turn beauty of the land into concrete jungle. But women like Ponmani, Kunjootan, Shailaja, and Karthiyani are always attached with the land, farm and cultivating. They have passionate attachment with the motherland there. They do not harm it and they hate people who come to buy the land there. They even execrate people who sell or give the productive land for earning money because they have a sense of living with the land, landscape, nature and animals which are alive there. Therefore, there is massive ecological imbalance due to men's activities and women always try to balance ecological stability in the earth.

Women are against with the work of men who defile the natural beauty carelessly. Men think that construction of building, vast quantity of vehicles, mass production, cutting down the jungle, etc. can invite happiness in human life. They never think to restore the natural world. They only tend to strive and aspire for the destruction of the nature as they have the tendency to destroy and defile the virginity of woman forcefully. They establish the industries and damage the natural resources and its beauty. It directly affects human and non-human world how Rachel Carson explains about the effect of pollution on human and non-human world in *Silent Spring* (1962). It is the public issue that the pollution has created the problem upon the creatures in the earth. Profit and power, which men use in the earth, are intimately linked to invasion into all biological organisms. The inhabitants of Aathi do not have luxurious life because the creatures do not have water in the blood. The island is totally polluted when men establish industries there. Men become devoted and dedicated to change the land and natural world of it through the modern technology. They just want to develop the area by establishing industries but women do not seem happy with the tendency of men as, Joseph writes, "Shailaja was horrified. The wells, the ponds, the channels, the streams and backwaters which spread like an ocean in front of the house, were all covered with layers upon layers of ship" (80). Natural water is covered by ship and it does not have its existence because men have

used it only for their facilities. There is pollution everywhere and it has negative impact on the human being and other creatures' health. Men perform eco- inimical activities. Thus, women have "eco-consciousness" over "ego-consciousness" and they are not convinced with the work of men who become busy to defile the natural beauty of the village.

Women and nature are productive and nurturing for all living beings. Eco-feminists believe that there is interconnection between the domination of woman and abuse of the nature. The superior power (man's power) treats all living and non-living things as the same because men are the policy maker in the society and they never seem serious towards the nature and women. They become hanker after the encroachment of the land and nature to grab the power and prosperity. Oppression of the natural world and of women by indulgent power construction must be looked at together. The socially constructed oppressions are formed by the dynamic power of patriarchal system. Rosemary Redford Ruether states:

Women must see that there can be no liberation for them and no solution to the ecological crisis within a society whose fundamental model of relationship continues to be one of domination. They must unite the demands of the women's movement with those of the ecological movement to envision a radical reshaping of the basic socioeconomic relations and the underlying values of this [modern industrial] society (204).

Ruether makes clear that woman and nature are under of the men's domination. When women remain under the domination, there is the ecological crisis in the world. Therefore, women's movement should be connected with the ecological gesticulation. There should be connection between feminism and ecological perspective because women have the great sense of attachment with the nature and they are more nature-loving than men are. Eco-feminists explain that the destruction of the nature is cause of the masculinity enterprise. They tend to strive and aspire for the destruction of the nature as they have the tendency to destroy and defile the virginity of women more often forcefully as Joseph asserts, "On the night of his departure, putting his arms around Kunjimathu and donning a mask of melancholy, Kumaran attempted to shed tears of sadness even as he tried hard to hide the excitement frothing within. As a movement of mainly remembrance, he ruptured her hymen and took her virginity" (22). The evocation of sexual imagery supports that Kumaran desires to destroy Kunjimathu's purity. It does not only defile her but it ruptures her virginity. He furthermore desires to make a bridge in the village but he never becomes careful to the nature and environmental beauty. He only thinks how

he can get the profit. He neglects the soil and exploits the fertility of Aathi. He forgets the quality life of the creatures. He only desires to erect the bridge for luring the people into the fancies of the outer world but women think that the bridge would do nothing for the welfare of the villagers. It would simply bring profitable gain to him and the women such as Ponmani, Kunjootan, and Shailaja oppose the idea of constructing the bridge and Ponmani declares, "We must not allow the bridge to be complete. Resist it by all means and, if need be, bring it down"(154).It gives the idea that women love and care the natural and its beauty. They are protective rather than destructive. But men are conquering rather than conserving the nature. Thus, woman and nature are productive and nurturing for all living beings but men become hanker after the encroachment of the land and nature for the power and prosperity.

The massive destruction of the nature is caused by anthropocentric world view. The exploitation of woman is caused by man centric view (man is in the center while woman is in the margin). Men never give woman the respectful position in the society. The patriarchal structure justifies that their domination is through the categorical or dualistic hierarchies: man and woman, human and animal, culture and nature. Men think that women get the secondary position in the society although men are the interventionist and encroachingly-driven whereas women are the regenerative, protective and compassionate. Bina Agrawal says, "Throughout history men have looked at natural resources as commercial entities or income generating tools, while women have tended to see the environment as a resource supporting their basic needs" (14). Men use the natural resources for their personal profit and they think that the natural resources, trees and animals are made for their benefit. They have anthropocentric thought that human is at the center while the nature at the margin and man is at the center of the universe and woman is at the margin in the society. But women seem graceful and they respect the existence of all beings and the nature. So, they collect the dead branches for fuel rather than cutting the live trees. They use the land to product the food for their family and they acquire the knowledge of the land, soil, water and other environmental features. Agarwal further asserts, "This conflict started because men wanted to cut the trees to use them for industrial purposes while women wanted to them since it was their food resource and deforestation was a survival matter for local people (51). Men use trees for industrial purpose and they only want to grab money. They strive to encroach the land and nature but women think that it is their food source and they attempt and aspire to conserve them.

Additionally, women preserve and protect the land and nature and they worship the nature when they are working there. The inhabitants of Aathi do not have luxurious life because the water is completely polluted and it is defiled due to the concrete

jungle in the name of civilization and modernization. It has affected negatively the blood of all creatures. Men want to develop the area using the modern technology but women are not happy with the tendency of them because pollution is increasing cause of industrialization. It has negative impact on human and other creatures' health. People should keep clean for all living creatures but all places, which were covered by water, are engulfed by the modern development. Then, the fresh water is being polluted massively and fish are being affected in Aathi Island. Joseph writes, "Water is not merely a means of washing away dirt. Since the inscrutable of life are encoded in it. We must deem water equal to God" (257). Water takes place as the god and people should respect it as the god but it gets contaminated there. The unsustainable developmental projects and the interference of people like Kumaran disrupt the ecological balance by filling up all the wetlands and poisoning prawn field. He changes the fertile land of Aathi into nothingness and the water has been polluted as, the author further explains that Kunjimathu laments over it that there is no spring tide (44). She becomes sad when she sees the condition of water because it is connected with their life. She becomes conscious to make safe the water but Kumaran is only devoted and dedicated to use the water for his personal profit. Therefore, the male centrism is the main cause of the massive destruction of the nature.

Man's money grabbing thought damages the organic capacity of the nature. Aathi Island which was untouched by the so called contaminated germ of civilization and it lay with its natural beauty and primitive purity in the past but the rending picture of how the consumerist rapes the virginity of soil in the present time. People of Aathi are the children of soil. They have woven their life in the mystery of green bangle. Men exploit the fertility of Aathi and the green jungle which have turned into the concrete jungle. They never care the land and natural environment. They think that the industrialization and other technological advancements bring material prosperity and it leads the way of happy life but they never care about the degradation of the nature as, Vandana Shiva states, "Reductionist science is at the root of growing ecological crisis because it entails a transformation of nature that destroys its organic processes and rhythms and regenerative capacities (25). Scientific development can change the life style of human being and they do not need to do physical work but they never care how it brings the ecological crisis and destroys organic capacity of the nature. Especially, men as Dinakaran, Kumaran, Ambu, and Prakashan are committed and obligated to change the land and the natural environment of Aathi when they desire to collect money for their personal benefit. Even Kumaran has a special project called 'Billionaire of the Rescue of the City!' It negatively impacts on the environment of Aathi but he never cares about it.

He only thinks about his personal profit. It becomes clear when a journalist asks him some questions as:

Journalist: What do you propose to do with all this dangerous waste?

Kumaran: (Smiles) I am an entrepreneur. I see only entrepreneurial prospects everywhere and in everything.

Journalist: Sir, would not that harm the environment and cause serious health problems for the people of Aathi?

Kumaran: (Smiles again) All your environmental problems, I wish to assure you, shall be buried under the earth. It is an insignificant issue; you can safely leave it to me. It is high time journalists become a little progressive. Why cannot you think of the enormous benefits this project is going to bring to the city and to Aathi alike? (264).

It is clear that Kumaran does nothing for the advantages of the inhabitants of Aathi from his project. He only wants to earn big amount of money from his scheme. He is indifferent to the possible negative ecology impact in the Aathi Island. He ruthlessly kills the purity and existence of the nature. He only desires to kill the virginity of it while earning money. The real attachment of people with the pure nature has become dismantled there. Thus, money grasping thought injures the biotic capacity of the nature.

Women tend to love the land and landscape more than men behave them. They have the greater sense of attachment with the nature. They have passionate extension with the motherland. They have sense of the perfect harmony between the nature and animals. The exploitation of women is caused by man-centric view because men think that they are active, assertive, adventurous, interventionist and encroachingly-driven but women are emotional, protective and compassionate as this they establish many factories. They never think about the growing encroachment of fertile land of Aathi which has been injured in the name of civilization and construction. But women's perspectives are somewhat different towards the environmental issue from men because they give the greater priority to protect and improve the capacity of the nature. They maintain farming land and care the natural things. They seem careful towards the environmental future. Warren writes: "What makes ecofeminism distinct is its insistence that non-human nature and naturism (i.e. the unjustified domination of nature) are feminist issue. Eco-feminist philosophy extends familiar feminist critiques of socialism of domination to nature" (4). Eco-feminist conviction holds out the hierarchical dualisms that men dominate women and the nature. They use power to rapture the purity of the nature and the virginity of woman. They bring the destruction of the nature from fertility to aridity and they defile to women cruelly.

The place was so wonderful and beautiful before the encroachment of the land mafias. People had the perfect harmony with the nature. Women used to make friendship with the nature. They used to conserve and preserve it which was not only for human being but it was for the entire creatures in the earth. But due to the aspiration of earning power and prosperity, men let the outsiders to come in the village by selling their land and they change the charming village into barren and charmless sites because there is the absence of natural beauties in the valley as, the writer opines:

Farmers used to own tie water body in measures of four or five acres. The people of Aathi called them the 'other-siders'. For generations, the people of Aathi, especially the women, had been planting paddy seedling, and reaping and thrashing the harvest. Even as the harvest seasons finished, they would begin their work in the fish farms. Shailaja, too, had worked in those paddy fields. By the time she was in standard five, she could plant seedling (265).

Women love and care the nature and they have compassionate, devotional and nurturing behavior. They are more protective rather than destructive but men always destroy the nature. They have less loving and caring behavior and become cruel to the nature and natural resources. So, they become conquering rather than conserving the nature. Men such as Dinakaran, Kumaran, Markose and Ambu are involved in construction and encroachment of the resources of the Island as, the author further explains that they broke boisterously into the green bangle. It disturbs all creatures and the peacefulness of the nature (152) and they turn its agricultural land into concrete jungle. But women such as Ponmani, Kunjootan, Shailaja and Karthiyani hate the people who desires to take "the meager income from the lease fees" (151). They also do not like people who sell and provide the productive land in lease for the job. Thus, women have the sense of love and the perfect harmony with the nature and its beauty.

Conclusion

Materialistic culture avoids the ecological norms. Men desire for the economic growth only through modern scientific technology in the present time. Especially, Masculine greed for material prosperity has damaged the organic capacity of the nature because they use the advanced technology upon the nature cruelly. The anthropocentric view is the main cause of the massive destruction of the nature because men think that human being is in center and nature is at margin and man is in the center and woman is at margin. But women tend to love the land and landscapes more than men behave to them in Gift in Green. They have the greater sense of attachment with the nature. They have passionate closeness with the

motherland. They have the sense of love and the perfect harmony with the earth and animals. They only use the land to maintain food for their family.

As there is interconnection between the domination of woman and oppression of the nature, women and nature have the productive nurturing nature for all living beings. Masculinist enterprise tends to strive and aspire for the destruction of the nature as they have the tendency to destroy and defile the virginity of woman forcefully but women give the greater priority to protect and improve the capacity of the nature and maintaining the land. They protect the earth than men do. Ecofeminism is an amalgamation of ecology and feminism and then, it questions upon the patriarchal oppression which exploits the earth. Men such as Kumaran, Dinakaran, Markose and Ambu believe on technological development and they think that human being becomes happy when they bring the change in the society through the industrial development. When they use the advanced technology, they turn the beauty of land into concrete jungle. They invite the pollution everywhere and all living beings and non-living being are threatened in the earth. But women as Ponmani, Kunjootan, Shailaja and Karthiyani do not accept the modern development. They think that it damages the nature and its beauty which have taken place in the earth. They hate the people who sell and give the productive land in lease for the money. They are always attached with the land and have the sense of love with the land, nature and animals. Thus, women preserve the nature and natural resources and they have passionate attachment with Aathi Island.

Works Cited

- Agrawal, Bina. *Women and Ecology*. Harper Collins Publishers, 2012.
- Barathi, Dhivya and M. John Suganya. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research*. “An Eco-critical study of human nature relationship in a Dystopian World by Sarah Joseph’s *Gift in Green*”, vol. 8, issue. 12, 2021.
- Carson, Rachel. *Silent Spring*. Houghton Mifflin, 1962.
- Devi, S. Krithika. *Language in India*. “Co-existence of Culture and Nature in *Gift in Green* by Sarah Joseph”, 2018.
- Gaard, Greta. *Eco-feminism: Women, Animals and Nature*, Temple University Press, 1993.
- Joseph, Sarah. *Gift in Green*. Trans. Valson Thampu. Harper Collins Publishers, 2011.
- Ravindran, R. and M. Yogeshvaran. *Research Journal of English Language and Literature*. “Eco-feminism in Sarah Joseph’s *Gift in Green*”, vol. 7, issue. 2, 2019.
- Ruether, Rosemary Redford. *New Women and New Earth*. Sexist Ideologies and Human Liberation, 1975.
- Selvaraj, Priyanka. *The Criterion: An International Journal in English*. “Against Globalization: Women’s Voice in Sarah Joseph’s *Gift in Green*”, vol. 8, issue V, 2017.
- Valsen, Akhila. *International Journal of Innovative Research in Technology*. “Eco-feminism in *Gift in Green* of Sarah Joseph”, vol. 8, issue 6, 2021.
- Vandana, Shiva. *Staying Alive: Women, Ecology and Survival in India*. Kali for Women, 1989.
- Warren, K. *Feminism and Ideology: Making Connection*. Bloomington, 1987.

Incarcerated Body and Political Self in Tek Nath Rijal's "Torture Killing Me Softly"

Mohan Dangaura

Global School of Science, Kathmandu

mdangaura6@gmail.com

Abstract

TekNath Rijal's prison narrative *Torture Killing Me Softly: Bhutan Through the Eyes of Mind Control Victim* narrates the story of a Bhutanese captive in one's own state. The prison narrative describes the holocaust-type imprisoned life and state tortured politically willed refugee. The captive accuses the state for secretly monitoring, and manipulating his state of mind through some highly sophisticated, lethal and anti-human ultra-modern "Mind Control Machine" (specific title is unavailable in the narratives). Adds on, the captive is seen to be fighting with his state-owned body's involuntary actions through his own body's voluntary conscience. The fight between voluntarily and involuntarily controlled self becomes so confusing that it brings readers doubt his objective narration. As the sociologist Anthony Giddens concerns that in the time of high modernity individuals reflect on their self-body to define the reliable sense of identity and sane-self, the captive's narration attempts to justify his sanity and 'politically correct self'. The captive's allegation on the machine-technology for reconstructing his body restrains him into a controlled and split subject.

Keywords : Body-identity, Bhutanese-refugee, captivity, high-modernity

Introduction

Tek Nath Rijal's "Torture Killing Me Softly- Bhutan Through the Eyes of Mind Control Victim" narrates the prison narrative of a Bhutanese inmate. The novel chronicles the torture inflicted by the state on a rebel mindset body advocating for the monarchy-less state. The narrator blatantly speaks against Bhutan's "Citizenship Act" in 1985 which provided that "anyone born after 1959 and who had one Bhutanese parent had to apply for citizenship, demonstrate fluency in the national language Dzongkha and produce documentary evidence of 15 to 20 years of residence in Bhutan" (Shakoor 35). Rijal disagrees with the justification of the state and the king and thus desires to actively participate in the mainstream politics of Bhutan. The novel states the state's imprisonment as inhumane and compare the jail tenure as the holocaust suffering. Rijal's primary agenda seems to expose the invincible "Electronically Magnetic Radiation" emitting ultra-sophisticated weapon that controlled his thought process. This vigilance and weaponry that attack made the prisoner feel mentally restricted by it. The prisoner explains the state's policy as against Nepali language ethnicity and willfully out-casting them.

Rijal's alleges the royal elite and the discriminating state policy for making the southern Nepali speaking group as the illegal immigrant. Though the narrator explains the state's secret weaponry responsible for making his thought process and the unsound body, the narrative sounds much more like a traumatic eruption of an extremely restricted behavior of the inmate during his imprisonment for ten years. The narrative does not describe the physical torture like beating, thrashing and lynching, however it describes more to an invisible inexplicable and confidential military weapon.

The eruption of the sub-conscious pain and torture being inflicted during the imprisonment and the king getting pre-informed about the decisions and thoughts of the inmate makes Rijal's autobiography a good subject to be studied by divulging the concept of state and resources, prison narrative and refugee doctrine.

Literature Review

Rijal's political self demands justice against state sponsored imprisonment. Rijal's pathography revolves around some secret light emitting machines that were directed towards his mind and which would scan his thoughts and even make him process his acts according to the state's manipulation.

Bhutan's internal crisis and refugee problems arose when the monarch opposed the changing order of politics. As Harvir Sharma states such was supposed to order of change and modernization of Bhutan was preferred by Dorji family (29). According to the family relationship, the relationship between monarch and Dorji family was good and Dorji descendants had been promised even for a good settlement in Kalimpong. However, the problem and the crack into the relationship grew larger when Dorji family exiled in Nepal as the king got complete authority to control the internal matters of Bhutan.

Similarly, the peace and ongoing normal affair of Bhutan's internal politics got tremored when in September 1990, few Bhutanese of Nepali origin demonstrated against the state's Drukpa dominated socio political order. As SD Muni states, behind the raging insurgency of those Nepali Bhutanese, three primary reasons emerge: an explosion of kingdom's ethnic divide, Royal Government's move to undertake a fresh census to identify illegal immigrants who were mainly of Nepali origin, democracy and human rights sweeping through the whole third world (145-50). The situation of imprisonment Rijal goes through explicitly arise from his political movement; a freedom demanding a political privilege for Nepali speaking Bhutanese in Bhutan itself.

Bhutan's unwillingness to take the returnees back to home and its hardcore policy of disallowing third party organization to interfere gave birth to refugee crisis (Shakoor 33). However, it was all evident that it was the account of ethnic and political ideology that harvested refugee problem into Rijal's imprisonment and traumatic narration of invincible weapon. From the very beginning of the novel, Rijal starts explaining the presence of evil in the breeze of the state. The Buddhist monks, stupas and the freezing breeze flowing in the mountains of Bhutan contrast with the electromagnetic rays striking Rijal's serenity by creating unpleasant noise in him. He describes the valley as the newly-wed bride but condemns the monarch for hiring the labors from abroad and exploiting them for one's state development.

The beginning of the novel puts the narrator on the nostalgic mode of how the rural and underdeveloped Bhutan flowed with the development from the imported human-resource. He also presents his dissatisfaction towards the rich and powerful as they would pass the time on their favorite sports:

As I reached at the worksite, I was stunned to see people wearing Gho and Kira and also talking in a language I could not understand. I felt as if I had come to a different world. People were clad in old, torn clothes.... A group of women sang in a chorus while working. The song echoed through the mountains. To me, it sounded like an expression of their agony. On the contrary, the rich and the powerful would play archery (the national sports). This made me sad. (Rijal 18)

Prison narrative reconstruction is important for the narrator to express his desires, commitments, behavior, beliefs and values. According to Hardie-Bick, self-narratives are equally empowering and divisive. On the one hand it empowers and provides agency to the story teller, and on the other hand speaks against the authority inflictors (567).

Moreover, the primary function of story-telling is of course to create one's sense of existing and assimilating the life-goals. Thus, from Hardie-Bick's perspective Rijal's narrative discusses the dialogical and ontological dimensions of imprisonment.

Prison narrative is necessary for understanding the inmate's identity. To understand identity one has to understand one's lifestyle and culture and value of those behaviors for the survival. Scott defines, "...identity is a set of integrated ideas about self, the roles we play and the qualities that make us unique" (568). Thus, identity involves the process of becoming incorporates our feeling, attitude, values and desires. Ernest Becker emphasizes that human beings reflect on their past experiences through primary and secondary observations where primary observation focuses on the present, secondary observation focuses on one's side past experiences (Hardie-Bick 572).

While contemplating through this process, the inmate contemplates on his/her family, income and life. Thus, secondary observation puts the prisoner into transformative mode.

Similarly, Hardie-Bick argues that the autobiographical narrative construction provides the coherent sense of to the composer. "People reflexively construct their own biographical narrative to unify their lives. A unified sense of self relies on autobiographical memories, private thoughts, actions and feelings, and certain experiences and memories will be considered to be particularly important and significant" (Hardie-Bick 573). Thus, the narrative development includes all those scattered moments of one's life. Thus, such experiences help the author to reflect and express his ideas more strongly with the sense of just and capable agent.

Similarly, Crawley and Sparks explain the disgusting experience of imprisonment. They point out that: "The pervasive experience of imprisonment can result in severe emotional disturbance. These are not disturbances that can be easily resolved. When people face such dreadful circumstances, one's whole sense of self may become uncertain" (qtd. in Hardie-Bick 576). Rijal in his narrative remembers his experience about the magnetic ray attack. During the attack, Rijal would feel helpless, his body would ache and he would vomit. Thus, whenever his narratives are analyzed, his traumatic past seems to have made him behave somewhat awkward. As the trauma of imprisonment was disturbing to his mental serenity, the novel presents his chaotic life as he struggles to regain his serene sense of cognizance.

Similarly, on an interesting note on prison food narratives, Rebecca Godderies observe on the crucial role that food plays on prison narratives. She represents and attaches the consumptive ritual as the resistance, agency and the exploration of power play (61-62). However, food inside body also functions as an important tool to control and discipline the inmate. To control the body, prisoner's consumptive culture is strictly controlled. Rijal's description of very low quality food relates with the point how he finds the state authority being very dominant on him. Rijal interprets such act of the prison authority completely commanded by the monarchy against whom his resistance and political uprising had been. Thus, such narratives help us to explain the strategy through which food becomes a proven tool to restrict the revolutionary.

Similarly, Elisa Scaraggi in her analysis of the political prison writing discusses the political writing as an agency for empowering the individual and community. Scaraggi states: "When dealing with texts written by political prisoners, one of the issues to investigate is how the awareness of being part of a larger political struggle influences

the individual experience of incarceration and therefore, the account that prisoners give of it" (45). Narrative experience of Rijal vehemently depends on his southern Bhutanese community for their active participation in mainstream politics. Rijal narrates an event where workers' faces had to be stamped every day for a month. The situation would become harsher for them if they had less than 30 stamps in a month (18). Thus, he portrays the state's atrocity against the exploitative labor system. From the beginning of his autobiography, his narrative becomes voice for political resistance. Similarly, Marie-Laure Ryan discusses about the very fashioned out trick of the narrative story writers. She defines such tricks as Cheap Plot Tricks, Plot Holes (CPT). To explain her idea, she argues that most of the prison narrative comprises the narrative plot that holds the very established trick of portraying the major character or the narrator as the state victim and uses Holocaust imagery to arouse the pity and emotions among the readers (57). Similarly, Cohen and Taylor argue: "Prisons are spaces of intensely managed emotions where institutional interests in formal order coincide and conflict with the raw exigencies of ontological survival in an alien and austere environment" (364). Prison confines the human endeavor which makes an inmate's contemplate and develop various ideas on life and survival. Similarly, Doran Larson discusses about the impact of material conditions responsible for the birth of peculiar jail narratives (152). Rijal lodges his writing for the cause of all those Nepali speaking Bhutanese community. Thus, when one interprets the prison narrative, one explores and becomes aware about the material condition shaping that particular fiction.

Similarly, Mary Phillips discusses about the power of the first person narrative and states that storytelling functions as a form of self-defense and personal agency despite historical silences and targeted violence by governmental authority (26). Therefore, the first person narrative holds a great potential to affect the readers as the readers love to hear the story. Similarly, Thomas S. Freeman in his discussion on the rise of prison literature distinguishes between the prison writing trend of past and present. The modern day narratives incorporate spiritual authority and moral superiority. Rijal's prison narrative falls under the category of modern narrative building that incorporates state notoriety for his suffering.

Prison narratives develop the overwhelming sense of being victimized, tortured and subjugated. Hardie-Bick, Becker, Godderies, Scaraggi, Ryan, Larson, Phillips and Freeman discuss and reemphasize their justification for the prison narrative as the medium for developing agency and exposing the state torture. Such prison narratives implore the readers to propel the resistive power to speak for the politically motivated arrests, imprisonment and suppression.

Methodology

In this study, interpretive method has been adopted to discuss the prison narrative of Rijal. Using the narrative construction purpose, style and its impact on the readers, how the author becomes able to differentiate the state-controlled body and his inner self becomes the major discussion goal. Similarly, the concept of institutive dimension from Anthony Giddens's book "The Consequences of High Modernity" has also been applied to justify the state-controlled mechanism in the modern time. According to Giddens, the modern state has control on institutions: industry, capital, surveillance and military power (59). By using the new codes of criminal law, as it appears in the case of Rijal's resistance, "The Citizenship Act of 1989, the Bhutan's regime appears to be super-cautious about the civil-conflict that may arise in their territory. Thus, the study incorporates reviews and theoretical insights on modernity to discuss the incarcerated body and empathic prison narrative of Rijal.

Giddens basically portrays the states sponsored medium to restrict the overwhelming resistance against itself (8). Similarly, the concept of the body as the unfinished project from the social theories of Chris Shilling's book "The Body and the Social Theory" is also be applied. Chris Shilling's idea from Anthony Giddens is that in conditions of high modernity the body tends to become aware about the sense of self-identity (1). Similarly, the study will also shed its light on how the body in modern social systems has become the principal field of political and cultural activity. As Norbert Elias argues: "It is our bodies which allow us to act, to intervene in, and to alter the flow of daily life. It is impossible to have an adequate theory of human agency without taking into account the body" (8). Thus, the study uses the interpretive discussion model to examine the composition of narratives of incarcerated body.

Discussion

Rijal in his autobiography describes Bhutan's initial days of modernization. His description visualizes the laborers' pathetic condition. He compares such state oppression as the barbaric and animistic practice: "Such dehumanizing practice reminded me of numbering animals in the herd by tattooing onto their bodies" (18). From the very beginning of his narrative, his resistance of state authority is compared with a demonstrative mood. He even narrates the state's attractive scheme of giving a Panasonic radio-set as a gift to those who worked for three consecutive years.

Rijal wants to justify the conflict between Ngalongs, the ruling group, who control the monarchy, the government and dominate economy and Lhotsampas; Nepali speaking people of the south. Economy plays crucial role in possessing control over the state autonomy and authority. Max Weber writes: "Material progress can only be

obtained only at the cost of an expansion of bureaucracy that crushed individual creativity and autonomy" (qtd. in Giddens 7). Thus, Giddens states that modern industrial work has degrading consequences, subjecting many human beings to the discipline of dull, repetitive labor" (18). Such forces of authority to control and restrict the labor freedom bring the labors and suppressed unable to raise the voice of resistance.

Rijal documents his narrative as the result of trying to expose the corruption of high officials closely related with monarch. He considers himself as the victim of King's biased attitude towards him. "The king branded me as an instigator and antinational... I was removed from my positions, and then arrested and detained in the prison without a trial for three days. No official warrant was issued against me" (23). Rijal declares it as the organized conspiracy of the monarch to save their relatives and dignity. Larson in discussing prison poetics writes: "The prison writer's autobiography is always an implicit testament to the success or failure of system of justice" (149). Thus, Rijal's narrative demonstrate the state's injustice cornering him inside the jail. Rijal mentions the first day of his imprisonment by describing the jailroom which had cold concrete floor with torn sack, foul smell wafting from the dilapidated toilet. Rijal narrates a situation of prison whose definition doesnot seem to come from discipline but rather from torture. Rijal's primary concern connects with his suffering caused by magnetic radiation. He narrates about completely modern military vigilance device causing him discomfort in jail:

I was lying on the sacks in my usual position. Suddenly, I heard a noise. It was as though somebody had switched on a radio-set near me. It was just a sound without any words- hsssssssss. It was like the sound from a radio when it is not tuned into any station. As the sound reverberated and echoed in my ears; I felt good at the beginning, thinking that somebody had probably switched the radio-set on. I kept on waiting for it to play some music or even news. But the sound continued to ring in my ears atrociously.... The realization that I was the only victim of this deafening sound made me immensely terrified (28).

Rijal narrates one of his jail life when his sane state of mind was disturbed. He mentions the state's sophisticated and confidential way to use the military technique to control his thought process in a jail. In similar terms, Foucault states: "Prisons seek to control bodies through the control of minds... that makes apparent on otherwise invisible apparatus of power (qtd. in Larson 157). Rijal's narrative discusses slow graduation of the torture through his proclaimed invisible weapon of radiation. Rijal's expression of his suffering also makes him feel alienated. Thus, he wants to share the unbearable psychological pain inflicted on him.

Rijal explains about all thoughts controlling device that was able to absorb all the data of his past, present and future. By extracting all the data about his weakness, friends and acquaintances and his future plans, he feels that he was being weakened. Whatever he used to think and question about, everything would be communicated to the king. These narratives function as the textual evidence presented in fictional way in front of the authority. Foucault believes, "The prison text is the body of the condemned brought out of hiding; it is a running habeas corpus brief against states that allow prisoners to be run as theatres of violence (qtd. in Larson 157). However, for Rijal the major obstacle was to be able keep his thoughts confidential. He believes that every thought process was monitored and if he did try to hide anyone of them, severe pain would be inflicted on him.

Rijal also narrates about the low quality of prison food and how it was one of the major tactics of the prison for maintaining discipline and inflicts torture on prisoner. "The Royal Bodyguard (RBG) adulterated the food with nails, pieces of glass, fish bones and dead insects, among other hazardous materials" (37). Food inside prison is also one of the prime issue to change the sense of self and identity. Godderies states: "Consumptive choices provide a sense of authority over who we are, presenting us with the occasion to develop and express our individual and collective identities" (63). Rijal discusses his food consumption behavior inside the jail to express the overwhelming torture and regain a credibility of true living martyr for his community. Remembering traumatic experience, Rijal wants to pass through the traumatic physical and mental injury. In one of the incidents he remembers: "I was positioned with the barrel of a gun pointed at me through a hole in the wall. I was living in constant fear of being shot any time. At times, I was blindfolded after being told that I was sentenced to death....The image of the gun barrel still haunts me today" (37). Prison writing also functions as the medium to express the traumatic survival and suffering. Meanwhile, prison narratives function as the working through of trauma. However, sometimes the traumatic injury becomes so much disjointed that it risks the victim to remember and describe the state of suffering exactly. As Agamben argues, silences, hiatus and dissociation in memory reflect the witness bearer's aphasia to describe the moment acutely (Scraggi 45). Rijal also fails to describe the sort of conversation and the speaker with him in the mind-controller bothering him through the machine.

Even during inhuman condition inside jail and being provoked constantly for committing suicide he endured and found strength to resist. "First, they made me depressed through mind-control technique and then conditions conducive for me to commit suicide were created. Thanks to my immense inner strength, I could resist the regime's relentless efforts to end my life. That is how I survived ten years of rigorous torture

inside jail" (42). As Scaraggi argues that prison writing shows how even in inhuman condition, prisoners tend to carve out some space for themselves, a space not controlled nor supervised by the authority (45). Rijal narrates the imprisoned history with the authority of his incarcerated body.

Scaraggi writes that prison writers write to call upon a society and denounce their suffering (41). Rijal also calls for the attention from his community member to bear the witness of his freedom fighting, "My dear fellow countrymen, brothers and sisters! For a people's representative like me who was always committed to the good of the country, the king and the people, the type of punishment I'm receiving from the government is not justified at all" (46). Thus, his incarcerated body primarily functions as a body fighting for collective resistance and identity. Rijal depersonalizes his experiences. He removes the writing from just autobiographical trope to testament writing.

Similarly, same narrative addressed to the larger community also arouses the emotions and in story telling the readers are enthralled by the affect element. Phillips also discusses about empathy and brings Sara Ahmed's argument on humanity, action and emotion together. Emotions do things, and they align individuals with communities or bodily space with social space through the very intensity of their attachments (qtd. in Phillips 46). Rijal could be seen utilizing the empathy of torture, identity and community to arouse the political support in his favor.

Similarly, Crawley and Sparks in their discussion of experience of imprisonment discuss that pervasive experience of imprisonment can result in severe emotional disturbance. They argue: "When people face such dreadful circumstances, ones whose sense of self may become uncertain" (qtd. in Hardie-Bick 576). Rijal time and often narrates similar experience caused by the mind-control machine. "I was affected by the mind-control so much so that I was restless and disoriented. Since my mind was being controlled, I was bound to follow the directions received in my mind" (54). Rijal's narrative transposes similar events of challenge to restore stable sense of personal agency.

Rijal also develops a kind of redemptive narrative during his tenure in Rabuna jail. In the jail, argued by Liebling and Maruna, redemptive narrative is a coherent, meaningful, and persuasive narrative used by the inmates to convince both themselves and others they are capable of living very different, more productive life (qtd. in Hardie-Bick 578). Rijal gets involved in such a similar incident where he finds himself elevated, and blessed when he started keeping himself busy with creatures of and around prison like mice, birds and dogs, many of whom he raised himself. "My

fondness coupled with boredom attracted me toward the animals that are sometimes called man's best friends. With the co-operation of other inmates, I started to take their special care. In the beginning, the canine population under our care was small but with the passage of time, their number began to swell" (Rijal 65). Rijal develops close bond with the dogs in the jail that transform him into a compassionate human and help him to establish the fact that how his inner self still possess the sense of humanity.

Furthermore, with the growing prison tenure, Rijal also presents himself as the spiritual leader. In the jail, he starts motivating his other new inmates: "I also developed warm relationship with them which finally became a motivating factor for our friendship. I urged them not to remain silent in that they were incarcerated in the most barbaric manner for crimes they had not committed" (66-67). Rijal presents himself as the savior and the regenerative leader acknowledges, incorporates and attempts to alter the cruelty of imprisonment.

Talking about body, Chris Shilling argues that body is a corporeal phenomenon which is not only affected by social systems, but which forms a basis for and shapes social relations. The body is seen as 'unfinished' at birth, an entity which changes and develops throughout an individual's life" (88). Rijal's imprisonment body establishes his relationship with refugee community struggling socio-political rights. He invests his own body for the imprisonment and resistance in a state where he inhabits.

Rijal questions the state on his after-prison life. In a conversation with high-court judge who brings him news of his amnesty, he expresses his insecure feelings, "Who is going to be responsible for my security after the release? I could be physically attacked, as there is a widespread propaganda that I am responsible for plunging the nation into the present crisis. There is a threat to my life from people having vested interests" (70). Giddens in his discussion of high modernity argues that humans have a fundamental and unchanging need to feel secure about the basic parameters of themselves and the world around them (153). He becomes threatened imagining a situation where he could be exterminated even after his death. Moreover, Rijal also raises the issue of body defamed and suppressed. He talks about the children of prisoners who were exiled in the forest to live. During such instances, Rijal raises the issue of identity of sociological body. "Since the prisoners' children were living in the forest, they were deprived of education. As the children were kept aloof from their society, they were devoid of any socialization" (70). Such instances, as discussed by Rijal were enough to raise the breed of more anti-nationals. Karl Jasper also terms such situation as the marginal situation and argues that marginal situations push us to the borders of our existence; they force into our consciousness knowledge that the human world is open-minded and unstable" (qtd. in Shilling 155). Rijal experiences the absurdness of human morals, ethics and accountability after getting imprisoned just for being

vocal for the political rights for his community.

Rijal's imprisoned body constantly seeks identity for himself and his community asking questions to oneself. He describes such incident of self-enquiry when he watches the news of his release on Television: "As I heard these words, I became upset and thought, 'If I am innocent, what does the word pardon mean? Hence, king's kindness and magnanimity does not bear any value. If I am innocent, then who is responsible for ruining ten years of my life by putting me behind the bars? Would the king now punish the judges and his uncle?'" (78). Even after release, the suffering continued and Rijal had perplex idea about his sane body identity and political orientation.

Overall, Rijal narrates his painful prison journey together with identity politics and severe pain inflicted by the state through unknown mind-controlling technique. Rijal's prison narrative vocalizes the torture inflicted by the state and the after math of release. The struggle for survival with social prestige became challenging for him aftermath of his release, he unequivocally demand a well-documented research, compensation and readdressing of his political demands and individual suffering in those ten years.

Conclusion

Rijal's imprisonment narratives discuss the state sponsored atrocity upon the political agitators. He jots down his experience from his initiation of job into Royal Advisory Board to being imprisoned. The fragmented narratives are woven into such a string that keeps the narrative flow undisturbed and coherent. Moreover, the foundation of his prison narratives focuses on the state-sponsored torture. Discussing from multiple theoretical insights on prison narrative and sociological body, it can be concluded that the major purpose of Rijal's body rests on the reflexive identity disturbed by the force of the state. The incarcerated body of Rijal concentrates on being manipulated and controlled by the by the totalitarian authority to sanction his individual freedom. His narratives of a tortured body perfectly embody the resistance, identity and the sociologically dehumanized body.

Works Cited

- Freeman, Thomas S. "The Rise of Prison Literature." *Huntington Library Quarterly*, vol. 72, no. 2, 2009, pp. 133–46. *JSTOR*, <https://doi.org/10.1525/hlq.2009.72.2.133>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Polity Press, 1996.
- Godderis, Rebecca. "Food for Thought: An Analysis of Power and Identity in Prison Food Narratives." *Berkeley Journal of Sociology*, vol. 50, 2006, pp. 61–75. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/41035612>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Hardie-Bick, James. "Identity, Imprisonment, and Narrative Configuration." *New Criminal Law Review: An International and Interdisciplinary Journal*, vol. 21, no. 4, 2018, pp. 567–91. *JSTOR*, <https://www.jstor.org/stable/26530574>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Larson, Doran. "Toward a Prison Poetics." *College Literature*, vol. 37, no. 3, 2010, pp. 143–66. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/20749607>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Muni, S. D. "Bhutan in the Throes of Ethnic Conflict." *India International Centre Quarterly*, vol. 18, no. 1, 1991, pp. 145–54. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/23002126>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Phillips, Mary. "The Power of the First-Person Narrative: Ericka Huggins and the Black Panther Party." *Women's Studies Quarterly*, vol. 43, no. 3/4, 2015, pp. 33–51. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/43958548>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Rijal, TekNath. *Torture Killing Me Softly: Bhutan Through the Eyes of Mind Control Victim*. HRWF & GRINSO, 2009.
- Ryan, Marie-Laure. "Cheap Plot Tricks, Plot Holes, and Narrative Design." *Narrative*, vol. 17, no. 1, 2009, pp. 56–75. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/30219290>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Scaraggi, Elisa. "Witness Narratives in Context: Analysing the Political Prison Writings of Graciliano Ramos and José Luandino Vieira." *Context in Literary and Cultural Studies*, edited by Jakob Ladegaard and Jakob Gaardbo Nielsen, UCL Press, 2019, pp. 37–54. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/j.ctvfrxrhb.9>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Sharma, Harvir. "Bhutan and Its Regional Security Environment." *India Quarterly*, vol. 50, no. 3, 1994, pp. 25–42. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/45072621>. Accessed 20 Aug. 2022.
- Shilling, Chris. *The Body and Social Theory*. 2nd ed., Sage Publications, 2003.

Ashtimki/Ashtami: The Ritual Festival of Tharu in Kailali

Surya Bahadur Chaudhary

Faculty Member

Birendra Bidhya Mandir Campus Tikapur,

Kailali, Nepal

saurya133@gmail.com

Abstract

Ashtimki is a ritual festival of Tharu women celebrated in Kailali in Far Western Province in Nepal. The ritual practice, the women take fasting on Ashtimki, is to purify their body and soul through the festival activities. Furthermore, they take fasting for good health, agriculture, and other family members. It is believed that Ashtimki is the arrival of new season. It means summer season is over and winter season begins. In this festival, the main four ritual activities focused are Agiyara, Agrashan, Tika, and Parohana. These rituals are main parts of Ashtimki to confess their past sins. The festival is celebrated for encouragement, promotion and cooperation among their youngers. The present journal writing will be one of the achievements for other researchers. This festival is focused on the regional variation, the typicality and richness of the culture and ritual belief. Tharus have their own unique ethnicity, culture, festivals, rites and rituals. Cultural tradition, art, literature, songs reflect their history. The recorded text of the personal interviews and folk tales also prove this fact and it has been supported with the opinions by the respondents to the socio-cultural questions.

Keywords: Ashtimki, Agiyara, Agrashan, Tika, Parohana

Introduction

Nepal is a multi-ethnic, multi-lingual, and multi-cultural nation. Different languages and cultures exist in Nepal, which have created a rich and unique national identity that also depending upon the cultural and ethnic diversity. It is also known as unity in diversity and it is an important national heritage that needs to be further strengthened. More attention and efforts are needed to promote all languages, religion, culture, & literature. There are various festivals in Kailali and Tharus have been celebrating distinctively to their cultural norms and values. Among the festivals, Krishna Janamashtami is more popularly known as Krishna Janashtami or *Ashtimki/Ashtami* in Tharu language. It falls on the eighth of Bhadra Krishna Pakshya according to the Hindu Lunar Calendar. It is also known as Krishna *Janma Ashtami* and celebrated as the second festival in Tharu community in Kailali. It is an important festival in Tharu culture and there is devotional singing through the midnight when lord Krishna was born, fasting (upavasa), vigil (Ratri Jagaram) and a festival on the following days are a part of the Janmaashtami celebrations. *Ashtimki* has four ritual activities: *Agiyara*, *Agrashan*, *Tika*, and *Parohana*. It is believed that the lord Krishna was born on Ashtami (8 Thiti) Bhadra Krishna Pakshya. As the story regarding *Ashtimki* goes, there was a king Ugrashen who

was imprisoned by his own son, Kansha. He was a demon king. Therefore, Kansha killed seven children of his sister, Dewaki. In *Ashtimki*, there is a village where Bashudev and Dewaki live. They settle in the village and construct the garden with pond and so on. They also set Deities muses in the eastern side of the village. They offer Chhanki, a type of wine in Tharu community on that day Isharu.

(Bashudev) gathers the village farmers and asks the farmers to go to the forest to make plough for farming. They have walk for a long time and they reach in the dark and deep forest and meet to a female tiger. They have also taken their food, fruits and milk. Isharu has already promised to offer cock and sheep to the Dudhi Baghiniya, a female tiger in Tharu language to make his forest journey better. They walk many miles from their village.

After walking day and night, they arrive in the (Kajarik Banuwa) forest and feel very tired and hungry as well. So, they sit under a tree and eat their food after that they choose the woods to make the plough. They select the woods and cut down, for instance, Sisau for Juwa (an equipments of ploughing), Saal for harrow, khayer for the other purpose. When they are returning from the forest, they again meet to Dudhi Baghiniya (a female tiger). They offer and pray the tigress to make their journey successful. They prepare all farming tools at their home and go to tilt their field. Isharu also goes in the field and starts to tilt his field. The right ox's name is Bashaha and the left ox's name is Sirake Sindur. Isharu starts ploughing from the East to the West and the North to the South. The north is Shiva Jagannath.

At first, it was grassy field because of barren so called Kushaha field. During ploughing the field, Jashu (Dewaki), his wife cooks at home and goes to the field to give him. She has cooked *jhalimakuniya urud mungarik daal* (name of pulse), *Ghataru's* meat (name of pigeon), *Rohani* (name of fish). He continues ploughing after eating his meal. At the same time a man comes and asks him, "Wasn't the field swampy and who created it. So, we can plough now?" Isharu replies that the tapeworm has brought the mud from the seventh layers of the earth. The man again asks him, "Who created the paddy that we can sow?" (Personal Interview July 2012) Isharu replies that the god has given us. By the god Shiva whom we all know and the man goes somewhere. After giving food, she starts to collect fire wood and pluck the green leaves for vegetable. She becomes pregnant and her gestation is ten months. So, she feels labour pain and then Isharu orders Dengiya (a messenger) to call the Sorhiniya (Sudheni). Dengiya goes her home but he does not see her home so he asks to the children and they tell him that they also do not know but they tell him to ask with Babhana (Priest). He goes to priest's house and asks him about her house. Finally,

the priest shows her house and arrives there. When she sees at her home, she guesses that he has surely brought the message of Isharu and she also asks him to sit on Machiya (small cot) . Sudheni brings cold water in jug for him first. Immediately, he tells her that Isharu has called her to meet him because his wife is pregnant. She tells him that she could not go there without any sort of means. She asks him to bring an elephant and then he brings the elephant but she tells him that she is frightened to see the elephant's big ear and long trunk. So, she wishes to go on camel. He also brings the camel but she says that she is also afraid of camel's neck so she denies going on the camel. Later on, she asks him to bring a horse. Dengiya (The messenger) brings the horse but she again says that she is afraid of blue eyes and tail. She wishes to go on a man's shoulder so he manages the man for her but she again rejects to go on his shoulder. At last, Dengiya gets angry and says that he has fulfilled her desire but she has not gone so he has threatened her to cut her tongue with a knife. He takes out the sword so she gets frightened and gets ready to go Isharu's house. Finally, they arrive to Isharu's house. Isharu welcomes and tells her pregnancy date. She asks him to bring oil for massage. At midnight, Dewaki gives the birth to a miracle child. It is the 8th of Bhadra Krishna Pakshya. They fare well very nicely according to their custom. The astrologer keeps his name Krishna Kanaiya. Since that day, it is believed that Kanha/Krishna protects to all the villagers from the evils after his birth.

From that day, people worship Lord Krishna in *Ashtimki* in Tharu community. They celebrate *Ashtimki* to get rid of the past sinful activities. Consequently, the festival signifies human behavioral matters as well as physical well-being. They take fasting to purify their body and soul from the past sinful activities. It has gained widespread and lasting recognition amongst the Tharu to acquire a merit that transcends any particular period. It also seems to be exceptional work of art which has arisen out of the festival of Tharu. It is believed that *Ashtimki* is practiced to celebrate the significance of cultural and ritual festival of Tharus of far western region of Nepal. It is not only for females, girls but also boys can take a part actively in large number with their desires, beliefs, and hope of better their future. Males rarely take a part in this occasion. There is no gender discrimination.

Regarding Krishna Janmashtami, Historians and Scholars, M.L. Agrawal and S.N. Mudgal, analyze that Lord Krishna took birth in a cellular jail in DwaparYug biologically to Vasudeva and Dewaki. But Vasudeva had to cross the Yamuna River in a stormy night to pass on his child to a friend to save the child from the evil hands of Kansa. So, technically MaiyaYashoda and Nanda of Gokul region of Mathura were the foster parents of Lord Krishna. Janmaashtami or more popularly known as Krishna Janmashtami the birth day of Lord Krishna which is celebrated with great fervor and

zeal in India during the monsoon month. If we go by the Hindu calendar, this important day falls on Ashtami or eighth day of the Krishna Paksha or dark fortnight the month of Bhadra. No one actually knows when this festival originated may be a thousand years back this festival found its foothold in our culture. One would actually come across various legendary stories and myths encircling the birth of Janmashtami. Sahani Brothers Dictionary. New Delhi: Agrawal Publication, Agra, 2005.

Firstly, they wake up at midnight to eat delicious food that is called *Dar*. In dar, there are many varieties of vegetables and food items can be eaten. The participants wake up early in the morning and prepare their necessary materials such as Diyo, Bati, Betle nut, Achhata, fruits, Thali, Tapari (leaf plate), Duna, and color. They do their work without eating anything even water. When the time becomes noon time, the participants take a bath and sit at the sitting place where the place have already made clean by co-dung and mud. They sit and other member of the family helps them. They can take tea, water and sarbad (sweet water) after offering pine dust, water, sugar etc to the fire god. In the evening, they go to the place where the drawings have made for Tika with their all necessary materials.

Opinion about Ashtimki

Few writers have viewed about the origin of *Ashtimki* as a cultural festivity. In this festival, male and female wear their cultural dress. They take fasting on the day for their family members' peace, progress, good health and happiness. Regarding *Ashtimki*, Gopal Dahit highlights his views in this way:

Ashtimki brata (fasting) is taken by women as a festival that starts from (Bhadra) Krishna PakshyaAthami. Dahit's remark throws clear light on the issue *Ashtimki* is a festival that is celebrated by women. *Ashtimki* is a Tharu word and is celebrated as a festival of victory. His interpretation implicitly digs out the fact that the celebration of *Ashtimki* is based upon the faith of brining happiness and prosperity to their children by those women who take fasting on the very day (68-69).

Furthermore, Dahit clarifies: it is mainly the female festival but boys can also take also Brata/fasting. Boys wear Dhoti, Payjama and shirt. The dhoti should be white because it reflects the symbolic meaning. White is known as peace and gentle so that they can wear in this festival. If someone doesn't have special dress at that time, they can wear casual clothes for *Ashtimki*. Boys have their own dress and it has also cultural values and assumptions. On the other hand, girls and women have their own special dress. They wear lehnga, colourful cloth, blouse, aghran, a piece of cloth is used to cover head and body. Lehnga is handmade item by women for ritual and customary dress (77-78).

It is a traditional dress which reflects their cultural norms and values. They have to wear their socio-cultural dress, jewellery and other cultural ornaments. It is a good environment for them in terms of religious and cultural perspective. They prepare for a long time so that they can wear these outfits in this festival. It is not only traditional but also customary dress for them except this, unmarried girls wish to get good husband and handsome child in future. It is believed that the summer season has just passed and Krishna/ Kanhā would bring new winter season from that day.

Another critic, Indra Kumar Mahato also views about *Astimki*:

“Why Astimki Fasting?-on the occasion of Victory of justice over injustice, the festival is observed enthusiastically. Women long for progress, good health and long life of their husband by brothers by fasting on this day. This festival is celebrated in order to get rid of injustice and torture. Unmarried women take fasting for the hope of getting a promising couple and their own successful life” (3).

Women take fasting with faith of fulfilling their own desire and hope. They take fasting for the excuse of any sin and mistakes committed by them. *Astimki* is observed for preserving and conserving of racial identification, for promoting culture and establishes the co-operation and for a good relationship, merry-making among friends and relatives.

Regarding *Ashtimki*, many people have viewed in the interviews where Som Kumar Tharu says:

“*Astimki* is an ethnic ritual festival on the basis of Tharu culture. It is believed that the Lord Krishna was born as the 8th child of Dewaki, wife of Basudev. He was a miracle child so that he could have shown the unbelievable heroic deeds. Kansa, his maternal uncle had given the torture and severe punishment to his sister, Dewaki. So, it is believed that it is doomsday for those who dare to give bad behavior to his sister at present time in their culture” (Interview App.iii, July 9, 2012).

It is a ritual festival of Tharu culture. It is believed that Lord Krishna was born as the miracle son of Dewaki and Basudev. The child had shown the unbelievable heroic deeds and his maternal uncle, Kansa had also given the torture and severe punishment to Dewaki. Therefore, that day became a dooms day for Kansa.

Furthermore, another interviewer, Bujhawan Lal Chaudhary says:

“It is the period of the King Ugrashen who was ruling nicely in his country, when the demon king Kansa started giving torture to people, he even sent his father in the prison. Kansa asked his sister Dewaki to get married with

Bashudev. At that time, Kansha got information about the cause of his death so that he could keep his sister, Dewaki, and her husband, Bashudev in jail. Even then Krishna killed to Kansha. Therefore, it is believed that Krishna is ritually known as new life. Kansha is symbolically evil. So, people want to get rid of from him”(Interview July 9, 2012).

His interpretation presents that there is a king Ugrashen who is imprisoned by his own son, Kansha. He is the demon king, gives the severe torture to people in the Droper Yug. Kansha kills seven children of his sister, Dewaki. In *Ashtimki*, the drawings songs, and other objects are related to the Mahabharata. Therefore, the songs are sung addressing to the gods and goddesses: the Sun god from the east, five Pandv brothers from the west, the lord Mahadev from the North, Indra from the sky, Shreehari Bishnu from the South and the Basshadevsthan from the underground of the earth. The religious songs are sung by people who are sitting jagram (stay the whole night without sleeping) and they are selected males and women from their community. The drawings are symbolized by signs and symbols such as songs and objects of value to the ritual, which are emblematic of the ethnic way of life itself. They take fasting to purify their body and soul from the past sinful activities knowingly or unknowingly. *Ashtimki* is also a religious part of Mahabharata. It has gained widespread and lasting recognition among the Tharu to acquire a merit that transcends any particular period. It seems to be exceptional work of art that has arisen out of Tharu religion and cultural festival. The celebration of *Ashtimki* is for four major ritual activities: *Agiyara*, *Tika*, *Parohna* and *Agrashan*.

Agiyara

Agiyara is an initial ritual process of this festival. It is a symbolic- ritual worship of the fire god. It is generally prepared by other members of the house. It is a main part of *Ashtimki* which represents the worship of the Aganidev (the fire god). It symbolizes their commitment that they take the fasting as the ritual rules and regulations. So, they offer water, tea, milk and the like on the fire. They do believe that it destroys human evil attitudes and works. It purifies them because the fire is as witness in their life. In Tharu language, the word 'Aagi' means fire and 'Yara' means to give or offer confessing the past evil activities in front of the fire. It has a significant role which can be done at noon time/ mid day after finishing their duties. The fire must be the cow-dung. In case, if it is not available, they can use coal fire. It is a great worship of the fire because the fasters believe that they will get the protection by the god. Regarding Agiyara, Dahit highlights, "This ritual task repeats two times. It falls before and after the Tika. The fasters feel internal joy and they offer to the fire god for their peace, progress, prosperity, good health and their farming. It is not only for him or her but also for the whole family" (77-78).

This is the first ritual process of *Ashtimki* which repeats two times. It is a type of worship that falls at the beginning and last of Tika. The participants offer water, milk, tea and sarbad (sugar water) on the fire for their peace, progress, and good health for them and their family members.

Tika

Tika is also the main part of *Ashtimki*. The fasters take a bath at first and wear their cultural dresses and also take the necessary praying materials: Abir, Thali, Leaf plate, Chamal/ Achhata, Diyo, Bati, Dubo, fruits, flowers, and beetle nut from their own home compulsorily. All the participants go to the house whereas the drawing has made in evening and they put their materials in proper line so that they could easily find next day and put the Tika on each drawing because each and every drawing carries the ritual and mythical meaning. It is called Tikaunu in Tharu language. it represents a type of ritual and cultural worship. Each and everybody put Tika because it has a significant meaning. Dahit adds:

“At first, seniors start to put Tika and the juniors observe and follow up to the seniors as the ritual norms and values. It is really very exciting because it could be done systematically if not so it is not possible. There are nearly more than 600 hundred participants who come from different places and homes” (77-78). Dahit clarifies that it is very systematic way. So, the juniors can learn how and where to put Tika. It is a type of ritual worship in Tharu culture in Kailali. The worship of the drawings is the entire of the nature. The participants worship one by one asking their desire for fulfillment by lord Krishna in evening.

Parohna

Parohna is a ritual activity of *Ashtimki*. The word 'Parohna' means to confess and drift the Diyo keeping on the leaf plat. Early in the morning, the participants wake up and go to the previous house where they have already kept their materials with necessary clothes and worshipping goods. When all the participants gather there, they put Tika on the drawings and they go to the river side for a bath in group. They take a bath and prepare the material for Parohna. They light the bati either three, five, or seven of the Diyo and they put on the Tapari (leaf-plate) believing that this ritual activity can wash their past sinful deeds and it purifies to their outer body and inner soul from the past sinful work. In this process, lighting Diyos stands whatever they have done evil tasks knowingly or unknowingly, diseases, problem, grief, and critical situation could be swept away. It is called Parohnu in Tharu language. Dahit explains:

“It is Tharu word. Parohanu means to confess their mistakes of past life and they also believe that it helps to get rid of from the sins and summer, rainy season’s diseases would go from their fasting and worship of lord Krishna therefore they keep on Tapary (leaf plate) to sail onto water. When they take a bath, they kindle three, five or seven Baati and ask to excuse to their sinful activities in past. Everything they throw onto water and come back to their home” (78-79).

Agrashan

Agrashan is the last ritual activity of *Ashtimki/ Ashtami*. The term 'Agra' means first and 'Ashana' means place in Tharu language. It is also called Anna Puja (a type of grains). It is actually prepared by other members of the family. At first, they make neat and clean place by using cow-dung and mud for Agrashan. Many varieties of vegetables, food and fruits make ready to offer the God. Everything can put on the banana leaf in front of them and they offer some portion from their food and vegetables to the God first before they eat. They pray after the worship, they give to their close relatives. If they cannot go to give this food, they feed to their cows. They believe that they get rid of from the sins. Regarding Agrashan, Som Kumar Tharu expresses his view explicitly through his interview:

“Agrashana is the end ritual process of *Ashtimki/ Ashtami*. The fastors can take some amount of food from their food which they can keep on the banana leaf. It is believed that it is the way to get rid of from the evil or sinful activities of human life. There should be seven Diyo. They give rice, fruits, vegetables and other things to their relatives after the end of the fasting, called Anna Daan" (Interview July 9, 2012)

Conclusion

The findings and the analysis of *Ashtimki* of the present research demonstrate that Tharu women have their own ritual and social rules and regulations to celebrate *Ashtimki* and other festival in Kailali. *Ashtimki* has some ritual activities and cultural values and assumptions. They take the fasting to purify their body and soul through the ritual activities. Furthermore, Tharu women take the fasting for good health, agriculture, and other family members. It is believed that *Ashtimki* is the arrival of new season because the summer diseases. They focus on Agiyara, Agrashana, Tika, and Parohana. These ritual activities are main devotion of *Ashtimki* to confess their past sins. They have their own way to celebrate the other festivals of the year for the racial and culture identity to establish its promotion, co-operation, and encouragement to their youngers. The object of this socio-cultural study has been to find out the answers to the elementary questions regarding the Tharu and their ritual festivals in their community for instance, what are the Tharu ritual festivals of the

year? Do they have the cultural space or not? If yes. How? When ? Why ? What are the ritual and social norms and values in their community? The findings of the study reveal the reality regarding the status of the Tharu people and Tharu festivals because the Tharu culture has its identity in the ethnic configuration of Nepal.

To reply desirable answers to the above questions, the present study has prepared by utilizing different techniques: personal interviews, field researches, text recordings, administering socio-cultural questionnaires and making primary observation. One of the achievements of the present study is a collection of ten festivals of Kailali. It is the list of festivals that focuses on the regional variation in the celebration and shows the typical richness of cultural and ritual belief.

On the present situation, the celebration of *Ashtimki* in Tharu community has a separate rules and regulations. It has its own distinct features as a ritual festival. Tharus have their own unique ethnicity, culture, festival, rites, rituals and households composition. Cultural tradition and festivals of the Tharu reflect their history. The recorded text on the personal interview and folk tale also prove this very fact and it has supported by the opinions expressed by respondents to the socio-cultural questionnaires. The responses given to the socio-cultural questionnaires prove that the Tharu ritual festival is a distinct festival mainly celebrated in the different domains of life in the Tharu communities. Although some variations have been noticed in their celebration but it is mainly due to geographical distance. However, the separate identity and existence of the Tharu culture is proved by the respondents of the targeted areas. The regional variation result is due to the geographical distance.

Works Cited

- Agrawal, M.L. and Mudgal, S.N.ed. *Sahani Brothers Dictionary*. New Delhi: Agrawal Publication, Agra, 2005
- Chaudhary, LalBujhawan. *Personal interview*. 23 July 2012
- Chaudhary, Prasad Gokarna. *Personal Interview*. 24 July 2012
- Dahit, Gopal. *An Introduction to Tharu Culture*, Lalitpur : National Foundation for Development of Indigenous Nationalities (NFDIN), 2062.
- Krauskkopff, G. 'Lesdieux, les rites et l'organisation sociale chez les Tharu de Dang Nepal)', *these de Doctorate de l'universite' de Paris X-Nanterre*, 1985.
- Mahato, Indra. *JeetiyaPaban (Parb)* published. Article, Kathmandu, 2060.
- Tharu, kumar Som. *Personal Interview*. 23 July 2012
- Mc Donough, C. 'Tharu of Dang: A Study of Social Organisation, Myth and Ritual in West Nepal', *Ph.D. thesis*, University of Oxford, 1984.

Appendix: Socio-cultural Rituals festival Questionnaires

A. Ethno Cultural Profile of the interviewers.

1. Date of Interview
2. Name?
3. Age?
4. Profession?
5. Education Level?
6. Village/ District?
7. What is your first festival?
8. Do other people/ tribes celebrate as your people do?
9. In the Eastern region where do people celebrate your festival purely?
10. Do you celebrate other ritual festivals with your culture?
11. What other festivals do you celebrate?
12. When do you celebrate them?
13. With whom do you celebrate?
14. Do you think that your culture has changed? Why has it changed?
15. Do you celebrate the same way as your grandfather did?
16. Is there any social, political factor responsible to change your festivals?
17. Do you think that your culture and festivals are declining?
18. What do other people think of your festivals and culture?
19. Should all the Tharu people celebrate their festivals?
20. What festivals do you like the most?

Teachers' Perspective on Teaching English to Mixed-Ability Learners at Secondary Level in EFL classroom.

Niru Sharma

Adjunct faculty member
Birendra Bidhya Mandir Campus, Tikapur
nirusharma744@gmail.com

Abstract

This study presents an overview of mixed-ability class and attempts to reveal the challenges related to such classes in the context of EFL classroom setting. It adopts a qualitative method of research design where three secondary-level English teachers are selected purposively as participants and data are collected through questionnaires followed by informal discussions with the respondents. The study reveals that it is difficult to address the needs of the diverse learners by using one particular classroom teaching method and consequently they lose the interest in learning. All the participants admitted that they had to face challenges while teaching English in Nepali classrooms. Individual difference of the learners and their attitudes towards learning are some of the challenges of mixed ability classroom teaching and these challenges can be overcome by using some effective strategies like effective teaching materials, proper classroom management, learner friendly teaching and cooperative teachers. This study might be helpful for language teachers, ELT practitioners, curriculum developers, and syllabus designers to cope with the challenges of mixed-ability classes and accordingly design the teaching materials to cope with the problems resulting from mixed-ability classroom teaching.

Keywords : challenges, EFL classroom, mixed ability, strategies

Introduction

Every profession has its challenges and more so with teaching, especially, teaching English to mixed-ability learners. "Mixed ability teaching", according to Ansari (2013), is related to working together with students who have different personalities, skills, interests and learning needs. Different scholars have defined this term in different ways using the different perspectives achieved from different learning environments. Valentic (2000), asserts "Mixed ability classes differ in the level of learners' in the receptive and productive skills, fluency and accuracy work..." (p.74) whereas, Mavlonova and Karimova, (2020) describe mixed-ability class as a class that contains students with different capacities, learning styles and preferences. Similarly, Zakarneh et al, (2020) define mixed-ability classes as varying in their levels of competence in listening, speaking, reading and writing. Thus, mixed-ability classes are considered a universal phenomenon where varying capacities of learners are there with their differences. Therefore, mixed-ability classes can create problems for the teachers as well as for the students. In this regard, Hedge (2000) asserts that teaching mixed-ability classes are a challenging and genuine issue that every teacher experiences daily. He further adds that the mixed-ability classroom problem needs

serious attention from experts and teachers to overcome its challenges. Often, English language teachers face a dilemma about what strategies should be adopted to eliminate the challenges of mixed-ability classes. In fact, in many educational institutions, the concerned authorities take admission tests to minimize the problem, but in reality, all these are in vain as every learner has their own pace of learning. Therefore, it is important for teachers, educationists and concerned authorities to be aware of the problems resulting from mixed abilities classes and to decide on strategies that can be used to solve such problems.

Therefore, this study aims to identify some of the challenges of mixed-ability classes and to find out some effective measures to cope with them.

The objectives of the study are

- To identify the challenges in the mixed-ability classes in an EFL setting and
- To find out the strategies that can be helpful to cope with them.

Research Questions :

The study explores the following research questions:

- What challenges do the EFL teachers face in mixed-ability classes ?
- How do they overcome the challenges ?

Literature Review

Mixed-ability classes refer to the classes having different abilities of learners in the same class learning at different paces. The students in these classes differ in their abilities; strengths and weaknesses and have different procedures for learning. For instance, Al-Subaiei, M. S. (2017), describes a mixed-ability class as comprising learners with various capacities, preferences and learning styles that create havoc for language teachers. In other words, the mixed abilities students comprise the variation in their abilities that create problems for teachers in the effective language teaching and learning process. Notably, many factors may differ from one student to another such as their attitude, motivation, and self-discipline (Lightbown & Spada, 2006). Consequently, it becomes difficult for the teachers to plan for their lessons effectively so that all their students can take benefit from the lesson. This is especially a great challenge for language teachers if they are not well-equipped with the required skills and teaching methods to deal with mixed-ability classes (Ansari, 2013). To address this problem, mostly the educational institution divides the classes according to their ages. But these classes are still multileveled since there are differences at the individual level. Various studies show that random grouping does not incorporate the level of ability and attainment skills of individual students. This leads to various challenges for the teachers who try to provide equal opportunities to all the students in the class (Boaler, 2008).

Therefore, the difficulties faced by EFL teachers in mixed-ability classes cannot be ignored. Sometimes it can lead to frustrations on their part since they are unable to cope with the problems that hinder them to create a productive learning and teaching environment for their students. Ireson & Hallam (2001) suggest that teachers need to recognize that a class is of mixed ability because learners have different abilities and improve at different rates. Consequently, language teachers are always under pressure to address the needs of their diverse learners (Djurayeva, 2021).

In such a context, it is necessary to identify the challenges that may occur in a mixed-ability class to make the teaching-learning process fruitful. And it is also equally important to find out some strategies to cope with these problems. Therefore, this study aims at identifying the challenges of mixed ability classes and the strategies to handle these challenges as well.

Methodology

The study adopts a qualitative method to analyze the data which were collected from the participants. I selected three secondary-level English teachers teaching in mixed ability classes from three different community secondary school of Kailali district having at least 5 years of teaching experiences and conducted a mini-survey to elicit the information required for the study. The tools of data collection are questionnaires and informal discussions with the participants. I conducted a questionnaire via an online Google form and collected their opinions about their perspective on mixed-ability classes. Open-ended questions were designed to elicit descriptive information in the participants' own words instead of simple "yes" or "no" answers to collect the information required for the study. The data thus drawn is expected to reveal better strategies to deal with mixed-ability learners while learning English. I prepared a set of questionnaire in the Google form and sent it to the respective teachers through email. There were altogether seven questions that focus mainly on the challenges and strategies of mixed-ability classes. Later, I arranged an informal discussion with the participants related with my research objectives. The collected data were coded with different themes by using qualitative approach and to maintain the ethical consideration and anonymity, the identity of the participants were hidden by using pseudonyms as T-1, T-2 and T-3. I analyzed and interpreted data descriptively that revealed the challenges of mixed ability classes and the strategies to cope with them.

Results and Discussion

Based on the data collected from the questionnaires and informal discussion, the researcher has developed the theme to analyze the data. The questionnaire mainly focuses on the challenges that English language teachers generally encounter in the

English classes and the strategies that can be used to cope with the challenges. The open-ended questions help the researcher to collect in-depth information about the teachers' perceptions of mixed-ability classes. From the responses of the teachers, it was found that the challenges occur in the mixed ability classes due to differences in learners and their attitudes towards learning.

Learners' Differences

The participants of the study agree that almost all their classes are mixed ability classes and every day they have to face difficulties while handling such classes which are mainly because of individual differences in learners. In their classes, the learners respond differently as some learners are active and brilliant, some others are average and the rest are very slow learners. In such conditions, it becomes difficult for a teacher to conduct classroom activities effectively. Participant 1 shares similar experiences in his mixed-ability classes and asserts that even if he tries his best to make his teaching inclusive by making all students take part in class activities, few learners do not show any interest in teaching and learning activities. "Despite my interactive and inclusive class, a few learners still exhibit a lack of interest in studying. It is really hard to personalize teaching to meet the needs of every individual" (T-1).

These differences in learners create problems for a teacher to select or design suitable materials for the learners. It is equally quite difficult for a teacher to provide effective tasks to each learner. Consequently, it becomes very challenging for a teacher to get all students involved and motivated toward learning.

Learners' Attitudes

Another reason that can create problems for a teacher in mixed ability classes is learners' attitudes toward the target language. The learners may come from different learning backgrounds and they may bring different learning experiences; positive or negative. Positive experiences help the learners in learning while negative experiences hinder them in language learning. How they have been treated so far, affects largely language learning. Therefore, it becomes challenging for a teacher if the learners have negative learning attitudes. Motivation can play an effective role in such cases. Generally, motivated learners are fast learners and less motivated students are slow learners. Therefore, it is the responsibility of a teacher to motivate students toward learning for effective teaching and learning achievement.

Students' Progress at Different Rates

Some students have prior knowledge of English and others do not. In such a situation, they may perceive learning at different rates. Some may understand

quickly while others may struggle to understand it. Some learners may be visual, and they like to see things written down while others perceive knowledge by listening. Due to these differences, the learners progress at different rates, some are fast learners and others are slow. This situation creates a problem for the teachers as they are in a dilemma about how to teach them so that everyone becomes engaged in class. Participant 2, in this study also shares similar experiences. The challenge he faces during mixed-ability classes is mainly due to the individual differences of the students. It makes him confused to choose the teaching materials as one particular type of material cannot meet everyone's needs in a mixed-ability class.

Effective Teaching Materials

Since textbooks are designed for an ideal homogenous classroom, teachers find it challenging to use the same in mixed-ability classes. In such classes, students react differently to the same teaching materials due to their differences. Some learners may find it easy and interesting while others may find it difficult and boring. Therefore, it is challenging for a teacher to satisfy the needs and interests of every learner by using the same materials. If the teachers use diversified resources in mixed-ability classes rather than focusing on textbooks only, the teaching-learning process will be effective and successful.

Management of Classroom

While asking the participants how they deal with the challenges of mixed ability classes, they promptly assert that proper management of classrooms helps the teacher to cope with the problem of mixed ability classes. Proper classroom management skills ensure that all the learners are engaged in teaching-learning activities. "I use the strategy which suits my purpose... keep less able learners close and pay more attention...divide my teaching material into three levels... according to the ability of the learners" (T-1).

According to the demand of the situation, strategies are changed in mixed ability classes that can meet the demand of the learners to make classroom teaching effective. Similarly, another teacher's strategy to cope with the problem of mixed ability is also the same as the first participant's. "I use their level-specific teaching materials" (T-2). Level-wise tasks or using teaching materials help learners to be motivated toward learning. The most difficult problem that a teacher faces in a mixed-ability classroom is ensuring effective learning for all. The higher-ability students finish tasks and activities very quickly as they find it easy to follow the lessons and instructions; whereas, the students with lower ability have to struggle to do even the simple task. If a teacher pays

attention more to the students of higher ability, soon the lower ability students will find the tasks difficult and may feel bored and might give up. On the contrary, if the teacher focuses on the needs of the lower-ability students, the higher-ability students will lose interest in the lessons, as they will find them extremely easy. So, in both cases, one group will lose interest and effective learning for all will not be ensured. So, the teacher needs to play a very important role to make sure that all the students are engaged in classroom activities and are enjoying them equally. It is only possible when the teacher uses the appropriate teaching methods to teach them.

Another effective strategy to cope with the problem of such classes is engaging students in collaborative work. Dividing students into some groups with mixed abilities and assigning them some tasks to do collaboratively can ensure the full participation of students in class. It can solve the problem of mixed-ability classes to some extent. In such groups, the more able learners can help the slow learners and together they learn and grow. However, participant 3 was not convinced and thought that these types of groups cannot help the advanced level students as they do not get anything new to learn and may feel bored in the class. Instead, he believes in motivation that can encourage the learners to take part actively in class activities. "Starting class with a motivational quote can help students to be engaged in class"- one participant perceived to overcome the challenges of mixed ability class.

Therefore, it is the teacher who can make mixed-ability classes effective and enjoyable by collaborating with all the learners and respecting their differences as well. However, there is no hard and fast rule that a teacher has to follow in handling mixed-ability classes because one particular strategy can work in one situation but it may not work in other circumstances. But, the teachers need to be skillful so that they could easily handle the problems that occur in mixed ability classes.

Conclusion

From the analysis of data gathered from questionnaires and informal discussions with the participants, it is found that mixed-ability class is an unavoidable situation in everyday classroom teaching. No language classroom is homogeneous. Therefore it is important to find out the possible challenges of mixed-ability classes and investigate some of the strategies to overcome the problems. From the above analysis, some of the challenges that teachers may frequently face in EFL classes can be as below:

- Learners have different learning capacities as they are from different learning backgrounds.
- Students' progress at different rates.

- Some learners find it easy to learn English while others feel it difficult.
- Students may already have negative attitudes towards learning English.
- There may be other influences also that hinder them from learning English.
- Similarly, from the analysis of the information gathered from the participants, it can be said that there are lots of strategies that can be used to cope with the problem of mixed-ability classes. Some of the strategies can be listed below
- Proper management of the classroom where the teacher can divide the class into several groups with varying abilities students or sometimes with students of the same abilities helps the teacher to use appropriate teaching materials to get the best outcome. Practical classroom management skills can ensure all learners' active participation in classroom activities.
- Another strategy may be motivating students toward learning. Motivation has a great role to play in teaching English. It can improve the chances of success in learning.
- Catering for different learning styles can also be an effective strategy to cope with the classroom problem in mixed abilities learners. Finding out about and trying to cater for different learning styles in the class can increase the learning opportunities for all learners.
- Another strategy for coping with mixed-ability learners is different learners working on different tasks with different resources in the classroom, individually or in a group. It caters for a wide mix of abilities. It increases learners' autonomy and gives learners a sense of responsibility for their learning and thus helps in learning.

However, mixed-ability classes have lots of benefits even though they are often overshadowed by challenges. These classes provide ample opportunities for the teacher to deal with varieties of learners with their different abilities and create an interesting learning environment for the learners as well. Due to these differences in learners with their diverse skills, dispositions and perspectives, the language class becomes more interactive and effective which makes the students more creative and innovative as they get the opportunity to learn from each other's unique abilities.

This study shows that the mixed-ability students found in nearly all schools and classes create difficulty for their teachers in teaching effectively. These classes need the teachers to employ different effective methods that are suitable for addressing classroom challenges. Some of the methods can be dividing learners into several groups with the same abilities or with learners of different abilities and accordingly teaching methods can be used. By using different teaching techniques as per the needs of the learners, a teacher can ensure the participation of every learner in teaching-learning activities.

The study will be helpful for language teachers, ELT practitioners, curriculum developers, and syllabus designers to cope with the challenges of mixed-ability classes and accordingly design the teaching materials.

Apart from employing these classroom management techniques, it is paramount that teachers should focus on the positive aspects of the classes. Though teaching mixed abilities classes can be challenging for a teacher due to the complexities involved, these classes have strengths also. The teachers should subsequently focus more on these strengths. An appropriate method of doing this is by coming up with specific tasks for the various levels to keep the students engaged and motivated, hence improving their learning capabilities.

Furthermore, if the teachers have a positive attitude towards differences in student abilities, they are more successful in teaching mixed-ability classes. Developing and planning different materials and tasks for the various levels of students will ensure all learners are engaged in the learning process and this, ultimately, will guarantee success in the teaching of mixed-ability classes.

References

- Al-Subaiei, M. S. (2017). Challenges in mixed ability classes and strategies utilized by ELI teachers to cope with them. *English Language Teaching*, 10(6), 182-189.
- Ansari, M. S. (2013). Coping with the problems of mixed ability classes: A study in the context of teaching English as SL/FL. *International Journal of English: Literature, Language & Skills*.
- Boaler, J. (2008). Promoting "Relational Equity" and high mathematics achievement through an innovative mixed-ability approach. *British Educational Research Journal*, 34(2). <https://doi.org/10.1080/01411920701532145>
- Djurayeva, Y. A. (2021). Teaching mixed-ability students in the classroom. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(2).
- Dudley, E., & Osváth, E. (2016). *Mixed ability teaching-into the classroom*. Oxford University Press.
- Hedge, T. (2000). *Teaching and learning in the language classroom*. Oxford, UK: Oxford University Press
- Lightbown, P., & Spada, N. M. (2006). *How languages are learned*. Oxford University Press, USA.
- Mavlonova, U. K., & Karimova, S. K. (2020). The problem of teaching English in mixed ability classes. *Достижения Науки и Образования*, 5, 40-41.
- Reid, M. I., Clunies-Ross, L. R., Goacher, B., & Vile, C. (1981). Mixed ability teaching: Problems and possibilities. *Educational Research*, 24(1), 3-10.
- Valentic, D. (2005). ELT in multi-level classes. *Hupe Newsletter*, 23.
- Zakarnah, B., Al-Ramahi, N., & Mahmoud, M. (2020). Challenges of teaching English language classes of slow and fast learners in the United Arab Emirates Universities. *International Journal of Higher Education*, 9(1), 256. <https://doi.org/10.5430/ijhe.v9n1p256>

Appendices

List of the questionnaire

1. Are you familiar with the terminology- mixed-ability learners?
2. What is the composition of your classes? Do you have students with similar abilities in the class(s) you teach?
3. In case you have mixed-ability groups, how do you manage the class while teaching them?
4. Do you use the same teaching materials and tasks or different ones based on the student's ability?
5. What teaching strategies do you use in a mixed-ability class ?
6. What kind(s) of challenge(s) do you face in such a class ?
7. What coping strategies do you use to mitigate the challenges ?

Current Research Trends and Developments in Language Policy and Planning: Agents' Perspectives

Nirmala Dhami

Assistant Professor

Far Western University Central Campus

Mahendranagar

dhaminiru@gmail.com

Abstract

The present study entitled 'Current Research Trends and Developments in Language Policy and Planning: Agents' Perspectives' is based on the research trends in LPP in Nepal. It mainly tries to discuss language policy research trends based on the neoliberal and globalization ideologies and also explore the role of micro-level agency in making decisions regarding language in education. This study follows phenomenological research design to understand agents' perceptions in LPP. The findings shows that language, identity, ideology, medium of instruction, role of agents in LPP, language arbiters and their influence on language policy implementation, multilingualism, role of globalization in LPP are the current trends in LPP research. Similarly, the results show that history informs policy makers about future directions. Neo-liberalism and globalization has shifted the language in education policy. The analysis of the verbatim from participants' opinion indicates that multilingual classroom teaching methods, role of schools and parents in shaping language in education policy, minority language revitalization, the role of local government in formulating language policy, language right and language identity should be included in the LPP framework in future.

Key words : Language policy, planning, globalization, Neo-liberalism

Introduction

Language policy and planning (LPP) in Nepal is a challenging current issue because of its multilingual and multiethnic citizens which has made LPP disruptive and complicated. In Nepal, researchers are interested (Hamid, et al., 2013) in investigating the ideology behind using medium of instruction (MOI) either Nepali or indigenous students' mother tongues, and English as a medium of instruction (EMI) in the multilingual context of institutional or community schools (Hamid, et al., 2013; Dearden, 2014; Sah & Li, 2020; Poudel & Choi 2021; Sah, 2022). The scholars like Phyak (2013), Johnson and Johnson (2015), Bouchard and Glasgow (2018), Liddicoat (2018), Poudel (2019), Liddicoat and Tayler-Leech (2021), Poudel and Choi (2021), Gautam (2022) and many others have concentrated their research on the power relationship between agency and structures in the language in educational policy. According to Haugen (as cited in Hornberger, 2006), an explanatory theory of language planning must take a stand on value judgments, foreshadowing what became an overarching concern for critically and theoretically-informed LPP perspectives. Throughout history, various political movements, and government changes have had a significant

impact on Nepal's language policies. Globalization and neoliberal impacts on Nepal's language politics have resulted in massive language shifts and changes from minority to major and dominant languages (Gautam, 2022). This paper throws some light on the role of history in language policy formation for future directions, as well as discusses language policy research trends based on the neoliberal and globalization ideologies. It also attempts to explore the roles of micro-level agency in making decisions regarding language in education.

The Context of Nepal

The realities, possibilities, and challenges of English language policies are of particular interest to policymakers in this age of English. The LPP researches in Nepal are primarily focused on the debates of MOI, EMI, the ideology of multilingual education, monolingualism, language and identity, language and right, power, linguistic hegemony of Nepali or English in academia and so on (Sah & Li, 2020; Poudel & Choi 2021). In this paper, I am going to analyze the role of history, current research trends in LPP, role of LPP arbiters in the development of language in education policy and the ideology of policy makers towards LPP. According to Johnson and Johnson (2015), while language policy is frequently depicted as multi-layered or taking place across numerous levels of policy activity, language policy arbiters impose disproportionate power in comparison to other individuals within a given level or layer, so is the case of Nepal. Language policy arbiters' beliefs about language, language education, and educational research influence their decision-making. Language policymakers create and close doors to additive bilingual education (Johnson & Johnson 2015), in Nepal it has a trilingual education policy. Zhao (2011) asserts that there is a lack of literature on the exercise of agency by policymakers with official power and influence, who create the people with power.

Literature Review

Researchers of language policy have increasingly recognized the importance of understanding history in order to study and develop language policy in the future as well. In an attempt to explain the current condition of language policy, particularly the power relations inherent in and created by such policies, we must study history. The history of Nepalese LPP research development can be divided into three phases: before 1950, 1950-1990, and after 1990 (Weinberg, 2013). Language policy studies in Nepal typically started by identifying the country's linguistic diversity, which provides a framework for an understanding of languages as distinct, fixed, and linked to specific geographic areas (Weinberg, 2013).

The first language policy statement in Nepal, issued in 1905, allegedly established Nepali as the official language of law and government, declaring that only texts written in Nepali were legitimate for use in courts (Weinberg, 2013) though no evidence of this statement has indeed been authored.

The Rana rulers wished English-language education for their children at the same time they announced Nepali the only acceptable judicial language (Phyak, 2016). The Ranas' educational policy served to limit education to elites, primarily Rana family members. Nepal's government became interested in cultural unification for the first time after 1950. Nepali, Hinduism, and other national symbols were spread throughout the country by the Panchayat government (Phyak, 2016; Sapkota 2020; Poudel & Baral, 2021; Gautam, 2021). With the slogan 'one language, one way of dressing, one religion, one nation,' the goal was to assimilate people with diverse cultural and linguistic practices into a Nepali identity (Weinberg, 2013). The formation of widespread education was an urgent primary concern of the new government in 1950, and new educational administration structures were established shortly after the establishment of democracy (Phyak, 2016). Then, Nepal National Education Planning Commission (1956) aimed to develop monolingual Nepali speakers, while NESP (1971) pursued assimilating and homogenizing (Weinberg, 2013). Throughout the panchayat era, education was provided through the medium of the Nepali language and became accessible to the majority of the country's population as a result of these policies (Poudel & Baral, 2021; Phyak & Ojha, 2019). Other than Nepali, other languages received constitutional recognition as legitimate factors of the nation after 1990. At the same moment, by keeping Nepali as the only national language, this formulation maintains Nepali's dominance over other languages spoken in the country. This is also the first time that a language-in-education policy has been stated in the Constitution, including the provision for schools to be run in the mother tongue of each community (Gautam, 2021). Democracy in Nepal is as a double-edged sword that on the one hand encourages attempts to maintain and enhance cultural and linguistic variety while on the other side adds to it by relegating the possibilities of indigenous languages in diverse situations and the reality of Nepal's language politics.

Policy analysis is fundamentally a process that provides policy makers and other stakeholders with the knowledge and information they need to develop, comprehend, and critically evaluating policies. The goal of policy analysis is to investigate the complexities of educational issues (Ozturk-Calikoglu, & Cekic, 2021) which may help in developing future language policies. Language policy researchers such as Giri, Phyak, Hough, Thapa Magar, Yonjan-Tamang and Weinberg, lament the lack of support for

languages other than Nepali in the realm of education, referring to the situation as "cultural anarchism" (Weinberg 2013). History is a part of this debate encompassing language policy decisions in education; careful attention of how history is told may change the impact of such conversations. Histories that portray Nepali-medium education as a fixed, single option since the beginning of schooling in Nepal make the proposed shift to multilingual education appear to be a radical departure from the past.

Nepal's new constitution, enacted in 2015, embraces the country's multilingual identity and guarantees citizens' rights to use, preserve, and promote their mother tongues and cultures. These constitutional provisions demonstrate the state's commitment to multilingualism; however, Indigenous and minority languages remain invisible in public (Phyak, 2021). Poudel and Baral (2021) also support Phyak (2021) while they argue that trials have been made to preserve and enhance that linguistic diversity through various measures at the national and local levels under the banners of mother-tongue education and multilingual education, with international and national organizations lending their support. However, the efficacy and positive effects of these measures have been minimal. In schools, government offices, and nongovernmental organizations, macro-level policies linked to multilingualism are rarely accepted and executed. These institutions hardly acknowledge the cultural and symbolic value of Indigenous languages. LPP has always relied on educational research and scholarship (Block & Corona, 2019). According to recent studies, Indigenous and minority languages are being thoroughly erased from schools (Phyak, 2021). Understanding and responding to this issue necessitates critical examinations of the historical, political, and economic conditions that shape the development of language policies and practices.

Critical frameworks in LPP have been used by researchers to identify more advanced issues at the micro level. Recent language policy studies have critically explored the impact of neo-liberalism on language in education policies. Neoliberal constructs such as "free market," "competition," and "choice" shape language policy discourses and practices (Price 2014, De Costa et al. 2016; Canagarajah 2017 as cited in Phyak& Sharma, 2021).

Neo-liberalism influences both official and community language policies. Phyak (2021) examines right-based (neo) liberal ideologies and policies that do not inherently create space, either ideological or implementation, for Indigenous languages in education. He argues the endeavors to establish equal and fair Indigenous language education should go beyond a language-centric perspective and pay attention to recognize and reinforce critical historical consciousness of Indigenous communities, attempting to draw the theory of "decoloniality" (Quijano, 2007 as cited in Phyak, 2021). Indigenous communities reshape discriminatory language ideologies, policies,

and practices by emphasizing the importance of their history, culture, and place as the foundations of Indigenous language education. The ideology of linguistic entrepreneurship is a manifestation of a larger neoliberal tone that seeks to create an emotion policy in which feelings of shared identity and indigenous language advocacy are dismissed and impacts perceived to inspire a neoliberal subject are promoted (Phyak& Sharma, 2021). Similarly, Sapkota (2018) focused on the role of the English language in Nepal to improve the socioeconomic status, marking transitions from historical practices, academic trends, policy practices, and research trends. It reflects the context of Nepalese students who want to learn English for better socioeconomic purposes. Neupane's (2020) conceptual framework for educational development in Nepal's diverse society focuses on barriers to education and related issues across different socioeconomic groups in Nepal, which is a highly diverse, caste-based, multi-ethnic, and multi-lingual society with very low development indicators.

Phyak (2016) examines the ideologies underlying Nepal's de facto EMI policy. He discusses how the current language policy reproduces social inequalities between the rich and the poor, as well as how it adversely impacts children's access to educational content, by locating it in Nepal's multilingual context. His study shows that the current de facto English language policy is shaped by two major ideologies 'English-as-a-global-language' and 'English-as-social-capital' that neglect the local multilingual and multicultural complexities of students' daily lives and deny facts that students' home languages can be a resource for learning both content and language. The notable place of English in education, where parents desire their kids to attend institutional English medium schools, shapes de facto English medium policy in a multilingual context. On the one hand, this restricts children's access because English is a barrier to comprehension in school. On the other hand, with increased privatization of education, such policies benefit only the most privileged groups of society. Similarly, Sah (2021) also investigates how the discourse of nationalist and neoliberal agendas has shaped Nepalese conceptions of literacy education, as well as the implications for social stratification. The analysis reveals growing tensions between local and global ideologies by demonstrating that the English language policy refutes the Ministry of Education's mother-tongue-based multilingual education (MTB-MLE) policy, which aims to enhance the use of native languages as the medium of instruction up to Grade 3 (Phyak, 2016). The ruling elites subtly imposed their language, culture, and knowledge in literacy curricula in the name of national unity in order to maintain their power (Sah, 2021). According to Phyak (2016), English medium education disproportionately benefits those who have appropriate credentials and can participate in appropriate English discourses, while those who do not have those credentials and skills are left far behind. He also contends that emphasizing the symbolic power of English without

taking into account local dynamics in education, as is currently happening in Nepal, results in nothing more than the reproduction of social inequality. The disconnection between policy formulation and the realities of pedagogical practice eventually leads to either giving up the policies or misinterpreting and thus misleading them. As a result, teachers at the local level with educational tools are required for successful policy implementation (Hornberger, 2006). They join with other collaborators in advocating for the inclusion of all relevant bodies in LPP.

Literacy planning has become ideologically centered to neo-liberalism, which openly advocates the English language and its associated culture and knowledge as essential literacy skills for global socioeconomic mobility. Local languages, culture, and knowledge were ignored in literacy education, giving rise to an ideology for previously marginalized groups to embrace Nepali-English bilingual/bicultural literacy skills as legitimate while their languages, cultures, and knowledge were inadequate and worthless (Phyak, 2016; Phyak & Ojha, 2019; Sah, 2021; Poudel & Baral, 2021). Sah (2021) asserts that the increasing globalization and neoliberal semantics are changing the concept of literacy, particularly in terms of its purposes and applications, taking it beyond local cultural and communicative practices to worldwide.

In Nepal, the use of multilingualism in language education policies presents both opportunities and challenges. Nepal has only recently begun to implement federalism, and there have been some critical updates to language policy. First, the newly elected representatives have already decided to use some local languages in their respective areas, in accordance with constitutional provisions (Constitution, 2015) allow for the use of local languages for official purposes (Gautam, 2021). The state's educational policies are gradually shifting toward a multilingual ideology that acknowledges the value of linguistic diversity in education. One of the most important indicators in this regard is the mother tongue-based multilingual education policy. This policy has attributed to the transformation of deeply inserted monolingual ideologies and has provided policy makers, teachers, and parents with insights into why multilingualism is required in education. The evolution of English as a medium of instruction in public schools is an instance of shaping private school neoliberal ideology toward public discourses and language education policies. Even though the aforementioned researchers focused their studies on ideology, neo-liberalism, multilingualism, globalization, history, minority languages, decolonization; this paper tries to elaborate the recent trends in LPP research.

Methodology

It is a qualitative especially phenomenological research design where the data is analyzed descriptively using the interview questions. Two teachers who are researching

in the field of LPP and who form agency of micro level are purposively selected for the interview as research informants. Both of them have experience in teaching at multilingual settings and are also teaching language courses at university level. The phone call explained to the respondents about the purpose of the study and asked for their cooperation. As part of the interview, the researcher emailed five open-ended questions via Google Forms. The data is collected by interviews with the participants. The informants responded within 12 hours through Google form. Thematic analysis of the data is done by summarizing and paraphrasing the responses of the participants.

Results and Discussions:

Current trends in LPP :

The opening of different people in current trends in LPP are as follows:

What are the current trends in LPP research ?

(Informant A) Language policy and planning is the prominent research area at present. In context of Nepal local and provincial government are working on setting their official and state language so it has got a good scope in the field of research. Mostly researchers are trying to work on: 1) language and education 2) language and identity 3) role of language and students performance 4) Medium of instruction 5) Role of agents in setting the language policy 6) language arbiters and their influence on language policy implementation 7) Language standardization/minorities languages 8) Types of planning 9) Multilingualism.

(Informant B) Before we talk about current trends in language policy and planning, we need to look at its history. Although English language was given importance during the reign of Jang Bahadur Rana, Nepali language was used as medium of instruction and the same process continued till 1990 but after the establishment of democracy in 1990, multilingual classroom teaching system was given priority and accordingly included in the constitution of 2018. So, in the past, EMI was favoured by the researchers but now most of the researchers use their pens to study about MTB-MLE based education.

The study of recent articles in the field of LPP shows that language and education (Phyak 2021; Neupane, 2020), language and identity (Hornberger, Tapia, Hanks & Lee, 2018; Poudel and Choi, 2021; Gim, 2020; Miranda, 2020), role of language on student performance (Pradhan, 2020), medium of instruction (MOI/ EMI/ MTB-MLE) (Sah 2022; Sah& Lee 2020; Phyak& Sharma 2020), role of agents (Macro level, Meso level and Micro level) in LPP (Poudel& Choi 2021), language arbiters and their influence on language policy implementation (Weinberg, 2021; Liddicoat & Tayloe-Leech, 2021), language standardization of minorities (Regmi, 2021), language planning type, study of history for future LPP (Gautam, 2022), multilingualism (Phyak&Ojha,

2019), role of globalization in LPP (Gim, 2020; Poudel, 2019), ideologies of the parents, teachers, students are some of the trends in LPP research. The participants were asked to put their views on the recent trends in LPP research and they responded that language in education policy, role of history, multilingualism, EMI, MOI, role of agents on policy formation and implementation, MTB-MLE, language and identity, ideology of minorities are the recent trends in LPP research.

History and Ideology of policy actors in shaping the nation's LPP

The participants were asked to put their perspectives on how policy actors' agency and ideology shape the nation's LPP.

How do agency and ideology of the actors in policy level shape the LPP of the nation?

(Informant A) When formulating policy, the agency and ideology of elites is given importance because they dominate the academia and taking the maximum advantage of their power, they shape the policies to fulfill their own motives. This results in the marginalization of minority languages. Their voices are subordinated by the actors who are acting from the policy making positions.

(Informant B) Mainly there are three layers of language arbiters in terms of language policy and planning (Macro, Meso and Micro level). Each and everybody who use language are the language agents, so their ideology and attitudes towards language influence the implementation of language policy. Language is taken as one's identity so everybody wants to show their identity in the society. There can be two types of ideology in my opinion: Monolingual and multilingual ideology. So people having monolingual ideology may not accept the existence of other language. So language policy maybe shaped by the ideology of the planners or policy makers.

Their responses revealed that language agents' ideology and attitudes toward language influence language policy implementation (either monolingual or multilingual ideology) which Sah and Lee (2020), Phyak (2021), Sah (2022), Poudel and Choi (2021) also opine. Elites prefer monolingual policies because they want to marginalize minority languages in order to dominate them through their language (Johnson and Johnson, 2015). In this way, the voices of actors in positions of policymaking are addressed. According to the data received from the participants, macro level arbiters (ministry level officials), meso level (state/local level officials), and micro level (school teachers, parents, students, school management committee, head teachers, linguistic experts, policy experts, and representatives of minority language communities) should be involved in the development of language policy. Similarly, the study of history is important for the development of LPP (Gautam, 2022). The data revealed

that educational policies implemented in the past help us understand language policy used at the time, as well as its benefits and drawbacks. The study of history informs policy makers about future directions. Neo-liberalism and globalization has shifted the language in education policy (Block & Corona, 2019; Gautam, 2021; Phyak & Ojha, 2019; Sah, 2020).

Future Directions of LPP

What can be included in future LPP frameworks ?

(Informant A) The role of discourse and political leaders in shaping language policy - The role of schools and parents in shaping the LPP - Revitalizing the minority languages - The role of local government in formulating language policy - The procedures adopted by local government in forming LPP - More often, language rights and language identity.

(Informant B) While planning for future policy-making, the multilingual classroom teaching method at the primary level should be promoted to at least the secondary level and the implementation aspect should be strictly inspected in the practice level. Not only the voices of elites but also the voice of proletariats and intellectuals should be included in the education policy making process so that the whole human race can be represented there and the voice of all can be heard there. The voices of students, teachers and all stakeholders also should be heard.

Participants' opinions on what should be included in future LPP frameworks indicated that: multilingual classroom teaching methods, the role of schools and parents in shaping language in education policy, minority language revitalization, the role of local government in formulating language policy, language right and language identity, continuous monitoring of the various aspects of language, and the voices of direct stakeholders of LPP should be included in the LPP framework in the future.

Conclusion

To conclude, history plays vital role in LPP, policymakers' ideologies shape language in education, and neo-liberalism and globalization have a greater influence in developing and implementing LPP. Poudel and Baral (2021), argue that the constitution delegated sole authority to the provincial legislature and local governments to enact language laws. As an outcome, more policymaking at the local level in language policy and planning is likely in local governments. In the long term, we can foresee trilingual policies and practices (including Nepali, English, and any other provincial/local language) to emerge in official spaces, with one of the three languages serving as the foreign language. Wider globalization discourses, an increasing tendency toward foreign employment, immigration opportunities for youngsters, and the knowledge economy in developed

countries have all stimulated the growing trend of foreign language teaching and learning in Nepal. The future of Nepal's language policy is heavily reliant on how the federal, provincial, and local governments maintain the nation's linguistic and cultural diversity. Meanwhile, the government has a responsibility to develop and implement multilingual language policies, as well as to protect people's linguistic and cultural rights; on the contrary, they are deeply influenced by the hegemonic neoliberal ideology of western education, which reproduces English's dominance. In this context, Nepal's future language policy will be generally influenced by the government's commitment to embracing and implementing multilingualism in education. Since recent studies on language policy analysis revealed that the neoliberal ideology of linguistic entrepreneurship has shaped indigenous peoples' attitudes and knowledge in a changing society, it proves that the promotion of the English language in education should be viewed as a critical component of neoliberal academic entrepreneurship, which views education as a profit-making business (Phyak & Sharma, 2021). The current situation clearly indicates that many minority languages will be designated as official languages and developed and modernized to meet the needs of science and technology, neo-liberalism and globalization.

References

- Block, D., & Corona, V. (2019). Critical LPP and the intersection of class, race and language policy and practice in twenty first century Catalonia. *Language Policy*, 1-21.
- Bouchard, J., & Glasgow, G. P. (2018). Agency in language policy and planning: A theoretical model. In *Agency in Language Policy and Planning* (pp. 22-76). Routledge.
- Dearden, J. (2014). *English as a medium of instruction-a growing global phenomenon*. British Council.
- Gautam, B. L. (2021). Language Planning and Policy in Nepal: An Evaluation. *Bhashalok* 2078 p. 153-164 https://www.researchgate.net/publication/353804684_Language_Planning_and_Policy_in_Nepal_An_Evaluation
- Gautam, B. L. (2022). Language politics in Nepal: a socio-historical overview. *Journal of World Languages*, 7 (2), 355-374. <https://doi.org/10.1515/jwl-2021-0010>
- Gim, S. J. (2020). *Nepali Teacher Identity and English Medium Education: The Impact of the Shift to English as the Medium of Instruction at Nepali Public Schools on Teacher Identity* (Doctoral dissertation, Biola University).
- Hamid, M. O., Nguyen, H. T. M., & Baldauf Jr, R. B. (2013). Medium of instruction in Asia: Context, processes and outcomes. *Current Issues in Language Planning*, 14(1), 1-15.
- Hornberger, N. H. (2006). Frameworks and models in language policy and planning. *An introduction to language policy: Theory and method*, 24, 41.
- Hornberger, N. H., Tapia, A. A., Hanks, D. H., Dueñas, F. K., & Lee, S. (2018). Ethnography of language planning and policy. *Language Teaching*, 51(2), 152-186.
- Johnson, D. C., & Johnson, E. J. (2015). Power and agency in language policy appropriation. *Language Policy*, 14(3), 221-243.
- Joshi, D. R. (2020). *Medium of Instruction in Nepal-Exploring Necessity of Promoting Nepali as Medium of Instruction in the Context of Nepalese School Education* (Master's thesis).
- Liddicoat, A. J. (2018). Constraints on agency in micro language policy and planning in schools: A case study of curriculum change. In *Agency in Language Policy and Planning* (pp. 149-170). Routledge.
- Liddicoat, A. J., & Taylor-Leech, K. (2021). Agency in language planning and policy. *Current Issues in Language Planning*, 22(1-2), 1-18.
- Miranda, N. (2020). JoAnn (Jodi) Crandall and Kathleen Bailey (eds): *Global Perspectives on Language Education Policies*.

- Neupane, P. (2020). Policy Framework for Education Development in Nepal. *International Education Studies*, 13(1), 89-97. <https://eric.ed.gov/?id=EJ1239485>.
- Ozturk-Calikoglu, H., & Cekic, O. (2021). Policy analysis frameworks: A phenomenological study of education policy researchers' practices. *KEDI Journal of Educational Policy*, 18(1). Doi: 10.22804/kjep.2021.18.1.003
- Phyak, P. (2013). Language ideologies and local languages as the medium-of-instruction policy: A critical ethnography of a multilingual school in Nepal. *Current Issues in Language Planning*, 14(1), 127-143.
- Phyak, P. (2016). Local-global tension in the ideological construction of English language education policy in Nepal. In *English language education policy in Asia* (pp. 199-217). Springer, Cham.
- Phyak, P. (2021). Subverting the Erasure: Decolonial Efforts, Indigenous Language Education and Language Policy in Nepal. *Journal of Language, Identity & Education*, 20(5), 325-339. <https://doi.org/10.1080/15348458.2021.1957682>
- Phyak, P. (2021). Epistemicide, deficit language ideology, and (de) coloniality in language education policy. *International Journal of the Sociology of Language*, 2021(267-268), 219-233.
- Phyak, P., & Ojha, L. P. (2019). Language education policy and inequalities of multilingualism in Nepal. *The Routledge international handbook of language education policy in Asia*, 341-354.
- Phyak, P., & Sharma, B. K. (2020). Functionality of English in language education policies and practices in Nepal. In *Functional variations in English* (pp. 321-335). Springer, Cham.
- Phyak, P., & Sharma, B. K. (2021). Regimes of linguistic entrepreneurship: neoliberalism, the entanglement of language ideologies and affective regime in language education policy. *Multilingua*, 40(2), 199-224. <https://doi.org/10.1515/multi-2020-0031>
- Poudel, P. P., & Baral, M. P. (2021). Examining foreign language teaching and learning in Nepal: An ecological perspective. *Journal of World Languages*, 7(1), 104-123. <https://doi.org/10.1515/jwl-2021-0006>
- Poudel, P. P., & Choi, T. H. (2021). Discourses shaping the language-in-education policy and foreign language education in Nepal: an intersectional perspective. *Current Issues in Language Planning*, 1-19.

- Poudel, P. P., & Choi, T. H. (2021). Policymakers' agency and the structure: The case of medium of instruction policy in multilingual Nepal. *Current Issues in Language Planning*, 22(1-2), 79-98.
- Pradhan, U. (2020). Interrogating quality: minority language, education and imageries of competence in Nepal. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 50(6), 792-808.
- Regmi, D. R. (2021). Developing and Implementing Mother-tongue Education Policy in Minority Speech Communities in Nepal: Issues and Challenges. *Studies in ELT and Applied Linguistics*, 1(1), 29-57.
- Sah, P. K., & Li, G. (2020). Translanguaging or unequal languaging? Unfolding the plurilingual discourse of English medium instruction policy in Nepal's public schools. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 1-20.
- Sah, P. K. (2021). Reproduction of nationalist and neoliberal ideologies in Nepal's language and literacy policies. *Asia Pacific Journal of Education*, 41(2), 238-252. <https://doi.org/10.1080/02188791.2020.1751063>
- Sah, P. K. (2022). English medium instruction in South Asia's multilingual schools: unpacking the dynamics of ideological orientations, policy/practices, and democratic questions. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 25(2), 742-755.
- Sapkota, A. (2018). Socio-Economic Upliftment through English Language in Nepal. *ShikshaShastra Saurabh*, 21, 53-61. DOI: <https://doi.org/10.3126/ssss.v21i0.35091>
- Weinberg, M. (2013). Revisiting history in language policy: The case of medium of instruction in Nepal. *Working Papers in Educational Linguistics (WPEL)*, 28(1), 61-80. <https://repository.upenn.edu/wpel/vol28/iss1/6>
- Weinberg, M. (2021). Scale-making, power and agency in arbitrating school-level language planning decisions. *Current Issues in Language Planning*, 22(1-2), 59-78.
- Zhao, S. (2011). Actors in language planning. *Handbook of research in second language teaching and learning*, 2, 905-923.

नेपाली भाषाखण्ड

विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा अङ्गीरस

चक्रप्रसाद अधिकारी

वीरेन्द्र विद्या मन्दिर क्याम्पस

टीकापुर, कैलाली

adhikaricp2@gmail.com

सारसङ्क्षेप

‘विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा अङ्गीरस’ शीर्षकको प्रस्तुत लेखमा सर्वप्रथम कवि र काव्यको सामान्य परिचय दिइएको छ। विषयवस्तु प्रस्ट्याउन अलग-अलग शीर्षक राखी विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यको कथा वस्तुलाई सामान्य चिनारीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। अङ्गीरसको सामान्य परिचय दिई त्यसका उपकरणको चर्चा गर्दै आलम्बन र उद्दीपन विभाव, अनुभाव एवम् व्यभिचारी भावको सान्दर्भिक चर्चा गरिएको छ। प्राज्ञिक समस्याका रूपमा विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा कुन अङ्गीरसको प्रयोग गरिएको छ भन्ने समस्या राखी विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरसको निरूपण गर्ने उद्देश्य किटान गरिएको छ। सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषणका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययनको उपयोग गरी विश्लेषण गरिएको छ। सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा पूर्वीय वाङ्मयको रससिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ। यसअघि भए गरेका पूर्वकार्यको सामान्य चर्चा गरी विश्लेषण गरिएको छ। विश्वामित्र मेनका खण्डकाव्यको परिचय, रचनागर्भ लगायतका विश्लेषणीय पक्षलाई अँगाल्दै उक्त काव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरस र अङ्गीरसको विश्लेषण गरिएको छ। यसरी विश्वामित्र मेनका खण्डकाव्य शृङ्गार अङ्गीरस तथा अन्य अङ्गारसको प्रयोग भएको रसयुक्त काव्य हो भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दकुञ्जी : रस, भाव, उद्दीपन, आलम्बन, परिपाक।

विषयपरिचय

‘विश्वामित्र-मेनका’ खण्डकाव्य (२०६६) घनश्याम कँडेलको पाँचौँ प्रबन्धकाव्य हो। यस प्रबन्धकाव्यमा कविले विश्वामित्र र मेनकाको प्रेम तथा तिनीहरूबीचको सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्ने क्रममा पौराणिक मिथकलाई आख्यानसूत्र बनाएर पुरानो विषय सन्दर्भलाई नयाँ स्वर र नयाँ विचारका साथ प्रस्तुत गर्दै राग र विरागको द्वन्द्वलाई खण्डकाव्यको मुख्य प्रस्तुति बनाएका छन्। कथावस्तुको थालनी क्षत्रिय कुलका विश्वामित्रको वीरतापूर्ण कार्यबाट भएको र पछि गएर तपस्याबाट शक्तिवान् बन्न खोज्दा स्वर्गकी अप्सरा मेनकालाई उनको तपस्या भङ्ग गर्न पठाई उनको विरागलाई रागमा परिणत गरी प्रेमका अगाडि विरागको पनि हार हुन्छ भन्ने मान्यता अघि सारिएको छ। अन्त्यमा विरागतर्फ नै विश्वामित्रको ध्यान गएको देखाइएको छ। यसरी त्यस क्रममा कवि कँडेलले अङ्गीरसका रूपमा संभोग शृङ्गार र अङ्ग रसका रूपमा अद्भुत, भयानक र वीर रसहरूको यथोचित प्रयोग गरेका छन्।

काव्यको आदिदेखि अन्त्यसम्म अटुटरूपमा प्रवाहित हुने प्रबन्धव्यापी रसलाई अङ्गीरस भनिन्छ (विश्वनाथ : सन् १९७६) । भरतमुनिका अनुसार विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावको संयोगबाट रसनिष्पत्ति हुन्छ (भरतमुनि : २०५४) भन्ने मान्यतानुसारका रससामग्रीका आधारमा अङ्गीरसको निरूपण गरिन्छ ।

विश्वामित्र मेनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त संभोग शृङ्गारसका रससामग्रीमा विभावअन्तर्गतका आलम्बन र उद्दीपन विभाव, अनुभावअन्तर्गत कायिक, वाचिक र मानसिक अनुभाव तथा व्यभिचारी वा सञ्चारी भावअन्तर्गत ३३ प्रकारमा विभक्त निर्वेद, आवेग, दैत्य, श्रम, मद, जडता, उग्रता, मोह, विबोध स्वप्न, अपस्मार, मरण, अलसता, अमर्ष, निद्रा, अवहित्था, उत्सुकता, उन्माद, शङ्का, स्मृति, मति, व्याधि, सन्त्रास, लज्जा, हर्ष, असूया, धृति, चपलता, ग्लानि, चिन्ता र वितर्कलाई निम्नानुसारका उपशीर्षकमा प्रयुक्त गरिएको पुष्टि गरिन्छ ।

प्रस्तुत लेख कवि घनश्याम कँडेलको विश्वामित्र मेनका खण्डकाव्यमा कुन अङ्गीरसको प्रयोग गरिएको छ ? भन्ने समस्यामा केन्द्रित छ भने विश्वामित्र मेनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरसको निरूपण गर्नु नै लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा सामग्री सङ्कलन तथा विश्लेषणका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन र व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा पौरस्त्य वाङ्मयको रससिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको वैधताका निम्ति आवश्यक पर्ने पूर्वकार्य समीक्षालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ । माधवप्रसाद घिमिरेले पच्चीस वर्षका खण्डकाव्य (२०३९) नामक पुस्तकको सम्पादकीय लेखमा घनश्याम कँडेलको व्यक्तित्वको चर्चा गर्दै घनश्याम कँडेलका रचनामा कवितात्मकता प्रचुर मात्रामा पाइने र उनका कविताभित्र मानवतावादी विचार सुस्पष्ट रूपमा देखा पर्ने बताएका छन् ।

मदनमणि दीक्षितले विश्वामित्र-मेनका (२०६६) खण्डकाव्यको भूमिका खण्डमा विश्वामित्र मेनकाको कथा महाभारतबाट लिइएको बताउँदै यसमा विश्वामित्र र मेनका यी दुई पात्रका माध्यमद्वारा सौन्दर्यबोध, रसात्मकता, प्रकृतिप्रेम र स्वर्गको निन्दा नगरीकन नै पृथ्वीको अद्भुत आकर्षण, यसका स्वरूपको चर्चा सरल रूपमा गरिएको धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

नरहरि आचार्यले विश्वामित्र-मेनका (२०६६) खण्डकाव्यको भूमिका खण्डमा घनश्याम कँडेलका काव्यप्रवृत्तिमाथि छोटो टिप्पणी गर्दै समसामयिक यथार्थलाई कलात्मक अभिव्यक्ति प्रदान गर्नसक्ने रसवादी कविका रूपमा उनको मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा काव्यमा रसको उपयोगलाई आधार मानी कँडेलको विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यलाई छनोट गरी त्यसमा प्रयुक्त अङ्गरस र अङ्गीरसको पहिचान गरी तिनको परिचय, प्रयोगसम्बन्धी वर्णन र विश्लेषण गरिएको छ। त्यसक्रममा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुवै प्रकृतिका ढाँचा एवम् आगमन, निगमन दुवै विधिको प्रयोग गरिएको छ। अङ्ग र अङ्गीरसको विश्लेषणका क्रममा सम्बद्ध विषयका पुस्तकबाट तथ्य ग्रहण गरी अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखमा सैद्धान्तिक आधारका रूपमा प्राच्यवाङ्मयको रससिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ। त्यसक्रममा भरतमुनि, मम्मट, विश्वनाथ, जगन्नाथ प्रभृति रसवादी आचार्यका रसनिष्पत्ति सम्बन्धी मान्यता र परिभाषालाई समेटी निष्कर्ष निकालिएको छ।

'विश्वामित्र-मेनका' खण्डकाव्यको विश्लेषण

'विश्वामित्र-मेनका' प्रबन्धकाव्य कवि घनश्याम कँडेल (२००२) द्वारा रचित दोस्रो पौराणिक खण्डकाव्य हो भने समग्र काव्यकृतिका दृष्टिले पाँचौँ खण्डकाव्य हो। यस अघि 'देवयानी' (पौराणिक काव्य), 'उज्यालोतिर' (सामाजिक गीतिकाव्य), 'वनको क्रन्दन' (प्राकृतिक लघुकाव्य) र 'आँसुका अक्षर' (शोककाव्य) जस्ता काव्यकृति पस्किसकेका कविले यस खण्डकाव्यमा महाभारतीय पौराणिक आख्यानलाई उपजीव्य तुल्याई मौलिकता प्रदान गरेका छन्। विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यको भूमिका खण्डमा समालोचक मदनमणि दीक्षितले घनश्याम कँडेलद्वारा रचित विश्वामित्र-मेनका नामक खण्डकाव्य जम्मा ८४ पृष्ठ रहेको र यसलाई आफूले खण्डकाव्य ठहर्याएको कुरा उल्लेख गरेकाले उक्त कृति खण्डकाव्य भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ भने प्रबन्धकाव्यअन्तर्गत लघुकाव्य, खण्डकाव्य, शोककाव्य, गीतिकाव्य र महाकाव्य पर्ने भएकाले उक्त कृति प्रबन्धकाव्य भएको स्विकारिन्छ। उक्त प्रबन्धकाव्यमा भरतमुनिले नाट्यशास्त्रमा उल्लेख गरेअनुसारका विभाव र व्यभिचारी भावको संयोजन के कसरी कहाँ हुन गै रस परिपाक भएको छ ? भन्ने कुराको अन्वेषण गरी प्रस्ट्याउनु पर्ने भएकाले उक्त प्रबन्धकाव्यमा अङ्गी रस कुन छ ? अङ्गरसहरू कुन कुन छन् र ती रसहरू के कसरी प्रयुक्त भएका छन् र रस परिपाकको अवस्थामा पुगेका छन् ? भन्नेतर्फ नै यो अध्ययन अनुसन्धान केन्द्रित रहने भएकाले सोही बमोजिम यस काव्यलाई निम्नानुसारका विभिन्न शीर्षकमा वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिन्छ :

रचनासन्दर्भ

कवि घनश्याम कँडेल स्वयम् पूर्वीय साहित्यशास्त्रका अध्येता भएका र पण्डित खलकका एक सशक्त व्यक्ति भएकाले पुराण पढ्ने, सुन्ने, सुनाउने क्रमबाटै यस काव्यको रचनातर्फ कविको ध्यान आकृष्ट भएको देखिन्छ । त्यति मात्र नभई प्रेममा देखिने राग र वैराग्यमा देखिने विरागप्रतिको आकर्षणले कविलाई यस काव्यको निर्माणमा घञ्चच्याएको देखिन्छ । कवि कँडेल प्रकृतिप्रेमी भएकाले नेपालको प्रकृति, पुराणमा वर्णित स्वर्गको सुन्दरता र मानव जीवनमा देखिने राग एवम् विरागजस्ता कुराहरूको गम्भीर चिन्तनले कविलाई पौराणिक कथा अर्थात् महाभारतीय शकुन्तला आख्यान र ऋग्वैदिक ऐतरेय ब्राह्मणको अध्ययनबाट कवि हृदयमा पौराणिक आख्यानलाई उपजीव्य तुल्याई नयाँ सिराबाट मौलिक कथावस्तु निर्माण गरी प्रेमिल जोडीहरूको शाश्वत प्रेमलाई निष्कर्षमा पुर्‍याउने उद्देश्यले यस काव्यको निर्माण भएको कुरा कवि स्वयम्ले कुराकानीमा पस्केकाले यसको रचनासन्दर्भ प्रस्टिन्छ ।

विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त अङ्गीरसको विवेचना

विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्य, कवि घनश्याम कँडेलको समग्र खण्डकाव्यका दृष्टिले पाँचौँ र पौराणिक खण्डकाव्यका दृष्टिले दोस्रो प्रबन्धकाव्य हो । यस प्रबन्धकाव्यको कथानक, विषयवस्तु, भाषाशैली, संरचना, दृष्टिबिन्दु, पर्यावरण, छन्द आदिको विवेचनालाई मुख्य आधार मानी विवेचना गरिन्छ । तत्पश्चात् रसविश्लेषण गरिने छ ।

आख्यानीकरण

कवि घनश्याम कँडेलको विश्वामित्र मेनका प्रबन्ध काव्यमा आख्यानीकरणलाई मजबुत बनाउन कथावस्तु पात्र र परिवेशको त्रिपक्षीय प्रबन्धगत संयोजनबाट यस काव्यले मूर्त आख्यानीकरण र मझौला आख्यानीकरणको आयोजना वा आयाम प्राप्त गरेको छ । प्रबन्ध काव्य लेखनमा लामो समयको अन्तराल पाइए तापनि यसको आख्यान शृङ्खला सरल, मौखिक देखिन्छ । कविको अनुभूति छन्दको अनुशासन र प्रबन्ध संरचनातर्फ सचेत भई अघि बढेकाले प्रबन्धकाव्यको आख्यानीकरणमा पौराणिक प्रभाव अर्थात् पूरा कथाको प्रभाव र कविको मौलिक तार्किक र कल्पनाशील भावनाको आख्यानीकरणतिर ढल्कदै अन्तर्मुखी अवलोकनबाट बाह्य वस्तुजगत र प्राकृतिक पर्यावरणीय भएको देखिन्छ । भावनाको आख्यानीकरण गर्ने क्रममा पात्रगत मनोविज्ञान र कविको अन्तरस्करणको आत्मिक राग प्रयोग भएको छ भने प्रबन्ध काव्यमा कथावस्तु पात्र र परिवेशको संयोजन गर्दै प्रबन्ध काव्यका निम्ति उपयुक्त, वस्तुगत, ठोस आख्यानीकरणको निर्माण भएको छ ।

कथावस्तु

विश्वामित्र-मेनका प्रबन्धकाव्यको कथावस्तु पुराण प्रसिद्ध छ । यसमा देवर्षि विश्वामित्र र स्वर्गकी अप्सरा मेनकाको प्रेम प्रसङ्गलाई कविले केही मौलिकता समेत थपी नयाँ शिराबाट उठान गरी अगाडि बढाएका छन् । यस काव्यको कथावस्तु महाभारतको आदि पर्वबाट लिइएको देखिन्छ भने हुबहु महाभारतीय आख्यान नभई कविले मौलिकता प्रदान गरी रसपूर्ण बनाएका छन् ।

परिवेश

विश्वामित्र मेनका प्रबन्धकाव्यमा कवि कँडेलले परिवेश विधान गर्दा विविधतायुक्त परिवेशलाई समेटेका छन् । समग्रमा यस काव्यले स्वर्ग र धर्तीको परिवेश अनि विस्तारमा हिउँद, वर्षायाम जस्ता परिवेश दरबारीया, आश्रम कुटीको परिवेश, ऋषी र तपस्वीको तपस्थलीय सुन्दर प्राकृतिक परिवेश, कृषिक्षेत्र अन्नबाली, नदी नाला, छाँगा, झरना, गुफा, कुना र कन्दरा रमणीय बन जंगल, वन्यजन्तु चरा मृग व्याघ्रादिले सुशोभित परिवेश र स्वर्ग देवता, धर्ती मानव र मानवीय सम्बन्धको आत्मिक प्रेमिल रागात्मक परिवेशको संयोजनले यस काव्यलाई कलात्मक तुल्याउन सघाएका छन् । परिवेश विधानका दृष्टिकोणले पनि यो काव्य सुन्दर देखिन्छ । (कणेल २०६८)

वैचारिकता

विश्वामित्र-मेनका प्रबन्धकाव्यमा धर्ती र स्वर्गका अनुपम प्राकृतिक छटा, गृहस्थी जीवनको महत्त्व, साधुको मोह, प्रेमाकर्षण आदि स्तरीय विषयवस्तुको उठान गरी स्वर्गको निन्दा नगरेर नै धर्तीको अनुपम वर्णन गर्नु र प्रेम गरेर कसैले पछुताउनु नहुने भाव व्यक्त गर्नुले प्रेम सार्वत्रिक र सार्वकालिक हुन्छ भन्ने विचार कविले व्यक्त गरेका छन् ।

भाषाशैली

घनश्याम कँडेलको दोस्रो पौराणिक प्रबन्धकाव्य विश्वामित्र-मेनकामा कलात्मक, लालित्यपूर्ण, आलङ्कारिक, सरल, सरस भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । नेपाली साहित्यको काव्य विधा र समालोचना विधामा सिद्धहस्त कवि कँडेलले आफ्नो प्रबन्धकाव्यमा सुकोमल लालित्यपूर्ण र कलात्मक भाषाको प्रयोग गरी विषयवस्तुलाई आद्यन्त सशक्त ढङ्गले सरल र श्रृङ्खलित रूपमा सरस भाषाशैलीको माध्यमबाट काव्यलाई सम्प्रेष्य तुल्याएका छन् । यस काव्यमा पर्याप्त मात्रामा तत्सम र तद्भव शब्दको प्रयोग भएको छ भने भाषाशैली, पद्यमय, सरल, आलङ्कारिक सहज र बोधगम्य रहेको पाइन्छ ।

रसविधान

सर्वप्रथम रसलाई चिनाउन रसको परिचय र परिभाषा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। रस्यते असौ रसः जुनकुरा भोलिलो हुन्छ, जसलाई चाट्न चुस्न सकिन्छ त्यो नै रस हो। रस्यते आस्वाद्यते अनेन इति रसः अर्थात् जसलाई सरसतापूर्वक आस्वादन गर्न सकिन्छ, त्यसलाई रस भनिन्छ। साहित्यमा रसको अर्थ हृदयात्मक वा सहृदयीमा उत्पन्न हुने भाव मानिन्छ। वैदिक कालदेखि नै प्रयोग प्रचलनमा ल्याइएको रस शब्दलाई वेदाङ्ग, पुराण, काव्यशास्त्रीय, आयुर्वेद र लोकजीवनमा रस शब्दको स्रोत बौद्धिक वाङ्मय भएको स्वीकारिएको छ।

रसको परिभाषा

प्राच्य वाङ्मयको जेठो विधा मानिने रसवादको प्रादुर्भाव भरतमुनिको नाट्यशास्त्रद्वारा भएको पाइन्छ। वात्स्यायनको कामसूत्र हुँदै भरतको नाट्यशास्त्रमा रसवादको उल्लेख गरिएपश्चात् रसवाद फस्टाएको देखिन्छ। बृहदारण्यकोपनिषद्मा प्राण नै अङ्ग (शरीर) को रस हो भनिएको छ (उपनिषद्कारः २०२५)। रस भनेको रति हो। प्रेम, राग, संवेग, समाप्ति रसका पर्याय हुन् (वात्स्यायन, सन् १९६४, पृ. २०४)। शृङ्गार, हास्य, करुण, रौद्र, वीर, भयानक, बीभत्स, अद्भुत यी रसहरू नाटकमा मानिएका छन् (भरतमुनि, २०५४, पृ. १०६, १०७)। रसात्मक वाक्य काव्य हो। विभाव, अनुभाव र व्यभिचारी भावद्वारा हृदयमा वासनात्मक भाव उत्पन्न भई स्थायीभाव पूर्ण परिपाक हुनुलाई रस भनिन्छ (विश्वनाथ, :सन् १९७६, पृ. २३)। माथिका विभिन्न परिभाषाका आधारमा काव्य सरस हुनुपर्ने मान्यता प्रस्ट हुन्छ।

प्रबन्धकाव्यमा अनेक रसहरूको प्रयोग हुने गर्दछ। यसले काव्यमा सरसता आस्वादन र भावमयता उत्पन्न गराउँछ। महाभारतीय मिथकलाई आधार बनाई लेखिएको यस 'विश्वामित्र मेनका' प्रबन्ध काव्यमा रसको स्थिति के कस्तो छ भन्ने सम्बन्धी प्रस्तुत अध्ययनलाई अधि बढाइएको छ।

अनुसन्धेय पौराणिक काव्य विश्वामित्र मेनकाको रसविधानलाई विशेष गरी विश्लेषणको मुख्य पाटो मानिएकाले यहाँ बढी विश्लेषण नगरी सटिक रूपमा चर्चा गरिन्छ र बाँकी चर्चा अघिल्ला शीर्षक उपशीर्षकमा गरिएको छ। उक्त प्रबन्ध काव्यमा अङ्गी रसका रूपमा अद्भुत, वीर, भयानक, शान्तजस्ता रसलाई समेटिएको छ। विश्वामित्र-मेनका प्रबन्धकाव्यमा कतिपय रसको पूर्ण परिपाक देख्न सकिन्छ भने कतिपय रसहरूमा परिणत नहुँदै तथा विभावादी अथवा स्थायी भावादि तहमा आइपुग्दा नपुग्दै बिलाएका छन्। जतिसुकै विविध रसभावहरू यस काव्यभित्र आएका छन् ती कथावस्तु अनुकूल भएर आएका छन्। प्रकृति परिवेशका सन्दर्भमा

भावोद्दिपक, रौद्र, प्रेमोद्दिपक, शृङ्गारिक भावोद्दिपकका रूपमा पनि देखापरेका छन् । मूलतः यस काव्यमा शृङ्गार, अद्भुत, भयानक र शान्त रसको परिपूर्णता पाइन्छ भने अन्य रसहरूको सामान्य उपस्थिति रहेको छ । उपर्युक्त रसहरूमध्ये मुख्य रूपमा देखापरेको शृङ्गाररस नै यस काव्यको प्रमुख रस बनेको छ भने अन्य रसहरू यसका सहयोगी बनेका छन् ।

यस काव्यको आद्यन्त नै विश्वामित्र र मेनका बीचको प्रेमसम्बन्ध उनीहरू बीचको मायाममता र आकर्षण ब्रह्मर्षि बन्ने ध्येयका साथ तपस्यामा लिन ऋषि विश्वामित्रलाई इन्द्रको आग्रहमा स्वर्गबाट पृथ्वीमा आई उनको तपस्या आफ्नो यौवनको आकर्षणबाट भङ्ग गराउने मेनका र विरागबाट प्रेमको अनुरागतिर फर्कने राजर्षि विश्वामित्रको संवाद र आकर्षणले नै सिङ्गो काव्यको कथावस्तु र ती स्थायी भाव भएको शृङ्गार रसकै सेरोफेरोमा उनीहरूको शृङ्गार रस नै यस काव्यको अङ्गी रस बन्न पुगेको देखिन्छ ।

शृङ्गार अङ्गीरसको विवेचना

विश्वामित्र-मेनका प्रबन्धकाव्यभित्र अभिव्यक्त शृङ्गार रसलाई यस काव्यको अङ्गी रसका रूपमा लिइन्छ । किनकि प्रस्तुत काव्य आद्यन्त यसै रसमा अविच्छिन्न रूपमा अगाडि बढी टुङ्गिएको पाइन्छ । काव्यको शीर्षकले नै यस काव्यलाई शृङ्गार रस प्रधान काव्यका रूपमा उभ्याएको अनुमान जो कोही लेखकले सहजै गर्न सक्छ । उक्त शृङ्गार रस यस काव्यमा आद्योपान्त अविच्छिन्न रूपमा अजस्र प्रवाहित भएकाले यस काव्यको अङ्गीरस शृङ्गार बन्न पुगेको छ । विश्वामित्र मेनका प्रबन्धकाव्यमा प्रायः रसहरूको उपस्थिति देख्न सकिन्छ तथापि मूल कथ्यसित जोडिएर देखापरेका विश्वामित्र र मेनका मुख्य पात्र र अन्य सहायक गौण रूपमा सहभागी अन्य पात्रहरूको माध्यमबाट रति स्थायी भाव र शृङ्गाररस आद्योपान्त प्रवाहित भएकोले शृङ्गार अङ्गीरस हुन पुगेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत प्रबन्धकाव्यको अङ्गीरस निरूपणका सन्दर्भमा वीर, अद्भुत र शान्त रसहरूलाई नियाल्नुपर्ने देखिन्छ । विश्वामित्र र मेनका बीचको सहभागितामूलक प्रेमप्रणयमा मेनकालाई इन्द्रले विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गर्न पठाएको र इन्द्रसित क्रुद्ध बनी मर्त्यलोक भरेकी अप्सरा मेनका धर्तीको मनोरम दृष्य देखि मख्ख परेको एवम् हिमालयमा तपस्यामा लीन विश्वामित्रलाई आफ्नो शारीरिक हाउभाउ र कटाक्षले वशमा पारी प्रेमप्रणयमा बाँधिई प्रेमको रागमा विरागमा लागेका ऋषिलाई समेत खिँची केही काल मर्त्यलोकमै बस्छन् । प्रणय सम्बन्धले मेनका गर्भिणी भई पुत्रीलाई जन्म दिएर कण्व ऋषिको आश्रम नजिकै अलपत्र पारी जानु तथा ऋषि विश्वामित्र पनि पुनः वैराग्य धारण गरी तपस्यामै लीन हुनु जस्ता नाटकीय

प्रकृतिका घटनाक्रमले यस प्रबन्ध काव्यको आद्यन्त शृङ्गार रस अजस्र प्रवाहित भएकाले अङ्गी रस भएको प्रष्टिन्छ । त्यसैगरी प्रेमको राग र विरागको दुईवटै पाटालाई प्रणयले निम्त्याएको परिस्थितिबाट मेनका र विश्वामित्र मुख्य पात्रबीच देखाइएको प्रेममय विषयवस्तुले शृङ्गार रस परिपक्व बनेको देखिन्छ ।

उक्त शृङ्गार रसका परिपोषकका रूपमा वीर, शान्त र अद्भुतजस्ता रसहरू पनि परिपूरक भएर आएका छन् । काव्यको कथावस्तु अनुकूल भई मुख्य घटना पात्र, परिवेश र उद्देश्यसँग जोडिएर बारम्बार देखापर्ने रसका रूपमा शृङ्गाररस मुख्य स्थानमा रहेकाले शृङ्गाररस नै यस काव्यको अङ्गीरस बनेको छ । प्रस्तुत काव्यको थालनी विश्वामित्र-मेनका नामकरण भएको खण्डको कथानकबाट विश्वामित्रको दरिलो रवाफसँगै भए तापनि क्रमशः अगाडि बढ्दै जाँदा मेनकाको आगमनसँगै काव्यमा मेनकाको रूप सौन्दर्यको वर्णन र विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गर्दाको शृङ्गारिक भावले क्रमशः रती भावलाई जागृत तुल्याउँदै प्रणय सम्बन्धमा पुगेको प्रसङ्गले प्रेमप्रणयको वास्तविक वास्नाको उल्लेख गरी विश्वामित्र र मेनका एकअर्काप्रति आकृष्ट भएको प्रसङ्गबाट रतिभाव जागृत गराउन शृङ्गार रसोचित उद्गार यसरी व्यक्त गरिएको छ :

अहो ! यिनी हुन् सुर सुन्दरी नै
हुन् स्वर्गकी यी चिरमाधुरी नै
हुन् मेनका अद्भुत रूप रम्या
देवाङ्गनामा पनि देव काम्या । (पृ. १४)

यहाँ विश्वामित्रले मेनकाको रूप सौन्दर्यको आकर्षणबाट आफू आकृष्ट भएको महसुस गर्दै देवाङ्गनामा पनि देव काम्या भनी मेनकाको प्रशंसा गरेका छन् । यी स्वर्गकी देव सुन्दरी अथवा देव कन्या हुन्, स्वर्गकी माधुर्यकी खानी नै हुन् अद्भुत अनौठो रूपलावण्य भएकी देवाङ्गनाहरूमा सर्वश्रेष्ठ कन्या हुन् भन्दै आफ्नो अन्तस्करणबाट टुसाएको रतिभाव व्यक्त गरेका छन् । त्यसैले उक्त कथनमा आत्मरति अन्तस्करणबाट टुसाउँदै गएको यौवनको वर्णन गरेकाले रतिभाव टुसाउँदै गएको र जागृत भएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । मेनका सुरसुन्दरी र देवाङ्गनामा पनि अति नै सुन्दर भन्दै व्यक्त गरेको कथनबाट यस काव्यको प्रारम्भबाटै रति स्थायी भाव प्रवाहित हुन पुगेको छ । त्यस्तै रति स्थायी भावकै अर्को एउटा प्रसङ्ग हेरौं :

हेराइ बेगलै छ हिँडाइ बेगलै
भन् लोभलागदो छ हँसाइ बेगलै
तारुण्यको हेर उमङ्ग कस्तो
पूर्णन्दुले हर्षित सिन्धु जस्तो । (पृ. १४)

उक्त वर्णनमा मेनकाको रूपलावण्य र हिस्सी तथा हाँसो देखेर लोभिएका विश्वामित्रले मेनकाको हेराइ र हिँडाइ अरुको भन्दा बेगलै छ । भन हाँसो त अति नै लोभलागदो छ बेगलै प्रकारको लावण्यको उमङ्ग हेर त कस्तो छ ? पूर्णचन्द्रले हर्षित भएको समुद्र जस्तो छ भन्दै मेनकाको रूप लावण्यको खुलेर प्रशंसा गरेका छन् । तसर्थ यस प्रबन्ध काव्यको थालनीले शृङ्गार रसको रतिभाव प्रष्ट्याएकाले यस काव्यले शृङ्गार रसलाई अङ्गी रस बनाउन उपयुक्त परिवेश सिर्जना गरेको छ । यस काव्यमा विश्वामित्रले मेनकाको रूप लावण्य, हिँडाइ, बोलाई, हँसाईको प्रशंसा गर्दै मेनकाप्रति आफू आकृष्ट भएको रतिरागात्मक श्रृङ्गारिक भाव अभिव्यक्त गर्नुले शृङ्गार रस र रति स्थायीभाव परिपक्व भएको वा रस निष्पत्ति भएको सन्दर्भ उक्त श्लोकको माध्यमबाट भल्किन्छ । यसै रतिभावको निरन्तरता सम्बन्धी थप प्रष्ट हुने हेरौं अर्को प्रसङ्ग :

यिनैको छ तिर्खा कि सारा नदीमा
कि छन् निर्भरी आज भन् आतुरीमा
खडा शैल छन् शृङ्खलाबद्ध कस्ता
यिनैलाई नै हेर्न छन् व्यग्र जस्ता । (पृ. १९)

उक्त प्रसङ्गमा विश्वामित्रले मेनकाको रूप सौन्दर्यबाट मोहित भई रतिभाव व्यक्त गरेको देखिन्छ । सम्पूर्ण नदीमा यिनैको तिर्खा वा रतिक्रिडाको चाहना छ कि ? या त भर्ना भैं भर्न यी आतुरी अर्थात् आत्तिकी छन् ? खडा भएका पर्वत श्रृङ्खला यिनैलाई हेर्ने आफ्नो व्यग्रतामा छन् कि भन्दै रति स्थायी भाव भएको श्रृङ्गार रस रसपूर्ण अर्थात् सरस छ भन्दै रतिभाव व्यक्त गरेका छन् ।

अङ्ग रसहरू

विश्वामित्र मेनका पौराणिक काव्यमा वीर, शान्त र अद्भुतजस्ता रसहरू अङ्ग रसका रूपमा देखापरेका छन् । ती रसहरूका उदाहरणलाई विभावादि सामग्रीका रूपमा चिनाउन र विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

वीर रस

प्रस्तुत काव्यको अङ्गी रस शृङ्गार रससित वीर रस आएको छ । यस काव्यका विभिन्न प्रकरणमा देखिएका वीर रसले काव्यको अङ्गी रसलाई परिपाक तुल्याउन सघाउ पुऱ्याएको देखिन्छ । नियमतः शृङ्गार र वीर रस विरोधी भएपनि यस प्रबन्धकाव्यमा भने कवि कँडेलले शृङ्गार अङ्गी रसलाई पोषण गर्नका निम्ति वीर रसलाई अङ्गरसका रूपमा व्यक्त गरेका छन् । शृङ्गार र वीर रसका बिचमा दोष परिहार गर्ने काम पनि भएको छ । यस काव्यमा प्रयुक्त वीर रसको उदाहरण हेरौं :

जमाएँ धाक धर्तीमा पारै प्रभाव स्वर्गमा

म बनेँ नव ब्रह्मर्षि ब्रह्मर्षि वृन्दमा त्यहाँ । (पृ. ४८)

उक्त उद्धरणमा यस काव्यका प्रमुख पुरुष पात्र (नायक) विश्वामित्रले आफूले धर्तीमा क्षेत्रीय भई राज्य गरी धाक जमाएको र स्वर्गमा पनि तपस्या गरी अरुलाई प्रभावित पार्दै आफू नयाँ ब्रह्मर्षि बनेको अन्य ब्रह्मर्षिमा पनि श्रेष्ठ ब्रह्मर्षि बनेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैले यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा स्वयं नायक विश्वामित्र देखिएका छन् त्यस्तै स्वर्ग र मर्त्यलोक आश्रयालम्बनका रूपमा देखापरेका छन् भने उद्दीपन विभावका रूपमा देवलोकको देवर्षिहरूको व्यवहार (अप्रत्यक्ष) र स्वयं ब्रह्मर्षि बन्ने र क्षेत्रीय बनी धाक, धम्की, हुङ्कार गर्ने नवब्रह्मर्षिको हुङ्कार उद्दीपन विभावका रूपमा आएका छन् भने अनुभावका रूपमा मर्त्यलोकमा अरुमाथि धाक, धम्की देखाउँदै तर्साउने कार्य (अप्रत्यक्ष) र स्वर्गलोकमा देवर्षि र ब्रह्मर्षिसित गई नन्दिनी माग्दा नदिएको झोकमा वा आवेगमा आई तपस्या र साधनाले नव ब्रह्मर्षि बनेका विश्वामित्रको अनुभव नै अनुभावका रूपमा देखिन्छन् । त्यस्तै सञ्चारी वा व्यभिचारी भावका रूपमा आवेग, गर्व, उग्रता आदि जागृत भई उत्साह स्थायी भावलाई जागृत गराई रसरूपमा परिणत गराएकाले वीर स्थायी भाव व्यक्त भएको छ । यसरी काव्यको प्रारम्भमै वीर अङ्गरसको उपस्थिति देखिन्छ । त्यस्तै अर्को उदाहरण :

जोगाएँ जिन्दगी मैले त्यसैले त्यो अनाथको

मुखभित्रै पसेकोथ्यो जो क्रुर काल सर्पको । (पृ. ४८)

उक्त प्रसङ्गमा विश्वामित्रले क्षेत्रीय रहँदा राज्यसत्ता समालेको र पछि तपस्याबाट ब्रह्मर्षि बनेको, यज्ञमा बलि दिन जब एउटा बालकलाई ल्याइयो त्यस बेला उनले त्यस्तो क्रुर मान्छे मान्ने कार्य कदापि भलाइ हुन सक्दैन भन्दै आफ्नो साहसले त्यस बालकलाई काटिन थालेको बलीको बेदीबाट बचाएको कथानक उल्लेख गरिएको छ । यहाँ आलम्बन विभावमा विषयालम्बन बलिमा बालकलाई चढाउने देव पक्षीय यज्ञवाला पुरोहितको कार्य, आश्रयालम्बनमा विश्वामित्र

छन् भने उद्दीपन विभावका रूपमा बलि चढाउन खोजिएको बालक र विश्वामित्रको बलि विरोधी हुड्कार आदि देखिएका छन्। त्यस्तै अनुभावका रूपमा बलिबिना यज्ञले कल्याण नगर्ने भन्ने देवपक्षीय मत, बलिमा बालकलाई चढाउन गरिएको कार्यकलाप, विश्वामित्रमा बालक बचाउन देखिएको मानवीयताजस्ता कुराहरू अनुभावका रूपमा आएका छन्। त्यस्तै व्यभिचारी भावका रूपमा, आवेग उत्सुकता, शङ्का, उन्माद आदिजस्ता भाव जागृत भएका र तिनै विभाव अनुभाव र व्यभिचारी भावको जागृतिबाट स्थायीभाव उत्साह जागृत भई रसरूपमा परिणत हुँदा वीर रस व्यक्त भएको छ। यसैको निरन्तरता स्वरूप हेरौं अर्को उदाहरण :

थियो ती कर्मकाण्डीका लागि मानूँ प्रहार त्यो

त्यो बेलादेखि भन् मेरो शिर यो गर्वले उठ्यो । (पृ. ४८)

उक्त प्रसङ्गमा पनि विश्वामित्रले आफूले बालक बचाएको त्यो कार्य कर्मकाण्ड पुन्याउने विधि पूरा गर्नेहरूको लागि त ठूलो प्रहार थियो तर त्यही बालक बचाएको र बलिको विरोध गरेकै कारणले त्यसै बेलादेखि आफ्नो शिर गर्वले ठाडो भएको कुरा उल्लेख गरेको प्रसङ्गबाट उक्त श्लोकमा वीर रस रहेको पुष्टि हुन्छ। उक्त श्लोकमा विभावका क्रममा विश्वामित्र र कर्मकाण्डी र ऋषिहरू विषयालम्बन र आश्रयालम्बन विभाव, बलीको तयारीपूर्ण कर्मकाण्डी कार्य, बलि चढाउन तयार पारिएको बालक उद्दीपन विभाव, बलि चढाउने कर्मकाण्डीको व्यवहार, बालकको करुण क्रन्दन, कर्मकाण्डीलाई विश्वामित्रको कथनको प्रहार, विश्वामित्रको शिर गर्वले ठाडो हुनु आदि अनुभाव हुन्। व्यभिचारी भावका रूपमा आवेग, उग्रता आदि भावहरू जागृत भएका छन् भने वीर रस व्यक्त हुनु पुगेको छ। अर्को एक प्रसङ्ग हेरौं :

खोज्नु थालें त्यसैले नै म मौका प्रतिशोधको

सोचें सेखी सकुँ भार्न कसरी ती बशिष्ठको

उक्त उद्धरणमा नन्दिनी नपाएर रिसाएका विश्वामित्रले वशिष्ठलाई कहाँ कुन बेला कसरी गिराउन सकिन्छ भन्ने प्रतिशोधको भावना राखी अधि बढेका र बशिष्ठलाई अधि बढ्न खोज्दा भौँजो हाल्ने कार्यमा लागेको देखिन्छ। उक्त प्रसङ्गबाट आलम्बन विभावका रूपमा नायक विश्वामित्र र बशिष्ठ देखिन्छन्, उद्दीपन विभावका रूपमा विश्वामित्रको प्रतिशोधपूर्ण कुटिलता र हुड्कार, अनुभावका रूपमा नन्दिनी नदिएका बशिष्ठलाई जसरी पनि पछ्याउँछु भन्ने विश्वामित्रको भावना, सेखी भार्ने सोच आदि हुन् भने व्यभिचारी भावका रूपमा वितर्क, उत्सुकता, आवेग आदि जागृत भएका छन् र वीररस व्यक्त भएको छ। त्यस्तै अर्को उदाहरण हेरौं :

थालें हाल्न् त्यहाँ भाँजो जहाँ ती अधि बढ्दथे
अधि बढ्न् त्यहाँ थालें जहाँ ती पछि हट्दथे । (पृ. ५)

उक्त प्रसङ्गमा विश्वामित्रले वशिष्ठसित प्रतिशोधको भावना राखी उनी अधि बढ्न् खोजे भाँजो हाल्ने र पछि हट्न् खोजे आफू अधि बढ्ने गरेको व्यवहारले वशिष्ठ र विश्वामित्रबीचको लडाइँको सङ्केत गरेको छ । त्यसै सन्दर्भमा आएका विश्वामित्रका निम्ति वशिष्ठ र वशिष्ठका निम्ति विश्वामित्र शत्रु हुन् र आलम्बन विभाव हुन् । उद्दीपन विभावका रूपमा विश्वामित्रको वशिष्ठलाई अधि बढ्न् नदिने हाँक, गर्वयुक्त वाणी, वशिष्ठका निम्ति विश्वामित्रको कठोर वचन, भाँजो हाल्ने कार्य आदि अनुभाव हुन् । व्यभिचारी भावका रूपमा हर्ष, तर्क, गर्व, आवेग आदि जागृत भई स्थायी भाव उत्साहलाई जागृत गराई रसरूपमा परिणत हुँदा वीररस व्यक्त भएको छ ।

शान्तरस

विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा अङ्गी रसलाई परिपाक तुल्याउन शान्तरस प्रस्तुत भएको छ । सम अर्थात् शान्ति स्थायी भाव हुने यस रसले काव्याङ्गका रूपमा अविरोधी रूपमा रही काव्यको मूल अङ्गी रसलाई सघाई परिपोषकको कार्य गरेको छ । यस काव्यमा मूल कथासित जोडिएर आद्योपान्त देखिने श्रृङ्गार अङ्गी रसको सहयोगीका रूपमा आएको शान्त रसले मूल अङ्गरसलाई सघाएको छ ।

त्यहीँ निश्चल निश्चिन्त बनेर बस्छु ध्यानमा
अब बाहिरको रन्को दिन्न आउन कानमा । (पृ. ६९)

उक्त प्रसङ्गमा काव्यको प्रारम्भमा राज्यभोगमा रहेका र मदले मातिएका दम्भ पालेका विश्वामित्र आफ्नो क्षेत्रीय पराक्रमले सबैलाई बसमा पार्ने थिए र पारेका थिए । तर विस्तारै उनमा जागेका अनेकौँ तिसर्ना र अहमको उद्दण्डताले उनलाई पछ्यारेपछि भावविह्वल बनेर एकान्त हिमालय पर्वतका गुफातिर गएर तपस्या गर्ने मनसायले हिन्न थालेका हुन् र निर्जन वन, नदीहरूको निनाद, एकान्त गुफा भएको ठाउँमा गई ध्यान गर्ने र मन एकाग्र पारी ब्रह्मर्षि बन्ने ध्येयका साथ तपस्या गर्न हिमालय पर्वत तिर जान थालेको प्रसङ्ग उक्त श्लोकले ओगटेको छ । उक्त प्रसङ्गमा आलम्बन विभावका रूपमा संसार वा बाहिरी रूपको निस्सारता देखापरेको छ । त्यस्तै परमेश्वर परमात्माको सम्बन्ध वैराग्य आदि आलम्बन विभावका रूपमा काव्यको उक्त कथनमा आएका छन् भने उद्दीपन विभावका रूपमा तपोवन, हिमालयपर्वत,

गुफा, निर्जन एकान्तस्थल आदि आएका छन् । अनुभावका रूपमा सांसारिक विषयवस्तुको परित्याग, चित्तस्थिर पार्ने कार्य आदि आएका छन् र सञ्चारी भावका रूपमा निर्वेद, धृति, मति, स्मृतिजस्ता भावहरू जागृत भई स्थायीभाव शान्तिलाई जागृत तुल्याई रसरूपमा परिणत गरी शान्तरस व्यक्त भएको छ ।

अर्को उदाहरण हेरौं :

छ आफैँ हरियालीमा रमाएको जहाँ वन
जीवजन्तुहरूको छ जहाँ निश्चिन्त जीवन । (पृ. ६९)

उक्त प्रसङ्गमा विश्वामित्रले शान्त र एकान्तस्थल पृथ्वीको रमणीय वनजङ्गलको हरियालीमा रमाएको स्थिति, जीवजन्तुको चिन्तारहित जीवन जहाँ छ त्यहीँ हिमाली काखमा आफू प्रकृतिसँगै एकान्त बसेर तपस्यामा मग्न हुने बताएका छन् । त्यसैले उक्त कथानक भित्रको शान्तरसको परिपाक अवस्थालाई केलाउँदा आलम्बन विभावका रूपमा संसारको निस्सारता परमात्माको स्वरूप, वैराग्य भाव परमात्माप्रति विश्वास जस्ता देखापरेका छन् । त्यस्तै उद्दीपन विभावका रूपमा तपोवन, देवदर्शन, आध्यात्मिक चिन्तनजस्ता कुराहरू देखिएका छन् भने अनुभावका रूपमा सांसारिक विषयवासनाको परित्याग, चिन्तस्थिर आदि देखापरेका छन् । सञ्चारी वा व्यभिचारी भावका रूपमा निर्वेद, धृति, मति र स्मृतिजस्ता भावहरू जागृत भई शान्ति स्थायीभाव रसरूपमा परिणत भएकाले शान्तरस परिपाक भएको छ । अर्को उदाहरण :

आफैँमा नै रमाएर बस्छ निर्जनता जहाँ
बस्छु विर्सेर संसार आत्माराम बनी त्यहाँ । (पृ. ७५)

उक्त श्लोकमा सांसारिक कुराबाट विरक्तिएका विश्वामित्र घरबाट सबै त्यागी जहाँ वन आफैँ निर्जन रूपमा रमाएर बसेको हुन्छ त्यहीँ म पनि संसारिक कुरा विर्सेर आत्माराम अर्थात् तपस्वी बनी साधु बनी बस्छु भन्दै तपस्थलीमा जाने प्रसङ्ग आएको छ । यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा संसारको निःस्सारता परमात्माको स्वरूप वैराग्यभाव परमात्माप्रति विश्वासजस्ता कुराहरू देखापरेका छन् । त्यस्तै उद्दीपन विभावका रूपमा तपोवन, आध्यात्मिक चिन्तन, देवदर्शनजस्ता पक्ष देखिएका छन् भने अनुभावका रूपमा सांसारिक विषमवासनाको परित्याग चित्तस्थिर आदि देखापरेका छन् । सञ्चारी वा व्यभिचारी भावका रूपमा निर्वेद, धृति, मति र स्मृतिजस्ता भावहरू जागृत भई शान्ति स्थायीभावबाट शान्तरस परिपाक भएको छ ।

हेरौं अर्को प्रसङ्ग

जहाँ नहोस् भोक, न शोक नै कुनै

न आज उत्साह, न पिर भोलिकै

सधैं छ उस्तै, छ उही घरी(घरी

सन्तुष्ट को हुन्छ त्यहाँ सिधैंभरि । (पृ. २३)

उक्त प्रसङ्गमा पनि सम स्थायी भाव भएको शान्तरस परिपाक भएको छ । सर्वप्रथम त उक्त श्लोकमा मेनकाले आफू स्वर्गबाट जबर्जस्ती पृथ्वीमा पठाइएकोमा दुःख व्यक्त गर्दै स्वर्गमा वस्नुको अर्थ नै छैन । त्यहीँ एकै ठाउँमा बसेर के हुन्छ र भन्दै विरक्त भाव व्यक्त गरेकी छिन् भने जहाँ कुनै भोक, शोक, उत्साह, पिर केही पनि नहोस् आजभोलि सधैं समान सद्भाव र वातावरण रहोस् त्यस्तो ठाउँमा सधैं को सन्तुष्ट हुन सक्छ र भन्दै वैराग्य भाव व्यक्त गरेकी छन् । त्यसैले उक्त श्लोकमा विभावान्तर्गत आलम्बन विभावका रूपमा निस्सार संसार, परमात्मा प्रतिको भक्तिभाव र सांसारिक मोहबाट मुक्ति देखिएका छन् । उद्दीपन भावका रूपमा हिमालय जस्तो तपोवन, देवदर्शन आध्यात्मिक चिन्तन देखापरेका छन् भने अनुभावका रूपमा सांसारिक विषयवस्तुको परित्याग, चित्तस्थिरजस्ता भावहरू देखिएका छन् । त्यस्तै व्यभिचारी भावका रूपमा निर्वेद, धृतिजस्ता भावहरू जागृत भई सम स्थायीभावलाई जागृत तुल्याई शान्तरस परिपाक भएको छ । एउटा प्रसङ्ग पुनः नियालौं :

जब हुन्छ स्वयंको नै साक्षात्कार स्वयंसित

मुनिका मनमा हुन्न रिसराग कसैसित । (पृ. ३३)

उक्त प्रसङ्गमा पनि कविले अन्तर्यात्रा शीर्षक राखी तपस्यामा लीन विश्वामित्र आफ्नै स्वरूपलाई मान्छेका स्वभावलाई अन्तर्हृदयमा पुगेर केलाउन थाल्छन् र जब व्यक्ति आफैँसित आफैँ साक्षात्कार गर्न थाल्छ तब ऊ तपस्यामा बसेको मुनिका मनका रिस राग कसैसित पनि हुन्न भन्ने कथन अभिव्यक्त गर्दछन् । यहाँ आलम्बन विभावमा सांसारिक निस्सारता, परमात्माको स्वरूप, वैराग्य भाव सत्य परमात्माप्रति विश्वास जस्ता भावहरू आलम्बन विभावका रूपमा आएका छन् भने उद्दीपन विभावका रूपमा तपोवन, देवदर्शन, सत्सङ्ग, आध्यात्मिक चिन्तनजस्ता भाव अभिव्यक्त भएका छन् । त्यस्तै अनुभावका रूपमा सांसारिक विषयवासनाको परित्याग, चित्तस्थिर आदिजस्ता भावहरू देखिएका छन् भने सञ्चारी भावका रूपमा निर्वेद, धृति, मति, स्मृतिजस्ता भावहरू अभिव्यक्त भई सम स्थायीभावलाई जगाई रसरूपमा परिणत गर्न, शान्त रसलाई परिपाक बनाउन सफल भएका छन् । यसरी उक्त श्लोकमा सम स्थायीभाव भएको शान्तरस परिपाक भएको छ ।

अद्भुत रस

घनश्याम कँडेलद्वारा रचित विश्वामित्र(मेनका प्रबन्धकाव्यमा रहेका अङ्गरसहरूको विश्लेषणका क्रममा यस अधि वीर र शान्त रस आई सकेकाले यहाँ अद्भुत रसलाई विभावादि उपकरणका आधारमा विश्लेषण गरिन्छ । कवि कँडेलले अद्भुत रसलाई विश्वामित्र(मेनका खण्डकाव्यमा अङ्गरसका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । उक्त अद्भुत रसले श्रृङ्गार अङ्गीरसलाई सघाएको देखिन्छ । जसको विश्लेषण निम्नानुसार गरिन्छ :

के चम्कियो त्यो कुन ज्योति आयो

एक्कासी आँखा पनि तिर्मिरायो

नक्षत्र ओर्लेछ कि व्योमबाट

प्रकाशका पङ्ख फिजाई आज । (पृ.१४)

उक्त श्लोकमा स्वर्गबाट पृथ्वीमा आउदै गरेकी मेनकाको वर्णन अलौकिक सौन्दर्य शीर्षकमार्फत् गरिएको छ । कविले त्यो चम्केको के होला, कुन ज्योति एक्कासि आयो खै आँखा नै तिर्मिरायो । आकासबाट तारा नै ओर्लेछ कि खै भन्दै आकासबाट पृथ्वीमा झरेकी मेनकाको वर्णन गरेका छन् । यहाँ आलम्बन विभावका रूपमा अनौठो वा विष्मयजनक वस्तु देखा परेको छ । उद्दीपनका रूपमा वस्तुको विचित्रता वा अनौठोपन,रूपरङ्ग आदि देखा परेको छ भने अनुभावका रूपमा विष्मय वा आश्चर्य देखिन्छ । व्यभिचारीभावका रूपमा उत्सुकता, शङ्काजस्ता भावहरू देखिन गई अद्भुतरस व्यक्त भएको छ । यसरी घनश्याम कँडेलद्वारा रचित विश्वामित्र-मेनका प्रबन्धकाव्यमा अङ्गीरसको निरूपण गर्नमा माथि उल्लेख गरिएका रसहरूको सहयोगी र परिपोषणीय भूमिका रहेको छ ।

निष्कर्ष :

कवि घनश्याम कँडेलद्वारा रचित विश्वामित्र(मेनका खण्डकाव्य वि.सं.२०६६ सालमा प्रकाशित पौराणिक प्रबन्धकाव्य हो । उक्तकाव्यमा कविले महाभारतीय मिथकलाई विषयवस्तु बनाई सरसता प्रदान गरेका छन् । उक्त काव्यमा पौरस्त्य वाङ्मयको रस विधालाई के कसरी प्रयोग गरिएको छ र रसविधान गर्दा अङ्गी तथा अङ्गरसलाई कसरी परिपाक अवस्थामा पुऱ्याइएको छ भनी रसवादी दृष्टिले केलाउँने कार्य गरिएको छ । त्यस क्रममा रससामग्रीको विश्लेषण, विभाव, अनुभाव , व्यभिचारी भावको सामान्य विश्लेषण गरी मूलतः रसविधानको पाटोलाई नै बढी जोड दिई अङ्गी र अङ्गरसको विवेचना गरी अङ्गीरसको निरूपण गरिएको छ ।

अन्त्यमा घनश्याम कँडेलको विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्यमा शृङ्गार रसको उचित प्रयोग गरी रसविधान गरिएकाले अङ्गीरसको निरूपण गरी विश्वामित्र-मेनका खण्डकाव्य सरस काव्य भएको र कवि घनश्याम कँडेल रससचेत कवि भएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख तयार गर्ने क्रममा मलाई यथेष्ट सामग्री उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने सर्जक, लेखकहरु प्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- कणेल शान्ता,(२०६८), *घनश्याम कँडेलका खण्डकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, काठमाडौं, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- कँडेल घनश्याम,(२०६६), *विश्वामित्र-मेनका*, काठमाडौं : सावित्रा राजभण्डारी ।
- जगन्नाथ, (सन् २००३), *रसगंगाधर*, वाराणसी, चौखम्बा विद्याभवन ।
- ज्ञवाली रामप्रसाद, (२०६६), *विश्वामित्र-मेनका*, विचारद्वन्द्व, सौन्दर्यबोध : धर्तीप्रेमको मनोरम अभिव्यक्ति, दायित्त्व द्वैमासिक, जेठ-असार अङ्क ,पृ १७-६६ ।
- भरत, (२०५४), *नाट्यशास्त्रम्*, वाराणसी कृष्ण अकादमी ।
- वात्स्यायन, (सन् १९६४), *कामसूत्र*, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत सिरजि अफिस ।
- विश्वनाथ, (सन् १९७६), *साहित्यदर्पण*, नवौं संस्करण, बनारस चौखम्बा विद्याभवन ।

थारू र नेपाली भाषा बिचको व्याकरणिक वाक्य सङ्गतिको विश्लेषण

द्वारिकाप्रसाद भण्डारी

उपप्राध्यापक वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस

टीकापुर, कैलाली

dwarikatkp@gmail.com

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत लेख थारू र नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत वाक्यसङ्गतिसँग सम्बद्ध रहेको छ । यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । थारू र नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु र लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा थारू र नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिको विश्लेषण गर्नु अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । अध्ययनमा पुस्तकालय कार्य, क्षेत्रीय अध्ययन विधि, नमुना छनोट विधिलाई अपनाइएको छ । यसमा थारू र नेपाली भाषाको व्याकरणिक कोटिका आधारमा वाक्यहरूका बिचको सङ्गतिलाई हेरिएको छ । दुवै भाषामा व्याकरणात्मक कोटिकाआधारमा वाक्य सङ्गतिपूर्ण रूपमा भिन्न रहेको देखिन्छ । थारू भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा वाक्यसङ्गति रहेको पाइदैन । प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषका एकवचन र बहुवचनमा समान खालका क्रियापदको प्रयोग भएपनि वाक्य सङ्गति पाइदैन तर नेपाली भाषामा भने पुरुषमा आधारमा एकवचन र बहुवचनमा फरकफरक क्रियापदको प्रयोग भई वाक्यसङ्गति भएको पाइन्छ । आदरका आधारमा थारू भाषामा नेपाली भाषामा जस्तो वाक्यसङ्गति देखिदैन । थारू भाषामा उच्च आदर बाहेक सबै व्याकरणिक कोटिहरूमा आदररहित भाषाको प्रयोग हुने गरेको छ । भाषिक संरचनामा देखिएको असमानता तथा भिन्नताका कारण नेपाली भाषाका वाक्यसङ्गतिमा पनि अन्तर देखिन्छ । थारू भाषा प्रयोग गर्ने विद्यार्थीहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिकाउँदा व्याकरणिक कोटि लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा मातृभाषाको प्रभाव पर्ने भएकाले त्यससम्बन्धी ज्ञान दिनु आजको आवश्यकता हो ।

शब्दकुञ्जी : भाषा, मातृभाषा, व्याकरणात्मक कोटि, वाक्य सङ्गति, उच्चारणगत ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल एक बहुजातीय बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक मुलुक हो । नेपालको तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरूमध्ये थारू पनि एक महत्वपूर्ण जाति हो । “थारूहरू बसोबास गरेका तराईका क्षेत्रहरूलाई थारूवान वा थारूहट भन्ने चलन उहिले देखि नै चलि आएको हो (चौधरी महेश, २०६४, पृ.१) ।” विभिन्न आदिवासी जनजाति, मगरात, राई, किराँत, लिम्बुवान आदि भन्ने प्रचलन भएजस्तै थारूहट थारूहरूको प्रदेश हो । थारू जातिलाई अनादिकालदेखि नै तराईका जङ्गलमा बस्दै आएका मानिसका रूपमा चिन्ने गरिन्छ । त्यसैले उनीहरू आफ्नो माटोसँग छुट्टिन नसक्ने गरी तराईका विभिन्न भुभागसँग अभिन्न रूपमा गाँसिएका छन् ।

“अहिलेसम्म पनि तराईका थारू जातिले छिमेकी देश भारतलाई आफ्नो नजिकको मित्र ठान्दछन्, न त पहाडमा गएर आफ्नो भाग्य अजमाउन नै खोजेका छन् (विष्ट, डोरबहादुर, २००५, पृ. ४९) ।” नेपालको तराईका थारूहरूलाई नेपालको आदिमकालदेखि बासिन्दा मान्नु र थारू शब्दको पनि धेरै अर्थ नलगाई यही वर्गका मानिससँग गासिएको उत्तिकै पुरानो र सम्भवतः नार्थ भाषाबाट उसको सुरु भएको शब्द मान्नु सबैभन्दा उपर्युक्त ठहर्छ (चौधरी महेश, २०६४, पृ. ८२) ।

ऐतिहासिक मान्यता तथा अभिलेखअनुसार थारू जातिहरू कति समुदायमा विभक्त रहेका छन् भनेर एकिन रूपमा कसैले पुष्टि गर्न सक्ने आधिकारिक आधार भने छैन तर हेरी ल्याउँदा उनीहरूका ५,६ ओटा समुदायहरू रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ । ऐतिहासिक अभिलेखअनुसार, “थारू जातिहरूको बसोबास गर्ने पुरानो ठुलो थलो दाङ जिल्ला हो भने पछि विस्तारै थारूहरूको समुदाय पश्चिम नेपालमा फैलिदै गएको पाइन्छ (चौधरी महेश, २०६४, पृ. ५) ।” प्रत्येक भाषाका पनि आ-आफ्नै भाषिक व्यवस्थाहरू हुने गर्दछन् । जुन व्यवस्थाले सम्बन्धित भाषाको प्रयोग तथा गरिमालाई उजागर गर्ने गर्दछ । त्यसैले भाषाका आ-आफ्नै विशेषताअनुसार भाषाको व्याकरणानात्मक वाक्यसङ्गतिमा भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

थारू भाषाका वाक्यहरूमा कर्ताअनुसार क्रियापद तथा विशेष्य नाम र क्रियापदका बिचमा रहेको अन्तरसम्बन्ध बुझाउने कोटिलाई नै व्याकरणिक वाक्यसङ्गति भनिन्छ । “वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर आदिका आधारमा कायम हुने सङ्गतिपूर्ण मेलको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्दछ (अधिकारी, २०७१, पृ. ८३) ।” वाक्यीय संरचनामा आएका दुई वा दुईभन्दा बढी एकाइहरू (शब्दहरू) ले समान रूपगत अभिलक्षण देखाउनु नै सङ्गति हो । “समान रूपमा अभिलक्षण भनेको लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि व्याकरणात्मक कोटिसम्बन्धी जेजे लक्षण एकाइ वा शब्दमा छ, त्यो वा त्यहीत्यही लक्षण अर्को शब्दमा रहनु हो (शर्मा, २०५९, पृ. १९७) ।” त्यस्तै वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दहरूका बिचको रूपात्मक मेललाई सङ्गति भनिन्छ ।

यस्तो सङ्गति विशेष गरी वाक्यको कर्ता (उद्देश्य) र क्रियापद, विशेष्य (नाम, सर्वनाम) र विशेषणका बिचमा देखापर्दछ । यस्तै नाम र कोटिकरका साथै नाम र सर्वनामका बिचमा सङ्गति रहेको हुन्छ । “वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका दृष्टिले पदहरूका बिचमा कायम हुने सङ्गति विशेष महत्त्वको हुन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ. १९४) ।” यसमा उनले वाक्यसङ्गतिको महत्त्वका बारेमा स्पष्ट पारेका छन् । माथिका सम्पूर्ण भनाइहरूलाई हेर्दा थारू भाषाको चलनचल्तीमा प्रयोग हुने व्याकरणिक वाक्यसङ्गतिको खोज र अध्ययन गरी तिनीहरूका

आधारमा नेपाली भाषाका व्याकरणिक पक्ष लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका बिचमा पाइने वाक्यसङ्गतिहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी अनुसन्धानबाट प्राप्त भएका तथ्यहरूलाई निष्कर्षका रूपमा निकालिएको छ । नेपाल एक बहुभाषिक मुलुक भएकाले यहाँ एउटाको भाषा तथा भाषिक रूप अर्को भाषासँग मेल खाँदैन । हाल संसारमा लगभग सात हजारभन्दा बढी भाषाहरू बोलिने गरेको पाइन्छ । वि.सं.२०७८ को भाषा आयोगले १३१ ओटा भाषा बोलिने गरेको तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । ती सम्पूर्ण भाषाहरू फरकफरक भाषा परिवारभित्र रहेका छन् । नेपालमा भारोपेली, चिनियाँ-तिबबती, द्रविड, आग्नेली र परिवार नखुलेको एकल भाषा (कुसुण्डा) गरी पाँच प्रकारका भाषा परिवार रहेका छन् ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार नेपालमा हाल अभिलेख तथा प्रयोगमा आएका भाषाहरूको सङ्ख्या १३१ पुगेको अनुमान गरेको छ (राष्ट्रिय जनगणना २०७८) । विभिन्न भाषा परिवारका भाषाहरूमध्ये थारू भाषा भोट-बर्मेली परिवारभित्र पर्ने र नेपाली भाषा भारोपेली परिवारभित्र भाषा हुन् । यी दुई भाषाका बिचमा व्याकरणात्मक वाक्यसङ्गतिमा के कस्ता समानता र के कस्ता असमानता रहेका छन् भन्ने कुरा हेरिएको छ । यस अध्ययनमा व्याकरणात्मक कोटि लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा र थारू भाषा नेपालको राष्ट्रिय भाषा भएकाले यी दुई भाषाहरूको भाषिक संरचना पनि आ-आफ्नै प्रकारको रहेको छ । यी दुई भाषाहरूका बिचमा पाइने वाक्यसङ्गतिगत समानता तथा भिन्नताको वस्तुगत विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनले थारू र नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिको महत्त्व, विश्लेषण, समानता, असमानता पत्ता लगाउनका लागि थारू र नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक कोटि वाक्यसङ्गतिका बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्न चाहने अनुसन्धानकर्ताका लागि प्रस्तुत अध्ययन एकदमै औचित्यपूर्ण रहेको छ । त्यसका अलावा नेपाली भाषा हुनेहरूका लागि थारू भाषाका बारेमा जान्न र बुझ्न र थारू भाषा हुनेहरूका लागि नेपाली भाषाका बारेमा जान्न र बुझ्न यो अध्ययन अत्यन्तै औचित्यपूर्ण रहेको छ । यी दुई भाषाको वाक्यसङ्गतिका बारेमा जानकारी लिन तथा वाक्यसङ्गतिको प्रयोगगत रूप थाहा पाउनका लागि समेत प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहेको छ । नेपाली भाषा शिक्षणमा थारू भाषी विद्यार्थीहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्दै गर्दा नेपाली भाषा शिक्षणको व्याकरणमा बढी समस्या आउने गरेको छ । फरक भाषिक संरचनाका कारण व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत वाक्यसङ्गतिमा देखिएको भिन्नता बारे जानकारी गराउन सजिलो होस् भन्ने हेतुले प्रस्तुत अध्ययन गर्न खोजिएको हो ।

समस्याकथन

अनुसन्धान गर्नका निम्ति छानिएको जुनसुकै अनुसन्धेय विषयवस्तु नै अनुसन्धानको समस्या हो । यसलाई अनुसन्धानको महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा लिने गरिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन थारू भाषा र नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक वाक्यसङ्गतिहरूका बिचको अन्तरसम्बन्ध पहिचान गरी थारू र नेपाली भाषाका बिचमा देखापरेका समानता र असमानताका बारेमा अनुसन्धान गर्नु अध्ययनको मूल समस्या हो । समग्रतः प्रस्तुत अनुसन्धानका समस्यालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

- (क) थारू र नेपाली भाषाका वाक्यसङ्गतिमा के कस्ता समानता र असमानता रहेका छन् ?
- (ख) लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा थारू र नेपाली भाषाका वाक्यसङ्गतिलाई के कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :

- (क) थारू र नेपाली भाषाका वाक्यसङ्गतिको तुलनात्मक अध्ययन गर्नु,
- (ख) लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा थारू र नेपाली भाषाका वाक्यसङ्गतिको विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिका वडा नम्बर १ मा बसोबास गर्ने थारू मातृभाषा भएका व्यक्तिहरूसँग मौखिक रूपमा अन्तर्वार्ता र छलफल गरी थारू भाषाका वाक्यसङ्गति सम्बन्धी विभिन्न तथ्याङ्कहरूलाई सङ्कलन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन सम्पन्न गर्न पुस्तकालय कार्य र नमूना छनोट विधि अपनाइएको छ । प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा थारू र नेपाली भाषाको व्याकरणात्मक वाक्यसङ्गतिमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको अध्ययनलाई केन्द्रमा राखी थारू मातृभाषीसँग मौखिक रूपमा अन्तर्वार्ता गरी प्रश्नावलीका माध्यमबाट तथ्याङ्कहरूलाई टिपोट गरिएको छ, जुन तथ्याङ्क थारू भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग सम्बन्धित वाक्यसङ्गति तथ्यहरूमा आधारित रहेको छ भने द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा थारू भाषाका बारेमा आजसम्म भए गरेका विभिन्न अध्ययन तथा अनुसन्धानात्मक लेखहरूका साथै थारू शब्दकोशबाट भाषिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । अध्ययनमा थारू भाषाका प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कलाई नेपाली भाषाका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग तुलनात्मक अध्ययन गरी अनुसन्धानको निष्कर्ष निकालिएको छ । जसमा निम्न साधनहरूको प्रयोग गरी निष्कर्ष निकालिएको छ :

नमूना छनोट

कुनै पनि अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि जनसङ्ख्याको आवश्यकता पर्ने गर्दछ । यस अध्ययनका लागि कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिका वडा नम्बर-१, मा बसोबास गर्ने थारू मातृभाषा भएका तिनजना सूचकलाई नमूनाका रूपमा छनोट गरिएको छ :

तथ्यको स्रोत

यस अध्ययनमा सामग्रीको सङ्कलन गर्नका लागि उपयोग गरिएका मुख्य स्रोतहरू प्रकार रहेका छन् :
प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनमा छनोटमा परेका थारू भाषी वक्ता सूचकसँग अध्याताले मौखिक रूपमा प्रश्नोत्तरका माध्यमबाट अन्तर्वार्ता र छलफल गरी थारू भाषाका व्याकरणिक कोटिका रूपको सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित रूपलाई प्राथमिक स्रोत सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

द्वितीयक स्रोत

अनुसन्धेय विषय शीर्षकको अध्ययनका लागि द्वितीयक स्रोतलाई अवलम्बन गरिएको छ । यस क्रममा थारू र नेपाली भाषाका वाक्यसङ्गितिसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक पुस्तक, शोधपत्र, पुस्तकालय कार्य, जर्नल, अनुसन्धानमूलक लेख, विभिन्न लेखरचनाहरू, पत्रपत्रिका, सामाजिक सञ्जालबाट प्राप्त सामग्रीलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

उपकरण निर्माण

प्रस्तुत अध्ययनका लागि प्रश्नोत्तरमा लिखित र मौखिक दुवै साधनको प्रयोग गरिएको छ । उक्त साधनमा वाक्यसङ्गितिसम्बन्धी प्रश्नहरू, व्याकरणात्मक कोटिअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग सम्बन्धित सङ्गितिका प्रश्नहरू, वाक्यसङ्गितिका प्रकारहरू आदरसँग सम्बन्धित सर्वनामका प्रश्नहरू निर्माण गरिएको छ ।

तथ्यको सङ्कलन

तथ्यको सङ्कलनका लागि सर्वप्रथम नमूना छनोटमा परेका थारू भाषी वक्ता सूचकसँग अध्ययता बसी आवश्यक निर्देशन एवम् जानकारी दिइएको छ । त्यसपछि थारू भाषाका व्याकरणात्मक कोटिअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा थारू भाषाका वाक्यसङ्गितिगत रूपलाई सङ्कलन गर्नका लागि नेपाली भाषामा निर्माण गरिएका व्याकरणिक कोटिका आधारमा वाक्यसङ्गितिगत रूपलाई थारू भाषामा लिखित वा मौखिक रूपमा बदल्न लगाइएको छ । उक्त वाक्यसङ्गिति बदल्नका लागि सूचकलाई एक घण्टा समय दिइएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई नेपाली भाषासँग तुलना गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

प्रस्तुत अनुसन्धानमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित थारू भाषाका व्याकरणात्मक कोटि लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरसँग सम्बन्धित वाक्यसङ्गतिगत तथ्यलाई नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिसँग तुलनात्मक अध्ययन गरी थारू भाषाको वाक्यसङ्गतिको रूपलाई पहिचान गरी निष्कर्ष निकालिएको छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

वाक्यका आधारमा वाक्यसङ्गति

वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दहरू बिचको रूपात्मक मेललाई सङ्गति भनिन्छ । यस्तो सङ्गति विशेष गरेर वाक्यको कर्ता (उद्देश्य) र क्रियापद, विशेष्य (नाम, सर्वनाम) र विशेषणका बिचमा देखापर्दछ (अधिकारी, २०६७, पृ.१९४) । अन्तर्वार्ता तथा छलफलका आधारमा थारू भाषाका कर्ता र क्रियापद बिचको वाक्यसङ्गतिमा भिन्नता रहेको पाइन्छ भने नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिमा समानता रहेको पाइन्छ । जसलाई निम्नानुसारको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका नं.१

थारू र नेपाली भाषाका बिचमा वाक्यसङ्गति

थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
हरि भात खाइटा ।	हरि भात खान्छ ।	गीता भात खाइटी ।	गीता भात खान्छे ।
राम चिठी लेखसेकल ।	रामले चिठी लेख्यो ।	सीता चिठी लिखटी ।	सीताले चिठी लेखी ।
भैया चलगिलास् ।	भाइ गयो ।	बहिनीया आइटी ।	बहिनी आउँदैछे ।
भरत किताब नाइ परहठ ।	भरत किताब पढ्दैन् ।	सुनिता किताब नाइठ्थिन ।	सुनिता किताब पढ्दिनन् ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका पुलिङ्ग वाक्यहरूमा हरि भात खाइटा (हरि भात खान्छ), राम चिठी लेखसेकल (रामले चिठी लेख्यो), भैया चलगिलास् (भाइ गयो), भरत किताब नाइ परहठ (भरत किताब पढ्दैन्) जस्ता पुलिङ्ग वाक्यहरू र गीता भात खाइटी (गीता भात खान्छे), सीता चिठी लिखटी (सीताले चिठी लेखी), बहिनीया आइटी (बहिनी आउँदैछे), सुनिता किताब नाइठ्थिन (सुनिता किताब पढ्दिनन्) जस्ता स्त्रीलिङ्गी वाक्यका उदाहरणहरू हुन् । यसरी हेर्दा थारू भाषाको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा समान क्रियापदको प्रयोग भई वाक्यहरूमा सङ्गति भएको छैन भने नेपाली भाषाका पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी वाक्यमा भिन्नभिन्न रूपका क्रियापदको प्रयोग भई वाक्यहरूका बिचमा सङ्गति भएको पाइन्छ । तथ्याङ्कका आधारमा थारू भाषा र स्तरीय नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिको

बिचमा धेरै भिन्नता रहेको देखिन्छ । यही भिन्नताका कारण थारू भाषी विद्यार्थी वा वक्ताले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दा वाक्यसङ्गतिमा रूपमा त्रुटि गर्न सक्ने अवस्था देखिएको छ ।

लिङ्गका आधारमा वाक्यसङ्गति

नाम वा नामस्थानिक शब्द मानवीय भएमा त्यसले पुलिङ्ग वा स्त्रीलिङ्ग बुझाउन सक्छ । वाक्यमा कर्ता पुलिङ्गी भएमा त्यसले एक किसिमका क्रियापदका रूपहरूसँग सङ्गति दर्साउँछ भने स्त्रीलिङ्गी भएमा त्यसले अर्कै किसिमका क्रियापदका रूपहरूसँग सङ्गति दर्साउँछ । (चौधरी, २०६४, पृ.८४) थारू र नेपाली भाषाको लिङ्गगत सङ्गतिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं.२

थारू र नेपाली भाषाका बिचको लिङ्गसङ्गति

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
थरुवा मनैया आइटा ।	लोग्ने मानिस आयो ।	मेघरुवा आइल ।	स्वास्नी मानिस आई ।
विनोद गृहकार्य लिखटा ।	विनोद गृहकार्य लेख्छ ।	विनिता गृहकार्य लिखटी ।	विनिता गृहकार्य लेख्छे ।
श्याम पाठ पढ्सेकला	श्यामले पाठ पढ्यो ।	गीता पाठ पढ्ली ।	गीताले पाठ पढी ।
कृष्ण बजार जाइटा ।	कृष्ण बजार जान्छ ।	राधा बजार जाइटी ।	राधा बजार जान्छे ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका पुलिङ्ग वाक्यहरू थरुवा मनैया आइटा (लोग्ने मानिस आयो), विनोद गृहकार्य लिखटा (विनोद गृहकार्य लेख्छ), श्याम पाठ पढ्सेकला (श्यामले पाठ पढ्यो), कृष्ण बजार जाइटा (कृष्ण बजार जान्छ) हुन भने मेघरुवा आइल (स्वास्नी मानिस आई), विनिता गृहकार्य लिखटी (विनिता गृहकार्य लेख्छे), गीता पाठ पढ्ली (गीताले पाठ पढी), राधा बजार जाइटी (राधा बजार जान्छे) स्त्रीलिङ्ग वाक्यहरू हुन् । थारू भाषाका पुलिङ्ग रस्त्रीलिङ्ग दुवै वाक्यहरूमा समान रूपका क्रियापदको प्रयोग गर्दा अर्थमा समानता आए पनि संरचनामा भने भिन्नता रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा भने भिन्नभिन्न रूपमा क्रियापदको प्रयोग भई लिङ्गगत सङ्गति भएको पाइन्छ । यही कारणले गर्दा नै थारू भाषी विद्यार्थी तथा वक्ताहरूले लिङ्गगत सङ्गतिमा गल्ती गर्ने वा गल्ती हुन सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ ।

वचनका आधारमा वाक्यसङ्गति

वाक्यमा कर्ताको सङ्ख्यालाई बुझाउने व्याकरणात्मक कोटिलाई वचन भनिन्छ । वाक्यमा कर्ता भनेको सङ्ख्येय नामले एकवचन लिँदा क्रियापद पनि एकवचनमा हुन्छ भने उक्त नामले बहुवचन लिँदा क्रियापद पनि बहुवचन हुन्छ । (अधिकारी, २०६८, १९६) नेपाली भाषामा बहुवचनमा लिङ्ग तटस्थ भई क्रियापदमा बहुवचनकै प्रयोग हुने गर्दछ । तर थारू भाषामा भने एकवचन र बहुवचन दुवैमा समान एकवचन क्रियापदको प्रयोग हुने गर्दछ । नेपाली भाषाको बहुवचन जनाउने शब्दमा 'हरू' प्रत्ययले बहुवचन जनाए भैं थारू भाषामा ऐने, हुके, ओइने प्रत्ययले बहुवचन रूप जनाउने गर्दछन् । थारू र नेपाली भाषाको वचन सङ्गतिलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ३

थारू र नेपाली भाषाका बिचको वचनसङ्गति

एकवचन		बहुवचन	
थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
प्रकाश चिठी पढता ।	प्रकाश चिठी पढ्छ ।	प्रकाश उके चिठी पढ्छाई ।	प्रकाशहरु चिठी पढ्छन् ।
राम किसनुवा हो ।	राम किसान हो ।	राम उके किसनुवा होई ।	रामहरु कृषक हुन् ।
हरिके छाई भागगिल ।	हरिकी छोरी भागी ।	हरिके छाई हुके भाग गिनाई ।	हरिका छोरीहरु भागे ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका एकवचन वाक्यहरू प्रकाश चिठी पढता (प्रकाश चिठी पढ्छ), राम किसनुवा हो (राम किसान हो) र हरिकी छोरी भागी (हरिकी छोरी भागी) हुन् भने प्रकाश उके चिठी पढ्छाई (प्रकाशहरु चिठी पढ्छन्), राम उके किसनुवा होई (रामहरु कृषक हुन्), हरिके छाई हुके भाग गिनाई (हरिका छोरीहरु भागे) बहुवचन वाक्य हुन् । थारू भाषामा एकवचन र बहुवचन वाक्यमा समान रूपका क्रियापदहरूको प्रयोग भई एकवचन सङ्गतिको प्रयोग पाइदैन तर नेपाली भाषामा भिन्नभिन्न क्रियापदको प्रयोग भई वचन सङ्गति भएको पाइन्छ । थारू भाषा र नेपाली भाषाको वचन सङ्गतिमा पूर्ण रूपमा अन्तर तथा भिन्नता देखिएकाले थारू भाषी विद्वार्थी तथा वक्ताहरूले नेपाली भाषाको वचन सङ्गतिमा त्रुटि गर्न सक्ने सम्भावना बढी रहेको देखिन्छ ।

पुरुषका आधारमा वाक्यसङ्गति

वाक्यमा पुरुषले व्यक्तिलाई बुझाउँछ (लुइटेल र अन्य, २०७४)। वाक्यमा कर्ताको पुरुषअनुसार क्रियापदका रूपहरूसँग सङ्गति हुने गर्छ। प्रत्येक पुरुषमा रूप वचनअनुसार रूपहरू फरकफरक हुने गर्दछन्। रूप पुरुषमा सर्वनाम र क्रियासँग सम्बद्ध रहने व्याकरणात्मक कोटि हो। नेपाली भाषाका प्रथम, द्वितीय र तृतीय गरी तीन प्रकारका पुरुष हुने गर्दछन्। बोल्ने व्यक्ति म, हामी प्रथम पुरुष, सुन्ने व्यक्ति तँ, तिमी, तपाईं, हजुर द्वितीय पुरुष र जसका बारेमा कुरा गरिन्छ त्यो व्यक्ति, वस्तु वा विषय ऊ, उनी, त्यो, ती, तिनी, यो, यिनी, यी, राम, हरि, सीता आदि नाम तृतीय पुरुष हुन् (अधिकारी, २०६८, १९६)। थारू भाषामा पनि पुरुष तीन प्रकारका नै रहेका पाइन्छन् :

(क) प्रथम पुरुष

वाक्यमा वक्ता वा पुरुषलाई जनाउन आउँने पुरुषलाई प्रथम पुरुष भनिन्छ। यसलाई वक्ता सन्दर्भ पनि भनिन्छ। नेपाली भाषाका म, हामी र थारू भाषाका मै र हम्मे प्रयुक्त शब्द प्रथम पुरुष हुन् (अधिकारी, २०६८, पृ १९६)। थारू भाषाका प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचन रूपमा समान खालका क्रियापदहरूको प्रयोग भएर वचन सङ्गति मिलेको पाइदैन। जस्तै:

तालिका नं. ४

थारू र नेपाली भाषाको प्रथम पुरुषमा वचन सङ्गति

प्रथम पुरुष			
एकवचन		बहुवचन	
थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
मै कलम लेहम।	म कलम किन्छु।	हम्मे कलम लेहवी	हामी कलम किन्छौं।
मै पाठ पढ्सेक्नु।	मैले पाठ पढेको छु।	हाम्मे पाठ पढ्सेकल वाटी।	हामीले पाठ पढेका छौं।
मै हरिक छावा हुँ।	म हरिको छोरा हुँ।	हम्मे हरिके छावा उके हुई।	हामी हरिका छोरा हौं।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका वाक्यहरूलाई हेर्दा प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचनमा समान रूपका क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिदैन। यसका आधारमा के भन्न सकिन्छ भने थारू भाषाका पुरुषवाचक वाक्यहरूमा सङ्गति रहेको पाइदैन तर नेपाली भाषाका प्रथम पुरुष एकवचन र बहुवचनमा भिन्नभिन्न रूपका क्रियापदहरूको प्रयोग भई वचनमा सङ्गति भएको पाइन्छ। यही भिन्नताका कारण थारू भाषी विद्यार्थी वा वक्ताहरूले नेपाली भाषाको प्रथम पुरुषको बहुवचनको सङ्गतिमा केही गल्ती गर्न सक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ।

(ख) द्वितीय पुरुष

वाक्यमा श्रोता वा सुन्ने पुरुषलाई जनाउन आउने पुरुषलाई द्वितीय पुरुष भनिन्छ (अधिकारी, २०७१, पृ. ९९) । यसलाई श्रोताका सन्दर्भमा आउने भएकाले नै द्वितीय पुरुष भनिएको हो । थारू भाषाका तूँ, तैइ, तै, तुहुरे, जस्ता सार्वनामिक शब्दहरूले नेपाली भाषाका तँ, तिमी, तपाईंलाई जनाउने गर्दछ । जस्तै :

तालिका नं.५

थारू र नेपाली भाषाको द्वितीय पुरुषमा वचन सङ्गति

द्वितीय पुरुष			
एकवचन		बहुवचन	
थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
तै खाइवे ।	तँ खान्छस् ।	हम्रे कलम लेहवी	हामी कलम किन्छौ ।
तै ओकर छावा हुइस् ।	तँ उसको छोरा होस् ।	हाम्रे पाठ पढ्सेकल वाटी ।	हामीले पाठ पढेका छौ ।
तै रामके का हुइस् ।	तँ रामको को होस् ।	हम्रे हरिके छावा उके हुई ।	हामी हरिका छोरा हौ ।
तुँ के हुइटो ।	तपाईं को हुनुहुन्छ ?	तुँहुरे रामके के हुइटो ।	तपाईं रामको हुनुहुन्छ ?

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका वाक्यहरूलाई हेर्दा द्वितीय पुरुष एकवचन र बहुवचनमा समान रूपका क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिदैन । थारू भाषाका वाक्यमा वचनका आधारमा रूपायनमा एक नाशले परिवर्तन भएको पाइदैन तर नेपाली भाषाका द्वितीय पुरुष एकवचन र बहुवचनमा समान रूपका क्रियापदहरूको रूपायन भई वचनमा सङ्गति भएको देखिन्छ । यस आधारबाट पनि थारू भाषा र नेपाली भाषाका द्वितीय पुरुषको वचन सङ्गतिमा पूर्णतया भिन्नता रहेको देखिन्छ । यही भिन्नताका कारण थारू भाषी विद्यार्थी तथा वक्ताहरूले नेपाली भाषाका द्वितीय पुरुष वचनको प्रयोगमा गल्ती गर्ने गरेको पाइन्छ ।

(ग) तृतीय पुरुष

वाक्यमा जसका बारेमा कुरा गरिन्छ, त्यो व्यक्ति, वस्तु वा विषय ऊ, उनी, त्यो, ती, तिनी, यो, यिनी, यी, राम, हरि, सीता आदिसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ भने त्यस्तो पुरुषलाई तृतीय पुरुष भनिन्छ (शर्मा, २०५९, पृ. २१२) । यसमा कर्ता र श्रोता वाहेकको अन्य कथ्य विषय व्यक्त भएको हुन्छ । थारू भाषाका यी, उ, ऐने ओइने जस्ता सार्वनामिक शब्दहरूले नेपाली भाषाका ऊ, उनी, यिनी, तिनी आदिलाई जनाउने गर्दछ । जस्तै:

तालिका नं.६

थारू र नेपाली भाषाको तृतीय पुरुषमा वचन सङ्गति

तृतीय पुरुष			
एकवचन		बहुवचन	
थारू भाषा	नेपाली भाषा	थारू भाषा	नेपाली भाषा
यी परठ ।	यो पढ्छ ।	ऐने पढ्थाई ।	यिनीहरु पढ्छन् ।
उ केकर घर हो ।	त्यो कसको घर हो ।	यी घर केकर केकर होई ।	ती घरहरु कसका हुन् ?
उ बजार जाइटा ।	उ बजार जान्छ ।	ओइने बजार जाइटाई ।	उनीहरु बजार जान्छन् ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका वाक्यहरूलाई हेर्दा तृतीय पुरुष एकवचन र बहुवचनमा समान रूपका क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । थारू भाषाका वाक्यमा वचनका आधारमा रूपायनमा एक नाशले परिवर्तन भएको पाइँदैन तर नेपाली भाषाका तृतीय पुरुष एकवचन र बहुवचनमा समान रूपका क्रियापदहरूको रूपायन भई वचनमा सङ्गति भएको देखिन्छ । यस आधारबाट पनि थारू भाषा र नेपाली भाषाका तृतीय पुरुषको वचन सङ्गतिमा पूर्णतया भिन्नता रहेको देखिन्छ । यही भिन्नताका कारण थारू भाषी विद्यार्थी तथा वक्ताहरूले नेपाली भाषाका तृतीय पुरुष वचनको प्रयोगमा गल्ती गर्ने गर्दछन् ।

आदरका आधारमा वाक्यसङ्गति

वाक्यमा मुख्यतः सहभागिको तुलनात्मक प्रतिष्ठा प्रकट हुने भाषिक प्रयोगलाई आदर भनिने अथवा शिष्टता वा सम्मानका तहहरू जनाउन प्रयोग गरिने वाक्यीय अथवा रूपध्वन्यात्मक भिन्नतालाई आदर भनिन्छ (शर्मा, २०५९, पृ. २१३) । आदर जनाउँदा आदरको तहअनुसार क्रियापदका रूपहरूमा भिन्नता आउने गर्दछ भने आदरले पनि व्याकरणिक कोटिलाई जनाउने गर्दछ । नेपाली व्याकरणमा आदर, आदररहित, मध्यम आदर, उच्च आदर, र उच्चतम आदर गरी चार प्रकारका रहेका छन् (अधिकारी, २०६७, पृ. २०४) । थारू भाषामा भने आदर आदररहित र मध्यम आदर गरी दुई प्रकारको हुने गर्दछ । भोट बर्मेली भाषा परिवारको अध्ययनमा लागेका स्वदेशी तथा विदेशी विद्वानहरूले आदरको प्रयोग नेपाली भाषाभन्दा कम रहेको कुरा बताएका छन् (पोखरेल, २०५६, पृ. ८१) ।

(क) आदररहित

आदरका दृष्टिले शून्य वा निरपेक्ष खालको प्रयोगलाई आदररहित भनिन्छ । थारू भाषामा आफूभन्दा साना तथा ठूलासंग कुरा वा व्यवहार चलाउँदा आदररहित भाषाको प्रयोग बढी हुने गरेको पाइन्छ । आदररहित क्रियापद शब्दहरूको बढी प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । जस्तै:

तालिका नं.७

थारू र नेपाली भाषाको आदररहित वाक्य

आदररहित	
थारू भाषा	नेपाली भाषा
ऊ खिसा पढ्ता ।	उ कथा पढ्छ ।
तै कव जाइटे ।	तँ कहिले जान्छस् ।
तै गृहकार्य लिख	तँ गृहकार्य लेख ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका वाक्यहरूलाई हेर्दा पढ्ता, (पढ्छ) जाइटे, (जान्छस्) लिख (लेख) आदररहित क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ । जुन थारू भाषा र नेपाली भाषाका आदररहित वाक्यहरूमा समानता रहेको पाइदैन ।

(ख) मध्यम आदर

मध्यम आदर सामान्यतया: द्वितीय र तृतीय पुरुषमा अलग्गै सर्वनाम शब्दहरूमा बढी प्रचलित रहेको छ । थारू भाषाका मध्यम आदरर्थी वाक्यहरूमा खासै एकरूपकता पाइदैन, यसमा आदररहित शब्दहरूको प्रयोग नै बढी रहेका पाइन्छ । जस्तै:

तालिका नं.८

थारू र नेपाली भाषाको मध्यम आदर वाक्य

मध्यम आदर :	
थारू भाषा	नेपाली भाषा
तै मिभ्नी खा ।	तँ खाजा खा ।
तै बजार जा ।	तँ बजार जा ।
तै चिठी पढ्ले ।	तँ चिठी पढ् ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका वाक्यहरूलाई हेर्दा खा, (खा) जा, (जा) पहले (पह) जस्ता मध्यम आदरार्थी क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। जुन क्रियापदमा थारू भाषा र नेपाली भाषामा खासै अन्तर रहको देखिदैन तर मध्यम आदरार्थी कर्तामा थारू भाषामा तै र नेपाली भाषामा तिमीको प्रयोग भएको भने देखिन्छ।

(ग) उच्च आदर

आफूभन्दा ठुला व्यक्तिलाई गरिने आदरलाई उच्च आदर भनिन्छ। यसमा कर्तामा रहेको उच्च आदर व्यक्त गर्नका लागि 'नु' प्रत्ययान्त मुख्य क्रियापदसँग 'हु' धातुका संयोगले बनेका संयुक्त क्रिया प्रयोगमा आउने गर्दछ (अधिकारी, २०६७, पृ.२०३)। थारू भाषा र नेपाली भाषाका उच्च आदरार्थी वाक्यहरू निम्नानुसार छन्:

तालिका नं.९

थारू र नेपाली भाषाको उच्च आदर वाक्य

उच्च आदर	
थारू भाषा	नेपाली भाषा
उहाँ कलाकार हुइगिनै ।	उहाँ कलाकार हुनु भएछ ।
दादा परीक्षा देहताई ।	दाजु परीक्षा दिनु हुनुहुन्छ ।
दाई लुगा लेहनाई ।	आमाले लुगा किन्नु भयो ।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका उच्च आदरवाक्यहरूलाई हेर्दा हुइगिनै (भएछ) देहताइ (दिनु हुनुहुन्छ) लेहनाइ (किन्नु भयो) जस्ता उच्च आदरार्थी क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। थारू भाषाको उच्च आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग कमै भएको पाइन्छ। उच्च आदरार्थी शब्दहरू भएता पनि यिनीहरूको व्यवहारमा नेपाली भाषाको जस्तो प्रयोग भने भएको पाइँदैन। उच्च आदरार्थीमा स्त्रीलिङ्गका लागि छुट्टै क्रियापदको प्रयोग हुँदैन र उच्च आदरलाई व्यक्त गर्नका लागि सर्वनाममा तपाई, यहाँ, उहाँ को प्रयोग हुने गर्दछ।

(घ) उच्चतम आदर

यसलाई अतिउच्च आदर पनि भनिन्छ। उच्च आदरकै सन्दर्भमा वा सोभन्दा बढी आदर जनाउनका लागि क्रियापदमा 'बक्सनु' को प्रयोग गरिन्छ (अधिकारी, २०६७, पृ.२०४)। उच्चतम आदरार्थीको वर्तमान र भूतकालिन सर्कमक क्रियापदको कर्तामा ले विभक्तिको सट्टाबाट विभक्ति प्रयोग हुन्छ। विशेष गरेर उच्चतम आदरार्थी प्रयोग गर्दा क्रियापदमा मात्र

नभई केही अन्य शब्दहरूको प्रयोगमा पनि भिन्नता आउने गर्दछ। थारू भाषाको उच्चतम आदरमा नेपाली भाषाका जस्तो विशिष्ट आदर भने भएको पाइँदैन। जस्तै:

तालिका नं.१०

थारू र नेपाली भाषाको उच्चतम आदर वाक्य

उच्चतम आदर	
थारू भाषा	नेपाली भाषा
दिदी तुहिन पुछली।	दिज्यूले तिमीलाई सोधिबक्सियो।
अपने चिठी लेख्सेक्लो।	हजुरले चिठी लेखिबक्सियोस्।
मौसुफ उपन्यास पढ्लेव।	मौसुफ उपन्यास पढिबक्सियोस्।

माथिको तालिकाका आधारमा थारू भाषाका उच्चतम आदर वाक्यहरूलाई हेर्दा तुहिन पुछनी (सोधिबक्सियो) लेख्सेक्लो (लेखिबक्सियोस्), पढ्लेव (पढिबक्सियोस्) जस्ता उच्चतम आदरार्थी क्रियापदहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ। थारू भाषामा प्रयोग भएका कर्ताअनुसारका उच्चतम आदरार्थी क्रियापदहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ भने नेपाली भाषाका संरचनासँग नमिले पनि थारू भाषाको आफ्नो भाषिक संरचनासँग भने मिल्ने पाइन्छ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनमा कैलाली जिल्लाको टीकापुर नगरपालिका वडा नं १ मा बस्दै आएका तीनजना थारू भाषी व्यक्ति तथा सूचकहरूसँगको अन्तर्वार्ताका आधारमा विभिन्न तथ्य प्राप्त गरिएको छ। जसअनुसार थारू भाषाको व्याकरणिक वाक्यसङ्गतिमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा वाक्यको सङ्गति भएको देखिँदैन। थारू भाषाको पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग दुवै वाक्यहरूमा समान रूपका क्रियापदको प्रयोग गर्दा अर्थमा समानता आए पनि संरचनामा भने भिन्नता रहेको पाइन्छ तर नेपाली भाषामा भने भिन्नभिन्न रूपमा क्रियापदको प्रयोग भई लिङ्गगत सङ्गति भएको पाइन्छ। थारू भाषामा एकवचन र बहुवचन वाक्यमा समान रूपका क्रियापदहरूको प्रयोग भई एक वचन सङ्गतिको प्रयोग भएको पाइँदैन तर नेपाली भाषामा भने भिन्नभिन्न क्रियापदको प्रयोग भई वचन सङ्गति भएको पाइन्छ त्यस्तै गरी थारू र नेपाली भाषामा तिन प्रकारका पुरुषगत सङ्गति भएको पाइन्छ। थारू भाषाका प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक वाक्यहरूमा सङ्गति भएको पाइँदैन भने नेपाली भाषाका प्रथम, द्वितीय र तृतीय पुरुषवाचक वाक्यहरूमा सङ्गति भएको पाइन्छ।

यस तथ्यका आधारमा थारू भाषा र नेपाली भाषाको पुरुषगत सङ्गतिमा पूर्णतया अन्तर रहेको देखिन्छ। त्यस्तै आदरका आधारमा आदररहित, मध्यम आदर, उच्च आदर र उच्चतम गरी चार प्रकारका आदरहरूका वाक्यगत सङ्गति रहेका छन्। थारू भाषामा आदररहित, मध्यम आदर नै आदर रूपमा प्रयोग हुने गर्दछ भने उच्च आदरको प्रयोग नगण्य अवस्थामा रहेको पाइन्छ। तर नेपाली भाषामा भने चारै प्रकारका आदरहरूको प्रयोग भिन्नभिन्न वाक्यहरूमा हुने भएकाले नेपाली भाषाका वाक्यहरूमा सङ्गति मिलेको देखिन्छ। समग्र: थारू भाषा र नेपाली भाषाको भाषिक संरचनामा देखिएको असमानताका कारण दुवै भाषाका वाक्य सङ्गतिमा अन्तर रहेको पाइन्छ। परिणामस्वरूप थारू भाषाका विद्यार्थीहरूले दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्दा व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा त्रुटि गर्न सक्ने सम्भावना देख्न सकिन्छ। आधारमा थारू मातृभाषाको प्रभावका कारण नेपाली भाषा सिकाइमा अनेकन त्रुटिहरू हुनसक्ने कुरालाई नकार्न भने सकिदैन। जुन कुरा यस अध्ययनको निष्कर्ष वा सार पनि हो।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख थारू र नेपाली भाषा बिचको व्याकरणिक वाक्यसङ्गतिको विश्लेषणसँग सम्बन्धित रहेको छ। अनुसन्धान गर्ने क्रममा मलाई विभिन्न पक्षबाट सहयोग गर्नु हुने सहयोगी तथा विषय विज्ञप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। विशेषतः यो लेख तयार गर्दा आफ्नो अमूल्य समय प्रदान गरी सामग्री सङ्कलनका लागि सहज बनाई दिनुहुने प्रतिनिधि नमूना छनोटमा पर्नु भएका तीन जना सूचकहरू, कैलाली जिल्ला टीकापुर नगरपालिका वडा नं १ बस्ने कमशः ७३ वर्षका दुखराम चौधरी, ५७ वर्षका रामनारायण थारू र ४३ वर्षकी सुनिता थारूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन प्रकट गर्दछु। सूचकहरूले थारू भाषाका व्याकरणिक कोटिअन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा वाक्यसङ्गतिका रूपलाई नेपाली भाषासँग तुलना गर्दै भाषिक रूपको चयन गर्नु भएको छ। जसले अध्यतालाई आफ्नो अध्ययन गर्न सहन भएको छ। यो अनुसन्धानमूलक लेख तयार गर्ने क्रममा साभार गरिएका विभिन्न पाठ्य सामग्रीका रचनाकार, पाठ्यपुस्तक, सन्दर्भपुस्तक, अनुसन्धानमूलक लेख, विभिन्न लेख रचनाका लेखक तथा प्रकाशक, सामाजिक सञ्जालका अभियन्ता र आवश्यक सल्लाह दिने सहकर्मी साथीहरूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६७), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*, (तेस्रो संस्करण) ललितपुर: साभा प्रकाशन
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६८), *प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण*, (चौथो संस्करण) ललितपुर: साभा प्रकाशन
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७१), *समसमायिक नेपाली व्याकरण*, (पाँचौ संस्करण) काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- खनाल पेशल (२०७७), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं: सनलाइट पब्लिकेसन ।
- गौतम, टेकनाथ (२०४४), *थारू जातिको इतिहास तथा संस्कृति*, दाङ: प्रकाशक सुशिलकुमार गौतम प्रथम संस्करण, थारू पुराण ।
- घिमिरे, देवेन्द्र (२०४४), *थारू जातिको इतिहास र संस्कृति*, दाङ : प्रकाशक सुशिलकुमार गौतम ।
- चौधरी, महेश (२०६४), *नेपालको तराई तथा यसका भूमिपुत्रहरू*, (प्रथम संस्करण) काठमाडौं : हाइडल प्रेस ।
- ढकाल, कृष्ण राज (२०७५) *त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षक महासंघको पत्रिका* काठमाडौं : टुटा ।
- दहित, गोपाल (२०६२), *थारू संस्कृतिको संक्षिप्त परिचय*, ललितपुर: जनजाती उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०६६), *राम्रो रचना: मीठो नेपाली*, काठमाडौं: सहयोगी प्रेस ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, (दोस्रो संस्करण) काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- पौडेल, गोपीन्द्र (२०७७), *प्रज्ञा*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बिष्ट, धर्मबहादुर (२०२९), *नेपालका थारू जाती*, (दोस्रो संस्करण) काठमाडौं : रत्न प्रकाशन ।
- बिष्ट, डोर बहादुर (२००५) *सबै जातको फूलबारी*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, तारानाथ (२०५०), *हाम्रो नेपाली व्याकरण*, ललितपुर: सम्पन्न टेक्स बुक्स ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५९), *शब्दरचना र वर्णविन्यास*, काठमाडौं: नवीन प्रकाशन ।
- शेर्पा, दावा (२०७६), *शेर्पा र नेपाली भाषाको वाक्यसङ्गतिको अध्ययन*, जनरल अफ त्रिभुवन युनिभर्सिटि छिचर्स एसोसिएसन, (१), पृष्ठ. १५२(१५८) ।
- लम्साल, रामचन्द्र र खनाल राजेन्द्र (२०७८), *प्राज्ञिक तथा सृजनात्मक लेखन र सम्पादन*, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- लुइटेल्, गोविन्द र अन्य (२०७४), *प्रयोगात्मक सबैको नेपाली*, काठमाडौं : सम्भना पब्लिकेसन ।
- टीकापुर, नगरपालिका वडा नं १ मा बस्ने वर्ष ७३ को दुखराम चौधरीसँग लिएको अन्तर्वार्ता मिति २०७८ चैत्र १७ गते ।
- टीकापुर, नगरपालिका वडा नं १ मा बस्ने वर्ष ५७ को रामनारायण थारूसँग लिएको अन्तर्वार्ता मिति २०७८ चैत्र १६ गते ।
- टीकापुर, नगरपालिका वडा नं १ मा बस्ने वर्ष ४३ कि सुनिता थारूसँग लिएको अन्तर्वार्ता मिति २०७८ चैत्र १५ गते ।

सुदूरपश्चिममा प्रचलित ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोग

खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय

वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस

टीकापुर, कैलाली

khagendrau235@gmail.com

सारसङ्क्षेप

ड्यौडागीत सुदूर तथा मध्य पश्चिममा प्रचलित प्रसिद्ध लोकगीत हो जसमा सर्जकलाई कुनै काव्यसिद्धान्तको ज्ञान बिना पनि ड्यौडागीतमा विभिन्न साहित्यिक अलङ्कारले युक्त रहेका हुन्छन्। नेपाली लोकसाहित्यको खोज अनुसन्धानमा टेवा पुर्‍याउने प्रयोजनका लागि 'ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोग' शीर्षकमा प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ। अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले ड्यौडागीतको चिनारी दिनुका साथै विभिन्न अलङ्कारले युक्त ड्यौडागीतको व्याख्या विश्लेषण गर्ने उद्देश्यका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत लेख गुणात्मक ढाँचामा छ। प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्क तथा सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय सर्वेक्षण अध्ययन शोधपद्धति र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलनका लागि विषयवस्तु विश्लेषण अध्ययन शोधपद्धति अँगालिएको यस लेखमा लोकसाहित्य तथा लोकसंस्कृतिको अनुसन्धानको परम्परागत सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ। यसमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धतिको उपयोग भएको छ। सामग्री सङ्कलनका क्रममा सुदूरपश्चिम प्रदेशको अछामस्थित ठकारी मेला, तितौडा मेला, धमाली मेला लगायतका मेलाको स्थलगत अवलोकन तथा अछाम र कैलालीका विभिन्न स्रोतव्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट र कुराकानी गरिएको छ। विषयवस्तु विश्लेषणमा पुस्तकालयीय अध्ययनलाई आधार बनाइए पनि ड्यौडागीतको सङ्कलन क्षेत्रकार्यबाट गरिएको छ। यसमा छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, अन्त्यानुप्रास, पुनरुक्तवदाभास, लाटानुप्रास, यमक, वक्रोक्ति, श्रुत्यनुप्रास, शब्दश्लेष जस्ता शब्दालङ्कार, उपमा, अपन्हुति, रूपक, दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, भ्रान्तिमान, समासोक्ति, स्वभावोक्ति, व्यतिरेक, अप्रस्तुतप्रशंसा, दीपक, विरोध, व्याजस्तुति, उत्प्रेक्षा, गूढोक्ति जस्ता अर्थालङ्कार र संसृष्टि, सङ्कर जस्ता मिश्रित अलङ्कार प्रयोग भएका ड्यौडागीतका नमुना प्रस्तुत गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ। अलङ्कार प्रयोगलाई लिएर ड्यौडागीतको खोज अनुसन्धानका लागि नेपाली लोकसाहित्यको खोज अनुसन्धानका क्षेत्रमा आवश्यक हुने अपेक्षा गरिएको छ।

मुख्य शब्दहरू : ओल्को, तुवाल, भलमुडा, बाउसो, सौराह

विषय परिचय

यस अनुसन्धान लेखको शीर्षक 'सुदूरपश्चिममा प्रचलित ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोग' रहेको छ। ड्यौडागीत सुदूर तथा मध्यपश्चिम क्षेत्रमा प्रचलित लोकप्रिय र लोकप्रसिद्ध लोकगीत हो। लोकसाहित्यको एक विधा भएको कारणले समग्र लोकसाहित्यमा पाइने धेरैजसो विशेषताहरू ड्यौडागीतमा पनि पाइन्छन्। त्यस्तै समग्र लोकगीतका विशेषतालाई पनि ड्यौडागीतले आफूमा समाहित गरेको पाइन्छ। यिनमा भाषाको मूल स्रोत स्थानीय प्रकृति, विविध हृदयका

भावाङ्कूर, नानारस, अनेक अलङ्कार, देशाचर, निश्छल हृदयका स्वच्छ विचार एवम् प्रकार सहृदयगम्य सूक्ष्म आकृतिमय, प्रकृति र मनोहर लोकसाहित्यको प्रवाह पाइन्छ । तीर्थयात्रा, माडुपैठ, हाटबाट, छैंटी, विवाह, ब्रतबन्ध एवं अनेक उत्सवहरूमा गीतका रोकिसक्ना मुल फुट्छन् (नरहरिनाथ, २०१३, पृ. ५०४) ।

आलङ्कारिकता अर्थात् विभिन्न अलङ्कारले युक्त हुनु ड्यौडागीतको विशेषता हो । मधुसूदन गिरीको विश्लेषणमा कर्णाली प्रदेशका न्याउल्यागीतहरू सरल, सहज र स्वाभाविक आलङ्कारिकताले परिपूर्ण छन् (गिरी, २०५० पृ. ९८) । उक्त कथन युक्तिसङ्गत र महत्वपूर्ण छ । यी ड्यौडागीतका सर्जकहरू कुनै साहित्यिक र सैद्धान्तिक मान्यताबाट प्रेरित भएर गीतको सिर्जना गर्दैनन् । यिनमा असचेत र अनजानमै विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग हुन पुग्दछ । कुनै बौद्धिक कसरतबिना नै अशिक्षित र ग्रामीण जनजिब्रोबाट सरल र सहज रूपमा आलङ्कारिक चमत्कारको सिर्जना हुन पुगेको पाइन्छ । यी गीतहरूमा शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र उभयालङ्कार गरी तीनै प्रकारका अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोगलाई आधार मानेर यो अध्ययन कार्य गरिएको छ । अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले ड्यौडागीतको चिनारी दिनु तथा विभिन्न अलङ्कारले युक्त ड्यौडागीत प्रस्तुत व्याख्या विश्लेषण गर्नु यस अध्ययन कार्यको उद्देश्य हो । ड्यौडागीतमा के कस्ता अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ ? अलङ्कार प्रयोगकाका आधारमा यिनलाई कुन कुन प्रकारमा वर्गीकरण गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ ? यिनै प्रश्न अर्थात् समस्यामा आधारित भई उक्त अध्ययन गरिएको छ ।

विभिन्न अनुसन्धाताहरूले ड्यौडागीतको चिनारी दिने, सङ्कलन गर्ने, सामान्य अध्ययन र विश्लेषण गर्ने जस्ता कामहरू गरेका छन् । यस कार्यमा धर्मराज थापा, देवकान्त पन्त, प्रदीप रिमाल, विजय चालिसे, पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्री', कृष्णप्रसाद पराजुली, मधुसूदन गिरी, डा. शम्भुप्रसाद कोइराला, तेजप्रकाश श्रेष्ठलगायतका व्यक्तिहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । अछाम वैद्यनाथको शिवरात्रि मेलामा खेलिएको 'ड्यौडा' को प्रत्यक्ष अवलोकन गरेपछि धर्मराज थापाको कलमले यस्तो अभिव्यक्ति दिएको छ :

“कैयौंको हातमा सल्लाको दियालो ह्वार ह्वार्ति बली लोकसाहित्य एक महाशास्त्र हो भन्ने प्रमाणित अहिले भैरहेको छ । यो साहित्यभित्र लुकेको लोकको रस अखण्ड प्रवाहमय गंगाको तरङ्गझैँ बगिरहेको थियो । यस महान गीतिमय, नृत्यमय, रसमय, लोकसाहित्यलाई न त कुनै विज्ञजनले पढाएर आयो, न त कुनैले यसरी नाच्नु पर्छ भनेर सिकायो, यो त आफैँ धर्तीको

मानसकुण्डबाट प्रज्वलित भएर निस्केको अमर ज्वालो ! यसको लफ्काले हृदयको फलामलाई पगालिदिन्छ । यी त जंगली असभ्य जाति हुन् र यिनलाई पुर्खाले सिकाइ दिएका दुई, चार शब्दहरू कण्ठाग्र थिए त्यसैलाई दोहोर्याई ओक्ल्ने मात्र हुन्, यिनमा मौलिकता केही छैन भन्नेहरूको जमानालाई आजको झैडाले टुक्राटुक्रा पारेको थियो (थापा, २०१६ पृ.द) ।” जीवेन्द्रदेव गिरीले विभिन्न विशेषताका आधारमा कर्णाली प्रदेशका लोकगीतहरूको विवेचना र विश्लेषण गरेका छन् । कर्णाली प्रदेशका लोकगीतहरूमा न्याउल्या वा ड्यौडागीतकै आधिक्य भएकोले उक्त विशेषताहरू सबै ड्यौडागीतका सन्दर्भमा समानता राख्दछन् (गिरी, २०५७ पृ. ४२(४९)) ।

कृष्णप्रसाद पराजुली ड्यौडागीतमा पुराण, इतिहास, संस्कृति आदि कुनै पनि विषयमा गाइनु, माया, प्रेम र विरहव्यथाका मार्मिक स्वर सुनिनु, गीत लालित्यमय, चाखलाग्दा गहिरा र समयसापेक्ष हुनु, ठिठाठिठीबीच दोहोरी वा जुहारीका रूपमा पनि गाइनु, तुरून्तै गीत भन्नु र सटिक जवाफ दिनु, थुप्रै मनोरञ्जन दिनु, उचनिचको भेदभाव नराख्नु, सामाजिक अवस्थालाई प्रकट गर्नु जस्ता विशेषता विद्यमान रहने बताउँछन् (पराजुली, २०५७, पृ. २७२ र २७४) ।

विभिन्न विद्वान् साहित्यकार, इतिहासकार तथा खोजकर्ताहरूले ड्यौडागीत सम्बन्धी खोजी गर्ने र आफ्ना धारणा राख्ने काम गरेका भए पनि ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोग सम्बन्धी अनुसन्धान कार्य थोरै मात्र भएका छन् । श्री रामप्रसाद उपाध्यायले “बभ्राङ्गी देउणागीतको अध्ययन” (उपाध्याय, २०५७) र खगेन्द्रप्रसाद उपाध्यायले “अछामी ड्यौडागीतको अध्ययन” शीर्षकमा शोधकार्य गरेका छन् (उपाध्याय, २०६०) । उक्त स्नातकोत्तर शोधकार्यहरूमा ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोगसम्बन्धी चर्चा गरिएको पाइन्छ । उक्त अध्ययन सुदूरपश्चिममा प्रचलित ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोगसम्बन्धी सामान्य परिचय र यसका आधारमा संक्षिप्त विश्लेषण वर्गीकरणमा सीमित छ । यहाँ अछाम तल्लो भैसोल्या क्षेत्रबाट सङ्कलित ड्यौडागीतलाई मात्र अध्ययनको आधार बनाइएको छ ।

अध्ययन विधि

यस शोध लेखको विषयवस्तु लोकसाहित्यसँग सम्बन्धित भएकाले क्षेत्रीय सर्वेक्षण अध्ययन शोधपद्धति यसको मुख्य विधि रहेको छ । सम्बन्धित क्षेत्रको स्थलगत भ्रमण गरी सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री सङ्कलन गर्दा आवश्यकतानुसार सर्वेक्षण, टेप रेकर्ड, अध्ययन, टिपोट आदि पद्धतिहरू अपनाइएको छ । सामग्री सङ्कलनका क्रममा सुदूरपश्चिम प्रदेशको अछामस्थित ढकारी मेला, तितौडा मेला, धमाली मेला लगायतका मेलाको स्थलगत अवलोकन तथा अछाम तल्लो भैसोल्या क्षेत्रका विभिन्न स्रोतव्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट र कुराकानी

गरिएको छ । विषयवस्तु विश्लेषणमा पुस्तकालयीय अध्ययनलाई आधार मानिएको छ भने ड्यौडागीतको सङ्कलन क्षेत्रकार्यबाट गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विषयवस्तु विश्लेषण गर्ने काम भएको छ । सङ्कलित ड्यौडागीतहरूमा उपयोग गरिएको अलङ्कारलाई विश्लेषण तथा वर्गीकरणको मुख्य आधार बनाइएको छ । विश्लेषणको ढाँचा अपनाउँदा पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यिक सिद्धान्त, मूल्य र मतहरूको पनि सहयोग लिइएको छ । सम्भावनारहित नमुना छनोट पद्धतिअन्तर्गतको उद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा उक्त अनुसन्धानको जनसङ्ख्या छनोट गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषणका क्रममा पुस्तकालयीय अध्ययन समेत गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लोकसाहित्य तथा लोकसंस्कृतिको अनुसन्धानका विभिन्न पद्धतिहरू छन् । यस अध्ययन कार्यमा समकालिक वा वर्णनात्मक पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यो व्याख्या विश्लेषणमा आधारित गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । क्षेत्रकार्यका माध्यमबाट सङ्कलित सामग्रीहरूको व्याख्या विश्लेषण गरी प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख तयार पारिएको छ । यस अध्ययनको विश्लेषणको मुख्य आधार सङ्कलित ड्यौडागीतमा अलङ्कारको प्रयोग हो । यसमा कतैकतै पुस्तकालयीय अध्ययन र कतैकतै सन्दर्भपरक वर्णन समेत गरिएको छ । यसमा प्राथमिक स्रोतबाट तथ्यहरू लिई विश्लेषण गरेर सैद्धान्तिक ढाँचा तयार गर्नुका साथै निष्कर्ष निकालिएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले ड्यौडागीतहरू निकै सम्पन्न छन् । शब्दार्थका माध्यमबाट काव्यमा विशेष सौन्दर्य, शोभा वा चमत्कार उत्पन्न गर्ने साधन, उपकरण विशेष नै अलङ्कार हो (श्रेष्ठ, २०५४, पृ. ११३) । ड्यौडागीतका रचयिता कुनै अलङ्कारशास्त्रका निष्णात व्यक्ति नभई यसमा स्वतः अलङ्कार सौन्दर्यको अविर्भाव भएको अनुभव हुन्छ (गिरी, २०५०, पूर्ववत्, पृ. ९९) । ड्यौडागीतमा शब्द, अर्थ र मिश्रित गरी तीनै प्रकारका अलङ्कारहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसैले यहाँ आलङ्कारिकतालाई पनि ड्यौडागीतको अध्ययनको एक आधार बनाइएको छ ।

शब्दालङ्कार

शब्दालङ्कारले शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई अलङ्कृत पार्दछ । यसमा प्रयुक्त वर्ण, पद वा वाक्य परिवर्तन गरिदिने हो भने अलङ्कार तत्त्व बिथोलिन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२३) । ड्यौडागीतमा शब्दालङ्कारको प्रयोगका थपै उदाहरणहरू पाइन्छन् । यी गीतमा प्रयुक्त विभिन्न

शब्दालङ्कारका नमुनाहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन्:

छेकानुप्रास अलङ्कार

विभिन्न व्यञ्जनहरूको उही क्रममा एक पटक मात्र आवृत्ति भएमा छेकानुप्रास अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२३) । छेकानुप्रास अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना तल प्रस्तुत छ:

हाइइस्कूलका हेडमास्टर क्या राम्ढो पठाइ छ

नब्यायइ रैनीका रात प्रिमको लडाईँ छ

गीतको पहिलो पाउमा पढाइमा अब्बल भएकोले माध्यमिक विद्यालयको प्रधानाध्यापक भएको प्रसङ्ग छ भने दोस्रो पाउमा रातिको समयमा गायक गायिकाका बिचमा प्रेमप्रणय विषयक दोहोरी अर्थात् सवालजवाफको लडाईँ चलिरहेकोले उज्यालो नभइदिए हुन्थ्यो भन्ने आग्रहको प्रस्तुति छ ।

माथि गीतको पहिलो पाउमा 'ह' वर्ण र दोस्रोमा 'र' वर्णको उही क्रममा एकएक पटक मात्र आवृत्ति भएर छेकानुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

वृत्यानुप्रास अलङ्कार

एक वा अनेक व्यञ्जनहरूको उस्तै क्रममा वा क्रमबिना एक वा अनेक पटक आवृत्ति भएर वृत्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२३) । वृत्यानुप्रास अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना यस्तो छ:

चैखेत चैमालि खेल्लि चैखेतकि चैमा

रैनछै पैलिका जसो मरिगैछै मैमा

यस गीतमा चैमा नाम गरेकी आफ्नी प्रेमिकाले पहिले अत्यन्तै माया गर्ने गरेको तर हाल आफूलाई कम महत्त्व दिएको गुनासो गायकले अभिव्यक्त गरेका छन् । उक्त गीतको पहिलो पाउमा 'च्' व्यञ्जन वर्णको उही क्रममा चार पटक आवृत्ति भएर वृत्यानुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

अन्त्यानुप्रास अलङ्कार

पाउको आधा वा अन्तमा अन्तिम अक्षर पूर्णरूपले मिलेर अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ । (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२३) अन्त्यानुप्रास ड्यौडागीतको अनिवार्य नियम मानिन्छ । जस्तै:

मंगलसैन ओल्को बाइगो काचो घडी केला

हाल्या भाग मुखइथि रन्छ खाना खान्या बेला

यस गीतको पहिलो पाउमा काचो केराको घारी मंगलसैनमा कोसेली पठाएको प्रसँग छ भने दोस्रो पाउमा तनावै तनावले खाना खाने रुचि हराएको प्रसँग छ । यहाँ दुबै पाउको अन्तिम

अक्षर 'ला' मिलेकोले वा समान भएकोले अन्त्यानुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

पुनरुक्त वदाभास अलङ्कार

भिन्न-भिन्न आकारका समानार्थी शब्दहरूको आवृत्ति जस्तो आभास हुने (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२५) । पुनरुक्त वदाभास अलङ्कारले युक्त ड्यौडागीतहरू पनि थुप्रै पाइन्छन् । पुनरुक्त वदाभास अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना तल प्रस्तुत छः

मेरा दाजु नैनीताल नपडेई तुवाल,

निको मानेई भलो मानेइ भनेइन सुवाल

तुवाँलो लाग्दा गायिकालाई एकातिर कमाइका लागि भारतको नैनीतालमा काम गर्ने प्रदेशी दाजुको सम्झना आउने गरेको र अर्कोतिर प्रेमी टाढिएको चिन्ताले सताउने गरेको अभिव्यक्ति माथि प्रस्तुत गीतले दिएको छ । यहाँ 'निको' र 'भलो' समानार्थी शब्दहरूको आवृत्तिको आभासले पुनरुक्त वदाभास अलङ्कार बन्न पुगेको छ ।

लाटानुप्रास अलङ्कार

एक पाउको पूरै वाक्य अर्को पाउमा प्रयोग भई वा समानार्थी शब्दको पुनरुक्ति भई फरक तात्पर्य व्यक्त भएमा लाटानुप्रास अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२४) । जस्तैः

चद्दैर डाँडाका मृग पलउनइर पाती

म एकलै डाडाको मृग कोइनाइ मेरो साती ।

यस गीतको पहिलो पङ्क्तिमा प्रयोग भएको 'मृग' शब्दले जंगली जनावर विशेषलाई सङ्केत गरेको छ भने दोस्रो पाउमा प्रयोग भएको 'मृग' ले गायक वा गायिका स्वयम्लाई सङ्केत गरेको छ । यसरी 'मृग' शब्दले फरक फरक तात्पर्य व्यक्त गरेकोले लाटानुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

यमक अलङ्कार

सार्थक परन्तु भिन्नार्थक अर्थात् निरर्थक स्वरव्यञ्जनसमूहको त्यसै क्रममा आवृत्ति भएमा यमक अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२३) । केही उदाहरण तल प्रस्तुत छन्ः

पाइलकि दिपाइल पोइल दिपाइलकि पाइल

वडपिपल पैराल लैगो काँ बसौलि छाइल ?

यहाँ पायल र दिपायलमा घर भएका युवतीहरूको एक अर्काका गाउँमा विवाह भएपछि सहारा हराएको प्रसङ्ग छ । यस गीतमा प्रयोग भएका 'पाइल' र 'दिपाइल' शब्दहरू सार्थक र

भिन्नार्थक छन् ।

कम्पनी बदेला भयो मोहोर गन्ना गन्ना

बुझकारील बुझ लिएइन यति भन्ना भन्ना

यहाँ 'गन्ना' र 'भन्ना' शब्दको आवृत्तिबाट यमक अलङ्कार भएको छ ।

वक्रोक्ति अलङ्कार

एउटा व्यक्तिले एक अर्थमा प्रयोग गरेको वाक्यलाई अर्को व्यक्तिले अर्कै अर्थमा ग्रहण गरेमा वक्रोक्ति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२७) । वक्रोक्ति अलङ्कारका केही उदाहरण यस्ता छन्:

गायक : हाँगो काट्या भारी हुन्या घाँस काटनु साजकै हो

आउनलाई कामल आयाँ लहरी बाजकै हो ।

गायिका : मुख नपुछी दाग बसिजाऊ सेता रूमालैमा

बाँजपन्छी उडेर बाइगो माथि हिमालैमा ।

पहिलो गीतमा गायकले गायिकाका लागि 'बाज' शब्दको प्रयोग गरेको छ । यसमा अरू नै कामको बहानामा म तिमीलाई नै भेट्न आएको हुँ भन्ने अर्थ प्रकट भएको छ । तर दोस्रो पङ्क्तिमा गायिकाले 'बाज' को प्रयोग एकप्रकारको पन्छीको लागि गरेकी छे । उसले बाज पन्छी उडेर हिमालतिर गएको कुरा बताएर गायकको भन्दा भिन्न अर्थ ग्रहण गरेकी छे । त्यसैले यसमा वक्रोक्ति अलङ्कार हुन पुगेको छ ।

श्रुत्यनुप्रास अलङ्कार

एकै उच्चारण स्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरू बारम्बार दोहोरिएमा श्रुत्यनुप्रास अलङ्कार हुन्छ (अधिकारी, २०५० पृ. ५९) । श्रुत्यनुप्रास अलङ्कारको एउटा उदाहरण हेरौं:

बण्डाल अम्लिसो फुल्यो मौरी भेरीकन

सौरणी लाग्दैन छ क्या प्यारी मेरी कन ?

प्रस्तुत गीतमा मौरीलाई अम्लिसो फुल्दा कुनै महत्व नभएजस्तै प्रेमिकाको मनमा आफूप्रति अनुराग नपलाएको प्रसङ्ग प्रेमीले व्यक्त गरेका छन् । उक्त गीतमा ओष्ठ्य वर्णहरू बारम्बार दोहोरिएर श्रुत्यानुप्रास अलङ्कार भएको छ ।

शब्दश्लेष अलङ्कार

एउटै पदबाट अनेक अर्थ निस्केमा शब्दश्लेष अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२६) ।

शब्दश्लेष अलङ्कार प्रयोग भएका तलका ड्यौडागीत हेरौं:

बाटैथी वड पिपल लाउन्या धर्मी त धर्मी होई

मेरा सातु सुकाउनलाई तँ क्यान जर्मी होई ।

जुम्ली दाइ उन दिन्या छियो भोटे बुन्दिन्या नाइ

दुःखील पाउ पड्या पन सुखी सुनदिन्या नाइ ।

माथि पहिलो गीतमा प्रयुक्त 'धर्मी' शब्दबाट धर्मात्मा र 'धर्मी' नाम गरेकी युवती भन्ने दुई भिन्न अर्थ प्रकट हुन्छ भने दोस्रो गीतमा प्रयुक्त 'सुन' शब्दले सुन्ने काम र सुन अर्थात् एक प्रकारको मूल्यवान रत्न भन्ने अर्थ दिन्छ । त्यसैले दुवै गीतमा शब्दश्लेष अलङ्कार भएको छ ।

अर्थालङ्कार

अर्थका आधारमा रहने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ । यसमा पहिलेका वर्ण वा पदका ठाउँमा समानार्थी वर्ण वा पद राख्दा पनि अर्थालङ्कार कायम रहन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२७) । अर्थालङ्कारले ड्यौडागीतमा निकै महत्त्व राख्दछ । सहज र स्वाभाविक अलङ्कारद्वारा अर्थगत चमत्कार सिर्जना गरिएका गीतहरू यत्रतत्र पाइन्छन् । विभिन्न अर्थालङ्कारयुक्त ड्यौडागीतका नमुनाहरू तल प्रस्तुत छन्-

उपमा अलङ्कार

उपमेय र उपमानबीच रूप, गुण, क्रिया आदिको समानता देखाइएको अलङ्कार उपमा अलङ्कार हो । यसमा उपमेय, उपमान, वाचक र धर्म गरी चार पक्ष हुन्छन् (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२८) । उदाहरणका लागि उपमा अलङ्कार प्रयोग भएका केही ड्यौडागीतका नमुना तल प्रस्तुत छन्:

भल खाउँत भलमुडा बग्दा पानी खाऊँ त औँलो

के लाग्यो वाजकी सौराइ रूवाजति कौँलो ।

यस गीतमा उपमेय सौराइ (माया), उपमान 'रूवो', वाचक 'जति' र गुण वा धर्म कौँलो (नरम/कोमल) चारै पक्ष विद्यमान छन् । त्यसैले यहाँ पूर्णोपमा अलङ्कारको सिर्जना हुन गएको छ ।

लायाका लसुन्या वाणी दनक्क दन्किजा

पाल्त्या घाँडो बज्या जन रनक्क रन्किजा ।

यस गीतमा 'पाल्त्या घाँडो'-उपमान, 'जन' वाचक, 'रन्किनु'- गुण तीन तत्व प्रत्यक्ष देखिए पनि 'तँ' (प्रेमी वा प्रेमिका) उपमेय लुप्त छ त्यसैले यहाँ लुप्तोपमा अलङ्कार छ ।

आगाका जुआँलाजसा धुकालका मल्टा

कलीजुग पुडो वाइजा सत्यजुग पल्टा ।

यहाँ 'मल्टा' उपमेय, 'जुआँला' उपमान र जसा वाचक भएर पनि गुण वा धर्म लुप्त छ ।

अपन्हुति अलङ्कार

उपमेय निषेध गरी उपमानको आरोप गरिएमा अपन्हुति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३०) । ड्यौडागीतमा प्रयुक्त अपन्हुति अलङ्कारका केही उदाहरण यस प्रकार छन् :

कि राता गुरौँसी फूल कि राता रिवन

पड्नु होइन भेल खानु हो विद्यार्थी जीवन ।

यहाँ पढ्ने समय अर्थात् विद्यार्थी जीवन उपमेयलाई निषेध गरी उपमान 'जेल' अर्थात् जेल जीवनको आरोप गरिएकोले अपन्हुति अलङ्कार हुन गएको छ ।

केटाकेटी जज्जाली हुन् बैकिनी नेली हुन्

ऐलका राजनीति खेल्ने कैलका जेली हुन् ।

यस गीतको दोस्रो पङ्क्तिमा आएको उपमेय 'हालको नेताहरू' हो र त्यसलाई निषेध गरी अर्को जन्मका जेलीको आरोप गरिएको छ यहाँ त्यसैले अपन्हुति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

रूपक अलङ्कार

समान रूप वा कार्यका आधारमा उपमेयको निषेध नगरी उपमेय र उपमानबीच अभेदमूलक आरोप गरिएमा रूपक अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३२) । एउटा रूपक अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको नमुना हेरौं:

दयाम्मठुम्म के चाइनो हो सम्डेका जीउकन,

छालो हान भौरोली गंगा म बालावीउकन

यहाँ उपमेय 'म' अर्थात् प्रेमीलाई उपमान 'बालावीउ' अर्थात् धानको कलिलो वेर्नामा आरोपित गरिएको छ र दुईबीच अभेद सम्बन्ध देखाइएको छ । बालावीउलाई निरन्तर सिंचाइको आवश्यकता परे जस्तै आफूलाई प्रेमिकाको प्रेमको आवश्यकता परेको कुरा राख्दै गायकले उपमान र उपमेयबीच समान गुण देखाएका छन् ।

दृष्टान्त अलङ्कार

समान धर्म भएका विभिन्न वस्तुहरूको बिम्ब, प्रतिबिम्ब, भाव व्यक्त भएमा दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १२७) । केही दृष्टान्त अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतका नमुना तल प्रस्तुत छन्:

असाड फल्याका कदू बोटउँनाइ कुना छन्

राजनीति हन्याका नेता अजेल त रुना छन् ।

यस गीतमा समान अवस्था र गुणको आधारमा असारमा फल्ने फर्सीका माध्यमबाट वर्तमान राजनीति र नेताहरूको प्रतिबिम्ब उतारिएको छ ।

बासा आउने बृहस्पति व्यान्तारो बियाउने

मन्यो मान्छे मरिजान्छ कोइ छैन जियाउने

यस गीतमा मान्छेको मृत्यु अवश्यम्भावी छ भन्ने भाव प्रकट भएको छ । यसको पुष्टिका लागि बृहस्पतिको उदय र अवशानलाई दृष्टान्तका रूपमा अगाडि सारिएको छ ।

अतिशयोक्ति अलङ्कार

अभिव्यक्तिलाई प्रभावशाली पार्न लोकप्रसिद्ध उक्तिलाई उछिन्दै बढाइचढाइकन कुनै विषयको वर्णन गर्दा अतिशयोक्ति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३०) । एउटा अतिशयोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको नमुना तल प्रस्तुत छः

उवो डाली साननको उँदो फेद खैरको

सिउती सालको हाँगो निउताई फल खानु भैरको

यहाँ गायकले खयरको फेद साननको डाली, सिउती सालको हाँगो भएको विरूवाबाट भैरको फल टिपी खाने कुरा व्यक्त गरेको छ । जुन आफैमा अतिशयोक्तिपूर्ण छ ।

भ्रान्तिमान अलङ्कार

कुनै उस्तै वस्तु देखेर उपमेयमा तुल्य वस्तुको भ्रम भएमा भ्रान्तिवान अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३०) । उदाहरणका लागि एउटा भ्रान्तिवान अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत छः

धर्तीहोइ उब्जेकी होउ कि सर्गहोइ बसेउ कि ?

मरे बाग भई मानेऊ कि छालाधेइ तर्सेऊ कि ?

मरेको बाघ र त्यसको छाला देखेर जिउँदो बाघको भ्रम भै तर्सिनु भ्रान्तिवान अलङ्कार हो ।

समासोक्ति अलङ्कार

प्रस्तुत वस्तुमा लिङ्ग, विशेषण र कार्यको समानताद्वारा अप्रस्तुत वस्तुको आरोप गरिएमा समासोक्ति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३७) । उदाहरणका लागि एउटा समासोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत छः

तल्ला तार नाओइ छैन कइ तार तरल्ली ?

सिङ छैन मुडुली गाईअ कसरी लडल्ली ?

यहाँ लिङ्ग विशेषण र कार्यको समानताद्वारा प्रस्तुत वस्तु गाईमा अप्रस्तुत वस्तु युवती वा गायिकाको आरोप गरिएको छ ।

पडिजा आगपये ठाँडा छपक मारेइ भुला

सेरी वीउ रोपन्तीसम्म चल्दैरहेई कुला

यहाँ प्रस्तुत वस्तु सेरी (खेत) र कुलोमा लिङ्ग, कार्य आदिको समानता देखाएर प्रेमिका र प्रेमीको आरोप गरिएकोले समासोक्ति अलङ्कार भएको छ ।

स्वभावोक्ति अलङ्कार

कुनै वस्तु व्यक्ति वा दृश्य आदिको यथार्थपरक चित्रात्मक वर्णन गरिएको स्वभावोक्ति अलङ्कारका (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३९२ १४०) नमुना हेरौं-

मधुवन खसेमसे को वाइगिन् स्याउलाकी ?

वाज तम्ना गौं काट्दा गडा म पन आउँला कि ?

उक्त गीतमा जंगलमा स्याउलारीले स्याउला जम्मा गर्दाको र चैत्र वैशाखको गहुबारीमा युवतीहरूले गहुँ काट्दाको वातावरण सजीवताका साथ उतारिएकोले यहाँ स्वभावोक्ति अलङ्कार बन्न पुगेको छ ।

गोठालाल घाँसु काट्यो भइबोटी साजको

नभोगी सुख पाइन्थ्यो छैन व्यहोरा लाजको ।

यहाँ पहिलो पङ्क्तिमा वनमा गोठालाले घाँस काट्दाको दृश्य यथार्थ रूपमा वर्णन गरिएको छ भने दोस्रोमा यौन सुखको वास्तविकताको वर्णन छ ।

व्यतिरेक अलङ्कार

उपमेयको उपमानभन्दा आधिक्य वा न्यूनता दर्शाइएमा व्यतिरेक अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३७) । उदाहरणका लागि एउटा व्यतिरेक अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतको नमुना यहाँ प्रस्तुत छः

बम्मै तलि वाल्केसर ह्वा तलि रेलै नाइ

बाँज तम्ना अनुहारको जूनभन्ना वेलै नाइ

यस गीतमा प्रेमिकाले प्रेमीको अनुहार जस्तो राम्रो चन्द्र र सूर्य पनि छैन भन्ने अभिव्यक्ति दिएको छे । उपमेय 'अनुहार' को उपमान 'सूर्य' भन्दा आधिक्य दर्शाइएकोले यहाँ व्यतिरेक अलङ्कार भएको छ ।

अप्रस्तुत प्रशंसा अलङ्कार

कुनै अप्रासाङ्गिक वा अप्रस्तुत वस्तुद्वारा प्रस्तुत वस्तुको कुरो बुझाइएमा अप्रस्तुत प्रशंसा हुन्छ । यसमा समान्यबाट विशेष, विशेषबाट सामान्य, कार्यबाट कारण, कारणबाट कार्य तथा समानबाट असमान कुरो बुझाइन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३७) । उदाहरणका लागि केही अप्रस्तुत प्रशंसा अलङ्कार प्रयोग भएको ड्यौडागीतका नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिएका छन् :

बेन्तिल ढल्केको तारो कै दिशा बुयो हो

वन सुकेको पलाइ जानो जोवनका उयो हो

यस गीतमा अप्रासाङ्गिक वा अप्रस्तुत वस्तु 'वन' द्वारा प्रस्तुत वस्तु जोवनको वर्णन गरिएको छ । यहाँ जोवन र वनको असमानताद्वारा भाव व्यक्त भएको छ । अतः यहाँ अप्रस्तुत प्रशंसा अलङ्कारको सिर्जना भएको छ ।

बरो चुट्यो केइ मानेन घन्टेकी खाक

अनुहार विछरी जाउला विछनइन दाँत ।

यस गीतको प्रस्तुत वस्तु विछोडिएको प्रेमी वा प्रेमिकाको सम्झना हो । अप्रस्तुत वस्तु 'बरो चुडिनु' र 'घन्टेको माया' हुन् । बरो र घन्टेको वर्णनबाट प्रेमीलाई बिर्सन नसकेको कुरो बुझाइएकोले यहाँ अप्रस्तुत प्रशंसा अलङ्कार भएको छ ।

दीपक अलङ्कार

अप्रस्तुत र प्रस्तुत सबै विषयहरूमा एक धर्म, सम्बन्ध देखाएमा वा एक कारकको अनेक क्रियासँग सम्बन्ध देखाएमा दीपक अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३१) । दीपक अलङ्कारको प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ:

लाल बाइगई लाल साबुन लई गई लाल लुगा धुन गई

दिन दिनै मैनाचडी पराइ के हुन गई ?

उक्त गीतमा कारक 'लाल' को जानु, लिनु र धुनु क्रियासँग सम्बन्ध देखाइएकोले दीपक अलङ्कार भएको छ ।

विरोध अलङ्कार

कुनै जाति, गुण, क्रिया र द्रव्यका बीच विरोध परेको आभास भएमा विरोध-अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३४) । विरोध अलङ्कारको प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ:

चिसापानी बाघ गुर्जनो सालगाडी हल्लाउनो

नाइनाइ भने भन मान्नेन भन भने बल लाउनो ।

यहाँ प्रेमीको प्रस्ताव अस्वीकार गर्ने प्रेमिका र आफ्नै ढिपीमा जोड दिने प्रेमीका क्रियाकलापहरूबीच

विरोध परेको आभास हुन्छ तसर्थ विरोध अलङ्कारको सिर्जना हुन पुगेको छ ।

मई काटो खोलीका घाँस मेराइ गोठ गाईनाई

मई मान्ने माइतीको सौराइ मेराइ पिठी भाइनाई ।

उक्त गीतमा खोलीको घाँस काट्नेको गोठमा गाई नहुनु र माइतीको माया मान्ने युवतीका पछाडि भाइ नहुनु जस्ता विसङ्गत भावका कथनबाट विरोध अलङ्कारको सिर्जना हुन गएको छ ।

व्याजस्तुति अलङ्कार

स्तुतिको उक्तिमा निन्दा र निन्दाको उक्तिमा स्तुतिको भाव व्यक्त गरिएमा व्याजस्तुति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३४) । व्याजस्तुति अलङ्कारको प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ:

तीन धान्नीको वाउसो होइजाऊ गडाका छेवकि

किन लागी महाकाल वण्डाली देवकि ?

यहाँ वण्डाली देवताको स्तुतिमा निन्दाको भाव व्यक्त भएको छ । वण्डाली देवताको धाक लगाउँदै गीत भन्ने गायकप्रति गायिकाकाले टिप्पणी गरेको उक्त कथनमा वण्डाली देवताको पतनको चित्रण व्यङ्ग्यात्मक रूपमा गरिएको छ । त्यसैले यहाँ व्याजस्तुति अलङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

उत्प्रेक्षा अलङ्कार

उपमेयमा उपमान आदिको सम्भावना कल्पित गरिएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३०) । उत्प्रेक्षा अलङ्कारको प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत छ:

अल्कीधारा पानी खान्या चिल हुन् कि तित्तला ?

हजुरका हाँस्याका दाँत सुन हुन् कि पित्तल ?

यहाँ उपमेय दाँतमा उपमान सुन र पित्तलको सम्भावना देखाइएकोले उत्प्रेक्षा अलङ्कार भएको छ ।

गूढोक्ति अलङ्कार

एउटाको लक्ष गरी अर्कासँग केही कुरा गरिएमा गूढोक्ति अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १३८) । गूढोक्ति अलङ्कारको प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत छ:

जौपात्या जोवनको बाडी सिरू पात्या ओठ

सेल बस्न पाइएला कि सुन्तलीका बोट ?

यहाँ सुन्तलाको बोटसँग शीतलमा बस्नको लागि अनुमति मागिएको भए पनि उक्त भनाइ

प्रेमिका अर्थात् गायिकाप्रति लक्षित भएकोले गूढोक्ति अलङ्कार भएको छ ।

माथि उल्लेख गरिएभन्दा बाहेक ड्यौडागीतमा परिणाम, सन्देह, विशेषोक्ति, विभावना, काव्यलिङ्ग, अनुमान, प्रतिवस्तूपमा, निदर्शना, सूक्ष्म, अत्युक्ति, स्मरण, आदिजस्ता अन्य अर्थालङ्कारहरू पनि पाइन्छन् मिश्रित अलङ्कार अलङ्कार शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारबाहेक ड्यौडागीतमा मिश्रित अलङ्कारहरू पनि रहेका छन् । मिश्रित अलङ्कारयुक्त केही नमुनाहरू तल प्रस्तुत छन्-

संसृष्टि अलङ्कार

तिल र चामल भैं छुट्याउन सकिने गरी जोडिएका अलङ्कारहरूको योग संसृष्टि अलङ्कार हो । यस्तो योग शब्दालङ्कार र शब्दालङ्कारका बिच अर्थालङ्कार र अर्थालङ्कारका बिच वा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारका बिच हुन सक्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १४२) । संसृष्टि अलङ्कारको प्रयोग भएको ड्यौडागीतको एउटा नमुना उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत छ :

सल्लीउनि सिउती न मिउती विसल्लीउँनी सिउती

दूर भइगई पानीका नाउला आज मेरा निउँती ।

यस गीतको पहिलो पङ्क्तिमा *सु, न् र त्* व्यञ्जनावर्णहरूको अनेक पटक आवृत्ति भएर वृत्यानुप्रास भएको छ भने सल्लोमा सिउता नफले र विसल्लीमा सिउता फले कुराको वर्णनले विरोध अलङ्कार भएको छ । उक्त अलङ्कारहरू स्पष्ट छुटिएकाले संसृष्टि अलङ्कार भएको छ ।

सङ्कर अलङ्कार

नीर-क्षीर भैं छुट्याउन नसकिने गरी अनेक अलङ्कारको योग भएमा सङ्कर अलङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, २०४८ पृ. १४३) । सङ्कर अलङ्कारको प्रयोग भएका ड्यौडागीतका नमुना उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत छन्:

पारिको सुसेली हाल्ल्या साइ हो कि सुवा हो ?

लाइ खेतीको बाँजो हन्या कइको छडुवा हो ?

उक्त गीतको पहिलो पङ्क्तिमा सङ्कर अलङ्कार छ । यहाँ 'साइ हो कि सुवा हो' भन्ने कथनलाई लिएर सन्देह गरिएमा सन्देह अलङ्कार र सम्भावना कल्पित गरिएमा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुने भएकोले सङ्कर अलङ्कार सिर्जना हुन पुगेको छ ।

दैलेख सुन्तला खानू डोटी खानू केरा

लाउक्या पनालाको पानी तेरा सिउती, सेरा ?

गीतको पछिल्लो पङ्क्तिको 'सिउती(सेरा)' भन्ने पदावलीमा छेकानुप्रास र अप्रस्तुत प्रशंसा अलङ्कार जोडिएर आएका छन् । त्यसैले यहाँ सङ्कर अलङ्कार सिर्जना भएको छ ।

निष्कर्ष

‘ड्यौडागीतमा अलङ्कार प्रयोग’ शीर्षकको प्रस्तुत लेखको प्रयोजन नेपाली लोकसाहित्यको खोज अनुसन्धानमा टेवा पुर्‍याउनु रहेको छ । अलङ्कार प्रयोगका दृष्टिले ड्यौडागीतको चिनारी दिनुका साथै विभिन्न अलङ्कारले युक्त ड्यौडागीतको व्याख्या विश्लेषण गर्ने उद्देश्यका उक्त लेख तयार पारिएको छ । यसमा गुणात्मक ढाँचा उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका तथ्याङ्क तथा सामग्री सङ्कलनका लागि क्षेत्रीय सर्वेक्षण अध्ययन शोधपद्धति र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलनका लागि विषयवस्तु विश्लेषण अध्ययन शोधपद्धति अँगालिएको यस लेखमा लोकसाहित्य तथा लोकसंस्कृतिको अनुसन्धानको परम्परागत सिद्धान्तलाई उपयोग गरिएको छ । यसमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति अँगालिएको छ । ड्यौडागीतमा छेकानुप्रास, वृत्तानुप्रास, अन्त्यानुप्रास, पुनरुक्तवदाभास, लाटानुप्रास, यमक, वक्रोक्ति, श्रुत्यानुप्रास, शब्दश्लेष जस्ता शब्दालङ्कार, उपमा, अपन्हुति, रूपक, दृष्टान्त, अतिशयोक्ति, भ्रान्तिमान, समासोक्ति, स्वभावोक्ति, व्यतिरेक, अप्रस्तुत प्रशंसा, दीपक, विरोध, व्याजस्तुति, उत्प्रेक्षा, गूढोक्ति जस्ता अर्थालङ्कार र संसृष्टि, सङ्कर जस्ता मिश्रित अलङ्कार प्रयोग भएको पाइन्छ । यस अनुसन्धानात्मक लेखमा विभिन्न शब्दालङ्कार, अर्थालङ्कार र मिश्रित अलङ्कार प्रयोग भएका ड्यौडागीतका नमुना प्रस्तुत गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । अलङ्कार प्रयोगलाई लिएर ड्यौडागीतको खोज अनुसन्धान गर्ने कार्यमा यस अनुसन्धान लेखले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

यस लेखको मूल्याङ्कन गरी आवश्यक सुधार परिष्कारका लागि अमूल्य सुझाव तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुहुने विषयविज्ञप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । साथै लेखका सामग्रीका स्रोतव्यक्तिहरू तथा वीरेन्द्र विद्यामन्दिर क्याम्पस परिवारप्रति पनि आभारी छु ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (दोस्रो संस्करण २०४८), *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६०) *अछामी ड्यौडागीतको अध्ययन*, (अप्रकाशित) स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली स्नातकोत्तर कार्यक्रम, त्रिचन्द्र क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- उपाध्याय, रामप्रसाद (२०५७) *बझाडी डेउणागीतको अध्ययन*, (अप्रकाशित) स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद (दोस्रो संस्करण २०५६), *लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण*, विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान ।
- चालिसे, विजय (२०३९), *डोटेरी लोकसंस्कृति र साहित्य*, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, पृ. ज (मेरो भन्नु) ।
- नरहरिनाथ, योगी (२०१३), *इतिहास प्रकाश*, मृगस्थली गोरक्षपीठ: इतिहास प्रकाश संघ ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश (२०३४), *सेतीका तारा*, विराटनगर: हिमाली सौगात प्रकाशन ।
- नेपाल, पूर्णप्रकाश (२०४१), *भेरी लोकसाहित्य*, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पन्त, देवकान्त (२०३२), *डोटेरी लोकसाहित्य* एक अध्ययन, कीर्तिपुर : काठमाडौं, त्रि.वि., एशियाली अध्ययन संस्थान ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद (२०५७), *नेपाली लोकगीतको आलोक*, काठमाडौं : वीणा प्रकाशन प्रा.लि. ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५८), *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०५७), *लोकसाहित्यको अवलोकन*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
- मधुसूदन गिरी, “*कर्णाली प्रदेशका न्याउल्या गीतहरूमा आलङ्कारिकता*” प्रज्ञा (वर्ष २२, पूर्णाङ्क ७७, २०५० फाल्गुन(जेठ))
- श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (द्वितीय संस्करण २०५४), *पूर्वीय एवं पश्चात्य साहित्य समालोचना* : प्रमुख मान्यता, वाद र प्रणाली, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, तेजप्रकाश (२०४४), *लोकसाहित्य*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।

‘कला र जीवन’ निबन्धको सङ्कथन विश्लेषण

प्रदीपप्रसाद ज्ञवाली

उपप्राध्यापक

बुटवल बहुमुखी क्याम्पस, बुटवल त्रि.वि.

gyawalipradip98@gmail.com

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत अध्ययनमा निबन्धकार लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको ‘कला र जीवन’ निबन्धको बाह्रौं अनुच्छेदको संरचना र सङ्कथन विश्लेषण गरिएको छ। विवेच्य अनुच्छेदको संरचना र संगठन के कस्तो रहेको छ र त्यसमा रहेका वाक्यहरूको अन्तरसम्बन्धका आधारमा संसक्तिको निर्माण कसरी भएको छ भन्ने कुरा निर्धारण गर्नु यस अध्ययनका उद्देश्य हुन्। यसमा अनुच्छेदको संरचना र सङ्कथन विश्लेषण सम्बन्धी मान्यताका आधारमा निर्दिष्ट अनुच्छेदको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ। विवेच्य अनुच्छेद प्रारम्भ भाग, मुख्य भाग र निष्कर्ष भागको उचित संयोजनबाट निर्मित छ। यसमा जम्मा एघार ओटा वाक्य रहेका छन्। तीमध्ये सुरुका दुई ओटा वाक्य प्रारम्भ भागमा पर्दछन्। पहिलो वाक्य पृष्ठभूमिको रूपमा आएको छ। दोस्रो वाक्य शीर्ष वाक्यको रूपमा आएको छ। यसले अनुच्छेदको केन्द्रीय विचारलाई अभिव्यक्त गरेको छ। मुख्य भागमा आएका तेस्रो वाक्यदेखि नवौंसम्मका सहयोगी वाक्यहरूले केन्द्रीय विचारलाई पुष्टि गरेका छन्। दशौं र एघारौं वाक्य निष्कर्ष भागमा आएका छन्। यी वाक्यहरूले अनुच्छेदको केन्द्रीय विचारलाई सबलीकरण गर्ने काम गरेका छन्। यसमा मुख्य विचारका बुँदाहरूका बिचमा सामञ्जस्य भएको हुनाले अनुच्छेद संसक्तियुक्त रहेको देखिन्छ। यसरी वाक्यहरूका बिच अन्तरसम्बन्ध स्थापित भई एउटा श्रृङ्खला तयार भएर अनुच्छेदको आर्थी सम्बन्ध प्रबल बनेको पाइन्छ।

शब्दकुञ्जी : अनुच्छेद, अन्तरसम्बन्ध, विचार, सङ्गठन, संसक्ति।

विषय परिचय

कला र जीवन लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (वि.सं.१९६६(२०१६) द्वारा लेखिएको चर्चित निबन्ध हो। उनले नेपाली साहित्यका सबै विधामा कलम चलाएका छन् तर उनी कविता र निबन्ध लेखनमा सिद्धहस्त मानिन्छन्। उनी ‘अषाढको पन्ध्र’ भन्ने निबन्ध लेखेर यस विधामा पदार्पण गरेका हुन्। उनका प्रसिद्ध प्रबन्ध सङ्ग्रह (वि.स.१९९८), लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह (वि.स.२००२), दाडिमको रूखनेर (वि.स.२०३९) जस्ता निबन्ध सङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन्। यो लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्ग्रहित एवम् प्रकाशित निबन्ध हो। निबन्धकार देवकोटा आत्मपरक शैलीमा निबन्ध लेख्ने निबन्धकार हुन्। उनको यो निबन्ध पनि आत्मपरक शैलीमा लेखिएको छ। उनका निबन्धहरूमा भावना र कल्पनाको अनुपम मिश्रण पाइन्छ। मानवता, राष्ट्रियता, देशप्रेम, मौलिकता सांस्कृतिक मोह, सुधारवादी चेत, सामाजिक विकृतिप्रति व्यङ्ग्य विद्रोह, भावप्रबलता,

हार्दिकता, रमरम बौद्धिकता उनका निबन्ध लेखनका विशेषताहरू हुन्। यो निबन्ध पन्ध्र ओटा अनुच्छेदहरूमा संरचित छ। यस अध्ययनमा सबै अनुच्छेदको विश्लेषण नगरी ती अनुच्छेदहरूमध्ये बाह्रौं अनुच्छेदमा मात्र सीमित रही अनुच्छेदको संरचना र संगठनका दृष्टिकोणले उक्त अनुच्छेद के कस्तो रहेको छ सोही कुरा पत्ता लगाउने उद्देश्य राखेर सङ्कथन विश्लेषणअन्तर्गत अनुच्छेदको संरचनासम्बन्धी मान्यताका आधारमा कला र जीवन भन्ने निबन्धको बाह्रौं अनुच्छेदको सङ्कथन विश्लेषण गरिएको छ।

अध्ययन विधि

सङ्कथन विश्लेषणका निमित्त विभिन्न प्रकारका पद्धति र विधिहरूको विकास भएको पाइन्छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक तथा द्वितीयक सामग्री सङ्कलनका निमित्त पुस्तकालयीय कार्य गरिएको छ। विवेच्य निबन्धका पन्ध्र ओटा अनुच्छेदहरूबाट सोद्देश्य नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी बाह्रौं अनुच्छेद चयन गरी सोही अनुच्छेदमा केन्द्रित रही अध्ययन गरिएको छ र सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने क्रममा व्याख्यात्मक एवम् निगमनात्मक विधि अवलम्बन गरिएको छ।

सङ्कथन विश्लेषणको परिचय

कथन आधार पदमा सम् उपसर्ग लागेर सङ्कथन शब्द बनेको हो। यसको अर्थ राम्रोसँग व्यक्त गरिएको कथन वा उक्ति भन्ने हुन्छ। यसलाई अङ्ग्रेजीमा डिस्कोर्स भनिन्छ। सङ्कथन भाषामा अभिव्यक्त भएको समग्र कथन भएको हुनाले यसको क्षेत्र निकै व्यापक छ। यसलाई वाक्यभन्दा माथिल्लो भाषिक एकाइ मानिन्छ। यो भाषाको खास कथन घटनासँग सम्बन्धित हुन्छ। यो भाषाका माध्यमबाट व्यक्त हुने सिङ्गो अभिव्यक्ति हो (अधिकारी, २०७४, पृ. २६७)। अन्तरक्रियात्मक अभिव्यक्तिका साथै कथ्य लेख्य तथा साङ्केतिक अभिव्यक्ति पनि सङ्कथनअन्तर्गत पर्दछन्। लडम्यान डिक्सनरी अफ कन्टेमपोररी इङ्लिसका अनुसार “कुनै गम्भीर भाषण वा कुनै विषयमा भएको निश्चित लेखन, कुनै गम्भीर कुराकानी, कुनै पनि कथन वा लेखनमा जोडिएको भाषिक अभिव्यक्तिलाई सङ्कथन भनिन्छ” (गौतम, २०६८ पृ. ५७१ बाट)। सङ्कथन भनेको वक्ता, श्रोता र विषय समाहित भएको उच्चार हो। कुनै गफ, कुराकानी, सम्वाद, छलफल, गाली, ठट्टा, अन्तर्वार्ता आदि सङ्कथन उदाहरण हुन्।

सङ्कथन विश्लेषण सन्दर्भगत पृष्ठभूमिका विशेषताहरूका आधारमा भाषिक सम्बन्धको अध्ययन गर्ने पद्धति हो। यसमा कथ्य भाषा, साङ्केतिक भाषा तथा लेख्य भाषामा भएका अभिव्यक्तिहरूको

अध्ययन हुन्छ । कथ्यसङ्कथनमा भाषिक पक्षका साथै हाउभाउ मुखमुद्रा आदि भाषेत्तर पक्षहरूको बढी महत्त्व हुन्छ । लेख्य सङ्कथनमा भने कथ्य सङ्कथनका तुलनामा भाषिक सामग्रीहरूमा निर्भर भई अध्ययन गरिन्छ । कथ्य सङ्कथन वक्ता र श्रोताको आमनेसामनेको स्थितिमा मात्र सम्पन्न हुन सक्छ । लेख्य सङ्कथनमा पाठक सामुनेमा रहँदैन । यसमा भाषेतर तत्वको उपयोगिताको सम्भावना हुँदैन त्यसैले यो अभिव्यक्तिका सबै पक्षहरू तथा भाषिक सामग्रीमा निर्भर रहन्छ । सङ्कथन लिखित र मौखिक भएभैं साहित्यिक र साहित्यतर दुवै हुन्छ । भाषा सन्दर्भ विशेषमा मौखिक लिखित वा साङ्केतिक रूपमा प्रयोग हुन्छ र त्यो पाठका रूपमा विकसित भएर सामाजिक सांस्कृतिक संसारको स्थापना गरी सन्दर्भित पाठभिन्नबाट र बाहिरबाट विभिन्न सूचनाहरू ज्ञानका रूपमा प्रकट गर्छ भन्ने सन्दर्भकेन्द्री अध्ययन नै सङ्कथन विश्लेषणको मुख्य आधार हो (भट्टराई, २०७१ पृ.४७) । सङ्कथन विश्लेषणले भाषिक अभिव्यक्ति अर्थपूर्ण र एकीकृत हुने गुण वा विशेषताको खोजी गर्छ । सङ्कथन विश्लेषणको सम्बन्ध भाषाको प्रकार्यसँग हुने भएकाले भाषिक प्रकार्यको अध्ययनका लागि वाक्किया सिद्धान्तलाई समेत आधार बनाउँछ र यस सिद्धान्तले भाषिक उच्चारणहरूले व्यक्त गर्ने अर्थ वा मनसायको वर्णन गर्छ । यसले पाठको संरचनाको अध्ययनमा पनि जोड दिन्छ । पाठका वाक्य तहभन्दा माथिल्ला एकाइहरू संसक्त भएका हुन्छन् र पाठको संरचनामा सामाजिक व्यवहारले कसरी प्रभावित गरेको हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन पनि यसले गरेको हुन्छ । सङ्कथन विश्लेषणले सन्दर्भहरूको महत्त्वलाई आत्मसात गरी विविध सन्दर्भका आधारमा अर्थको खोजी गर्ने काम गर्छ ।

सङ्कथन विश्लेषणको परम्परा र विकासको चर्चा गर्दा पृष्ठभूमिका रूपमा भाषाविद् जे.आर.फर्थसम्म पुग्न सकिन्छ । उनले भाषा वस्तुतः समाजमा व्यवहार गर्ने र व्यवहार गर्न सिकाउने प्रक्रिया वा पद्धति हो त्यसैले भाषाविद्ले आफूलाई मुख्यतः भाषालाई परिस्थितिको सन्दर्भमा अभिव्यक्त हुने प्रक्रिया हो भन्नेमा केन्द्रित गराउनु पर्छ भन्ने कुरा बताएका छन् । कुनै खास परिस्थितिका सन्दर्भमा नै भाषाको अर्थपूर्ण प्रयोग हुन्छ भन्ने फर्थको विचारमा सङ्कथन विश्लेषणको सङ्केत पाइन्छ । त्यसपछि सर्वप्रथमसङ्कथन विश्लेषण (डिस्कोर्स एनलाइसिस) पदावलीको प्रयोग गर्ने व्यक्ति अमेरिकाली भाषावैज्ञानिक जेलिङ्ग ह्यारिस हुन् । उनले सन् १९५२ मा प्रकाशित आफ्नो लेखमा उक्त पदावलीको अर्थ स्पष्ट पाउँ सङ्कथन विश्लेषण भनेको आपसमा उनीएका कथन र लेखनको विश्लेषण गर्ने पद्धति हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । टि.एफ. मिचेलले पनि भाषाको सन्दर्भपरक अध्ययनका लागि क्यविक्रयमा आधारित संवादात्मक सङ्कथनको धारणा अगाडि सारे जसलाई विनिमय संरचना भनिन्छ ।

डेल हाइम्स भाषिक सम्प्रेषणको जातिवादी पद्धतिका प्रणेता हुन्। उनले सङ्कथन विश्लेषणलाई जातिवादी पद्धतिसँग जोड्ने महत्वपूर्ण कार्य गरे। सङ्कथन विश्लेषणलाई विकसित गर्ने अर्का विद्वान विलियम ल्याकोब हुन्। उनले मिचेलद्वारा सुरू गरिएको समवाद सङ्कथन संरचनाको पद्धतिलाई थप विशेषतासहित नयाँ ढङ्गले अगाडि बढाए। सङ्कथन विश्लेषण विकासमा एम.के. ह्यालिडेको प्रकार्यवादी दृष्टिकोणको पनि भूमिका रहेको छ। यसरी सङ्कथन विश्लेषण एउटा महत्वपूर्ण सिद्धान्तको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ। यस अध्ययनमा सङ्कथन विश्लेषण सम्बन्धी मूलभूत मान्यतालाई आधार बनाएर विवेच्य अनुच्छेदको विश्लेषण गरिएको छ।

अनुच्छेदको परिचय

एउटै केन्द्रीय विचारलाई प्रस्तुत गर्ने वाक्यहरूको समूहलाई अनुच्छेद भनिन्छ। यो वाक्यहरूका बिच अन्तःसम्बन्ध स्थापित भएको भाषिक संरचनाको वाक्यभन्दा माथिल्लो एकाइ हो। अनुच्छेदमा सामान्यतया एकआपसमा अन्तरसम्बन्धित वाक्यहरूको समूह रहन्छ, जसमा आएका वाक्यहरूमा कुनै खास मूल भाव वा विचार प्रस्तुत भएको हुन्छ (भण्डारी, २०७४, पृ. १६)। यसले आख्यानान्तरक, वर्णनान्तरक, अन्तरसम्वादान्तरक, तुलनान्तरक, व्यतिरेकी आख्यानान्तरक आदि सूचना काम गर्दछ। “कुनै पनि शीर्षक वा विषय, भनाइ, उखान, टुक्काहरूलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गर्नु तथा अनुच्छेदमा विस्तृत गर्नु अनुच्छेद रचना हो” (लम्साल र खनाल, २०७८, पृ. ३५)। अनुच्छेदमा वाक्यहरू तार्किक एवम् व्यवस्थित रूपमा उनीएर आएका हुन्छन्।

अनुच्छेदको संगठन प्रारम्भ भाग, मुख्य भाग र निष्कर्ष भाग गरी तिन भागको संयोजनबाट निर्माण भएको हुन्छ। सामान्यतया अनुच्छेदको केन्द्रीय विचार रहने स्थान प्रारम्भ भाग हो। यसले अनुच्छेदको विषय र दृष्टिकोण बुझ्न पाठकलाई तयार पार्ने काम गर्दछ। अनुच्छेद संरचनाको मुख्य भागमा शीर्ष वाक्यमा प्रस्तुत केन्द्रीय विचारलाई पुष्टि गर्ने सहयोगी वाक्यहरू रहेका हुन्छन्। यस भागमा केन्द्रीय विचारका बारेमा विमर्श, पुष्टि, वाक्यहरूको प्रस्तुति, समीक्षा, उदाहरण आदि कुराहरू समेटिएका हुन्छन्। अनुच्छेदको सारांश वा अन्त्य खण्डलाई निष्कर्ष भाग भनिन्छ। “अनुच्छेदमा दिइएका सूचना र नियन्त्रित विचारहरूका बिचको सम्बन्धको संक्षेपीकरण गरिएको हुन्छ” (गौतम, २०६८ पृ. ७)। यसमा सारांशमा, अन्त्यमा, निष्कर्षमा समग्रमा आदि संक्रमण पद तथा पदावलीको पनि प्रयोग हुने गर्दछ।

प्रारम्भ भाग

यो अनुच्छेदको केन्द्रीय विचार रहने स्थान हो । अनुच्छेदको प्रारम्भ भागमा शीर्षवाक्य रहेको हुन्छ । शीर्षवाक्य भनेको लेखकले अभिव्यक्त गरेको विचारको समष्टि स्वरूप हो । यसप्रकारको वाक्यमा लेखकले प्रस्तुत गर्न चाहेको मुख्य सन्देश प्रस्तुत हुन्छ (भण्डारी, २०७४, पृ.१६) । यो अनुच्छेदको मुख्य विचारको सारांशीकरण हो । यसलाई नियन्त्रित विचार पनि भनिन्छ । यसले अनुच्छेदको विषय र दृष्टिकोण बुझ्न पाठकलाई तयार पार्छ । सामान्यतया शीर्षवाक्य अनुच्छेदको पहिलो वाक्यको रूपमा रहेको हुन्छ तर शीर्ष वाक्यको पृष्ठभूमि आवश्यक भएमा यो दोस्रो तेस्रो वाक्यमा पनि आएको हुन सक्छ । अनुच्छेदको विषय र परिवेश पत्ता लगाउन शीर्षवाक्य सुरुतिर नै हुनु आवश्यक मानिन्छ । अनुच्छेदमा कहिलेकाहीँ शीर्षवाक्य नहुन पनि सक्छ । आख्यानमात्रक अनुच्छेदमा यस्तो सम्भावना हुन्छ । यस्ता अनुच्छेदमा विचारको निरन्तर प्रवाह हुने भएकाले पूर्व अनुच्छेदसितको सुसम्बद्धताका कारणबाट मुख्य विषयमाथि प्रकाश पारेर अनुच्छेदगत सङ्गति कायम भएको हुन्छ । सिपालु लेखकहरू शीर्ष वाक्यको प्रयोग नगरी मुख्य विचारलाई अनुच्छेदभित्र समावेश गरी स्पष्टतः शीर्षवाक्य बिनाको विचार प्रवाहलाई प्रस्तुत गर्ने गर्छन् । प्राज्ञिक लेखनमा शीर्ष वाक्य अनिवार्य हुन्छ तर साहित्यिक लेखनमा शीर्ष वाक्य नराखी अनुच्छेदभरि नै विचार सम्प्रेषण गर्न सक्नु लेखकीय क्षमता हो । यदि लेखक कुशल छैन भने अनुच्छेदभित्र मुख्य विचारलाई राम्ररी प्रस्तुत गर्न सक्दैन । त्यहाँ विचारको अस्पष्टता र दिशा बिहीनताको स्थिति पैदा हुन्छ । त्यसलाई राम्ररी प्रस्तुत गरिए पनि मुख्य विचारका बुँदाहरू बिचको सामञ्जस्यको अभावका कारणले अनुच्छेद संसक्तिबिहीन हुन्छ । त्यसैले यस्ता बुँदाहरूका बिचमा संसक्ति मिलेको हुनुपर्छ ।

मुख्य भाग

प्रारम्भ भागभन्दा पछि र निष्कर्ष भागभन्दा अघिको भागलाई अनुच्छेदको मध्ये भाग वा मुख्य भाग भनिन्छ । यस भागमा शीर्ष वाक्यका सहयोगी वाक्यहरूको प्रयोग भएको हुन्छ । मुख्य भाग शीर्ष वाक्यकै विस्तारका रूपमा रहने भएकाले यस भागलाई शीर्ष वाक्यको विचारले निर्देशन । नियन्त्रण गर्छ । यस भागमा केन्द्रीय विचारका बारेमा विमर्श पुष्टि गर्ने तथ्यहरूको प्रस्तुति, समीक्षा, उदाहरण, तर्कवितर्क, विश्लेषण, व्याख्या आलोचना जस्ता सूचनाहरू प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । मुख्य भागमा प्रयोग भएका अन्य सहयोगी वाक्यहरूले सो वाक्यमा भनिएका विचारलाई तर्कपूर्ण रूपमा पुष्टि गर्दै जान्छन् (भण्डारी, २०७४, पृ.१७) । घटनाको विस्तारित वर्णन, परिवेशको वितरण, तुलना वर्गीकरण आदि पनि यस भागमा प्रयुक्त भएको देखिन्छ ।

यस भागमा नयाँ सूचना र पुरानो सूचनाको सङ्क्रमण समावेश भएको हुन्छ। प्रत्येक वाक्यको सुरूमा ज्ञात सूचना र वाक्यको अन्तमा नयाँ सूचना रहेको हुन्छ। पहिलो वाक्यको नयाँ सूचना अर्को वाक्यका निम्ति पुरानो सूचना बन्ने र यसले फेरि नयाँ सूचनाको सम्प्रेषण गर्ने एक प्रकारको शृङ्खला तयार हुन्छ। यही शृङ्खलाले अनुच्छेदको आर्थी सम्बन्ध बलियो भई अर्थको प्रवाह सिर्जना हुन पुग्छ।

निष्कर्ष भाग

यो अनुच्छेदको अन्तिम भागको रूपमा रहेको हुन्छ। यसमा अनुच्छेदमा दिएको सूचना र नियन्त्रित विचारहरूका बिचको सम्बन्धको सारांशीकरण गरिएको हुन्छ। यसमा प्रारम्भ भाग र मुख्य भागमा प्रस्तुत गरिएको विचारको पुनर्स्थापना तथा पुनर्सबलीकरण गरिएको हुन्छ (भण्डारी, २०७४, पृ. १८)। यो प्रस्तोताको तर्क वा विचारको संश्लेषण हो। यसमा शीर्षक तथा सार कथनको महत्त्वको उल्लेख समेत गरिएको हुन्छ। यस खण्डमा सारांशमा, अन्तमा, निष्कर्षमा, समग्रमा, यसर्थ, त्यसैले जस्ता सङ्क्रमण पद तथा पदावलीको प्रयोग गरिएको हुन्छ। सिद्धहस्त लेखकले यस प्रकारको निष्कर्ष वाक्यमा अनुच्छेदको आदि, मध्य भागमा आएका सम्पूर्ण विचारहरूलाई शृङ्खलाबद्ध रूपमा उनेर सटिक ढङ्गबाट सारसङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरेको हुन्छ।

अनुच्छेदको सङ्कथन विश्लेषण

अनुच्छेद

तर अरूहरू भन्दछन् 'कला र जीवन छुट्टिन सक्तैनन्। जीवन र प्रकृतिको दर्पण नै कला हो। कल्पना सम्भवको काम गर्दछ र जीवनको मुटु छुन नसक्ने कलामा मानव उपयोगिता देखिन्छ। कलाको आत्मसमर्थन जीवनको उल्लासकता जीवन र भावुक उत्थापनमा निर्भर रहन्छ। कलाकार खाली हावामा उडेर रचना गर्दैन तर जीवनको सामग्रीलाई लिएर नव नव सिर्जना गर्न रङ्ग, रङ्गेली कल्पनाको सहायता लिन्छ। अनि सपनाहरू पनि विपनासँग सम्बन्ध राख्दछन् र बाह्य तथा अभ्यान्तरिक जगतको घनिष्ट अविच्छेद्य सम्बन्ध हरहमेसा रहेकै देखिन्छ। जस्तो शरीर र आत्मा छुट्ट्याउन सकिन्न उस्तै कला र जीवनलाई अलग गराउन सकिन्न। सजीवता नहुनु कलाको दोष हो र जति मात्रामा जीवनको निजी आनन्दको रहस्य उद्घाटन गरेको देखिन्छ उति मात्रामा कलाले उच्चपना लिन्छ। त्यस उपर राष्ट्रिय जीवन कलाद्वारा अनुभूत हुन्छ र ग्रीस, रोम, हामी ज्यादा त्यहाँ बुझ्छौं उनका कलात्मक रचनाले ती जातिका

जीवन र आदर्शको उद्घाटन गर्दछन्। हामी ग्रीक स्ट्याच्यू हेरर त्यससलाई हरहमेसा ग्रीकको जीवनसँग नाता जोडिने अलग सम्भवेनौं। अझ यो भन्न सिकन्छ कि कला जीवनको सुन्दरतम् अध्ययन हो, किनकि हामी कलाद्वारा जातिको जीवन र आदर्श बुझ्न खोज्दछौं। प्राचीन सभ्यताको विषयमा हामीलाई कलात्मक निर्णयहरूभन्दा राम्रो रहस्योद्घाटक तत्वहरू अरू केही मिल्दैन।

अनुच्छेदको संरचना

प्रारम्भ भाग, मुख्य भाग, निष्कर्ष भाग गरी तीन भागको संयोजनबाट अनुच्छेदको संरचना निर्माण भएको हुन्छ। माथिको अनुच्छेदको संरचना निम्नानुसार रहेको छ :

प्रारम्भ भाग

विवेच्य अनुच्छेदको यस भागमा जम्मा दुईओटा वाक्यहरू रहेका छन्। पहिलो वाक्यपृष्ठभूमि र सन्दर्भ वाक्यका रूपमा र दोस्रो वाक्य शीर्षवाक्यको रूपमा प्रयोग भएको छ। 'जीवन र प्रकृतिको दर्पण नै कला हो' भन्ने वाक्य शीर्ष वाक्य हो। अनुच्छेदमा यस वाक्यका माध्यमबाट कला भनेको जीवन र प्रकृतिको दर्पण हो भन्ने केन्द्रीय विचार व्यक्त गरिएको छ। अनुच्छेदमा रहेको 'तर अरूहरू भन्छन् कला र जीवन छुट्टिन सक्दैनन्' भन्ने पृष्ठभूमि र सन्दर्भ वाक्यको प्रयोग भएको छ। यहाँ शीर्षवाक्य अनुच्छेदको दोस्रो वाक्यको रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ।

मुख्य भाग

विवेच्य अनुच्छेदको पहिलो र दोस्रो वाक्य प्रारम्भ भागमा पर्छन् भने त्यसपछिका ७ ओटा वाक्यहरू मुख्य भागमा पर्दछन्। यस भागमा शीर्षवाक्यको विस्तार, तुलना र विमर्श भएको छ। यी ७ ओटा वाक्यहरूका माध्यमबाट विचारको निरन्तर प्रवाह भएको छ र अनुच्छेदको सम्बद्धता सिर्जना गरी मुख्य विषयमाथि प्रकाश पारिएको छ। यस भागमा प्रयोग भएका सहयोगी वाक्यहरूले शीर्षवाक्यमा भनिएको कथनलाई पुष्टि गर्ने काम गरेका छन्। ती सहयोगी वाक्यहरू निम्न लिखित बुँदाहरूमध्ये बुँदा ३ देखि ९ सम्म रहेका छन् :

पुष्टि

१. अरूहरूले कला र जीवन छुट्टिन नसक्ने कुरा बताउनु,
२. जीवन र प्रकृतिको दर्पण नै कला भएको,
३. कल्पना सम्भवको काम गर्छ र जीवनको मुटु छुन नसक्ने कलामा मानव उपयोगिता नदेखिनु,
४. कलाको आत्मसमर्थन जीवनको उल्लासकता जीवन र भावुक उत्थापनमा निर्भर रहनु,

५. कलाकारले खालि हावामा उडेर रचना नगरी जीवनको सामग्रीलाई लिएर नवनव सिर्जना गर्न रङ्ग रङ्गेली कल्पनाको सहायता लिनु,
६. शरीर र आत्मा छुट्याउन नसकिएभैँ कला र जीवनलाई अलग गराउन नसकिनु,
७. सजीवता नहुनु कलाको दोष भएको र जति मात्रामा निजी जीवनको रहस्य उद्घाटन गर्छ, उति कलाले उच्चपना लिनु,
८. राष्ट्रिय जीवन कलाद्वारा अनुभूत हुनु र ग्रीस, रोमका कलात्मक रचनाले जीवन र आदर्शको उद्घाटन गर्नु,
९. हामी ग्रीक स्ट्याचु हेरेर त्यसलाई हरहमेसा ग्रीसको जीवनसँग नाता जोडिने तवरले अध्ययनगरेका र रोमका कलात्मक सिर्जनालाई रोमनहरूको जीवनबाट अलग नसम्झनु,
१०. अब यो भन्न सकिन्छ कि कला जीवनको सुन्दरतम अध्ययन हो किनकि हामी कलाद्वारा जातिको जीवन र आदर्श बुझ्न खोज्नु,
११. प्राचीन सभ्यताको विषयमा हामीलाई कलात्मक निर्णयहरूभन्दा राम्रो रहस्योद्घाटक तत्त्वहरू अरु केही नहुनु ।

सूचनाको सङ्क्रमण

विश्लेष्य अनुच्छेदमा पुरानो सूचनाबाट नयाँ सूचनाको सङ्क्रमण भएको छ । हरेक वाक्यको सुरुमा ज्ञात सूचना वा वाक्यको अन्त्यमा नयाँ सूचना रहेको छ । पहिलो वाक्यको अन्तमा दिइएको नयाँ सूचना अर्को वाक्यको पुरानो सूचना बन्दछ । यस अनुच्छेदका वाक्यहरूमा पनि सूचनाको सङ्क्रमण कम यस्तै रहेको देखिन्छ । यसरी सूचनाको सङ्क्रमण हुँदै जाँदा वाक्यहरूको एउटा शृङ्खला तयार भएको छ र अनुच्छेदको आर्थी सम्बन्ध पनि प्रबल बनेको देखिन्छ । पहिलो वाक्यको नयाँ सूचना अर्को वाक्यका निमित्त पुरानो सूचना बनेको र यसले फेरि नयाँ सूचना सम्प्रेषण गरेको देखिन्छ । यसरी यस अनुच्छेदमा पनि पुरानो सूचना र नयाँ सूचना बिच एक प्रकारको शृङ्खला तयार भएको देखिन्छ । विवेच्य अनुच्छेदको पहिलो वाक्य पृष्ठभूमिका रूपमा आएको छ ।

यस वाक्यमा सबै नयाँ सूचना प्रस्तुत भएको देखिन्छ । दोस्रो वाक्य शीर्षवाक्यको रूपमा आएको छ । यसमा अनुच्छेदको मुख्य विचार प्रस्तुत भएको छ । यस वाक्यको प्रारम्भिक भागमा पुरानो सूचना आएको छ भने पछिल्लो भागमा नयाँ सूचना आएको छ । तेस्रो वाक्यदेखि नवौँ वाक्यसम्म शीर्ष वाक्यका सहयोगी वाक्यहरू प्रयोग भएका छन् । यिनीहरूले मुख्य विचारलाई विस्तार गरी पुष्टि गर्ने काम गरेका छन् । तेस्रो वाक्यमा पनि अगाडिको भागमा पुरानो सूचना

र पछाडिको भागमा नयाँ सूचनाको सङ्केत पाइन्छ । चौथो वाक्यमा अधिकांश पुरानो सूचना र केही मात्रामा नयाँ सूचना सम्प्रेषित भएको देखिन्छ । पाचौँ वाक्यमा आंशिक रूपमा पुरानो सूचना र अधिकांश रूपमा नयाँ सूचना सम्प्रेषण भएको देखिन्छ । तर छैठौँ वाक्यमा भने अगाडि नयाँ सूचना र पछिल्लो अंशमा पुरानो सूचना प्रस्तुत भएको पाइन्छ । त्यसै गरी सातौँ, आठौँ र नवौँ अनुच्छेदमा पनि केही मात्रामा पुरानो सूचना र केही मात्रामा नयाँ सूचनाको मिश्रित प्रयोग भएको देखिन्छ । यस अनुच्छेदको दशौँ र एघारौँ वाक्य निष्कर्ष भागका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । यी वाक्यहरूमा पुरानो सूचना दोहोरिएको छ र यिनले अनुच्छेदको केन्द्रीय विचारलाई पुनः स्थापित वा सबलीकरण गरेका छन् । यसरी यस अनुच्छेदमा सूचनाको सङ्क्रमण हुँदै गएर वाक्यहरूको एउटा श्रृङ्खला तयार भई अनुच्छेदको अर्थी सम्बन्ध सबल बनेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष भाग

यो अन्तिम खण्ड हो । यसमा अनुच्छेदको सूचना र विचारको सारांश गरिएको हुन्छ । यसमा संक्रमण पद वा पदावलीको प्रयोग गरिएको हुन सक्छ । यसमा केन्द्रीय विचारलाई पुनः स्थापित वा सबलीकरण गरिएको हुन्छ । यो प्रक्रिया लेखकको तर्कपूर्ण विचारको समग्र संश्लेषणका रूपमा रहेको हुन्छ । विवेच्य अनुच्छेदको निष्कर्ष भागमा दसौँ र एघारौँ गरी दुई ओटा वाक्यहरू रहेका छन् । यसको दसौँ वाक्यमा सङ्क्रमण पदावलीको प्रयोग भएको छ । त्यसको ठिक पछाडि आएका यी वाक्यहरूले अनुच्छेदको केन्द्रीय विचारलाई सबलीकरण गर्ने काम गरेका छन् । अनुच्छेदको यो खण्डमा सूचना विचारको सारांश गरिएको छ ।

संक्रमण पदावलीको प्रयोग

विवेच्य अनुच्छेदमा अझ यो भन्न सकिन्छ कि भन्ने संक्रमण पदावलीको प्रयोग भएको देखिन्छ । यहाँ पुनर्बलनको पनि प्रयोग भएको छ । यस अनुच्छेदमा शीर्षवाक्यमा जीवन र प्रकृतिको दर्पण कला हो भन्ने केन्द्रीय विचारलाई कला जीवनको सुन्दरतम् अध्ययन हो किनकी 'हामी कलाद्वारा जातिको जीवन र आदर्श जान्न खोज्दछौँ' भन्ने निष्कर्ष वाक्यले पुनः जोड दिएर पुष्टि गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

अनुच्छेद एउटै केन्द्रीय विचारलाई प्रस्तुत गर्ने मिल्दाजुल्दा वाक्यहरूको समूह हो । यो भाषिक संरचनाको वाक्यभन्दा माथिल्लो एकाइ हो । यो तार्किक रूपले एकीकृत हुने गर्दछ ।

यसमा वाक्यहरूको शृङ्खला हुने गर्दछ। अनुच्छेदको संरचनामा प्रारम्भ भाग, मुख्य भाग र निष्कर्ष भाग गरेर तिनओटा खण्डहरू रहेका हुन्छन्। प्रारम्भ भाग अनुच्छेदको केन्द्रीय विचार रहने स्थान हो। यसमा शीर्ष वाक्य रहेको हुन्छ। शीर्ष वाक्य नहुने अनुच्छेदहरू पनि हुन्छन्। शीर्षवाक्यभन्दा अगाडि पृष्ठभूमिका रूपमा अन्य वाक्यहरू पनि आएका हुन्छन्। प्रारम्भ भाग पछि मुख्य भाग आउने गर्दछ। यस भागमा केन्द्रीय विचारलाई पुष्टि गर्न विभिन्न सहयोगी वाक्यहरू रहन्छन्। सहयोगी वाक्यहरूमा विषयअनुसार तथ्य, सूचना, उदाहरण, तुलना, विमर्श जस्ता कुराहरू समेटिएका हुन्छन्। अनुच्छेदको अन्तिम भागका रूपमा निष्कर्ष भाग रहेको हुन्छ। यसमा अनुच्छेदको केन्द्रीय विचारलाई सबलीकरण गरिनुका साथै संक्रमण पद वा पदावलीको पनि प्रयोग गरिएको हुन्छ।

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचना गरिएको कला र जीवन भन्ने निबन्धको बाह्रौँ अनुच्छेदको संरचनालाई हेर्दा यस अनुच्छेदको जीवन र प्रकृतिको दर्पण नै कला हो भन्ने शीर्षवाक्यको प्रयोग गरिएको छ। शीर्षवाक्यभन्दा अगाडि पृष्ठभूमिको रूपमा एउटा वाक्य रहेको देखिन्छ। कला भनेको जीवन र प्रकृतिको दर्पण हो भन्ने यस अनुच्छेदको केन्द्रीय विचार हो। यसै विचारलाई विस्तार गरी पुष्टि गर्न मुख्य भागमा जम्मा सातओटा सहयोगी वाक्यहरू आएका छन्। उपर्युक्त अनुच्छेदको अन्त्य भागमा निष्कर्ष खण्ड रहेको छ, जसमा यो भन्न सकिन्छ कि भन्ने संक्रमण पदावली र केन्द्रीय विचारलाई सबलीकरण गरिएको छ। उक्त अनुच्छेदमा शीर्ष कथनको पुष्टि र सार कथनका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध स्थापना भई उपयुक्त अर्थ सम्प्रेषण भएको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७४), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान* (छैटौँ संस्करण) काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०६८), *सङ्कथन विश्लेषण, रत्न बृहत् नेपाली समालोचना, सैद्धान्तिक खण्ड*, सम्पा. राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम, काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०५७), *कला र जीवन, लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह*. काठमाडौँ : साभा प्रकाशन । भट्टराई, भरतकुमार (२०७१), *सङ्कथन संरचना र संसक्ति व्यवस्था*, वाङ्मय, सम्पादक खगेन्द्र लुइटेल र अन्य. कीर्तिपुर: नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- भण्डारी, पारसमणि (२०७४), *प्राज्ञिक लेखन तथा सम्पादन*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार । लम्साल, रामचन्द्र र राजेन्द्र खनाल (२०७८), *प्राज्ञिक तथा सिर्जनात्मक लेखन र सम्पादन*, काठमाडौँ : सनलाइट पब्लिकेशन ।
- सुवेदी, नेत्रमणि (२०७८), *अनुच्छेदको सङ्कथन विश्लेषण*, दर्शनाचार्य कक्षा प्रस्तुति, कीर्तिपुर : काठमाडौँ ।

जुम्ली बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्था

डा. ओमप्रकाश आचार्य

उपप्राध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

omachary3851@gmail.com

सारसङ्क्षेप

भाषा व्याकरणमा आधारित हुन्छ। संसारका जुनसुकै भाषामा नियम रहेको हुन्छ। यही नियममा आधारित पद्धति नै भाषाको व्याकरण हो। भाषिक व्याकरणमा व्याकरणिक कोटि रहेको हुन्छ। भाषामा लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पक्ष, भाव, वाच्य प्रेरणार्थक कोटि रहेका हुन्छन्। व्याकरणिक कोटिका आधारमा भाषिक व्यवस्थाको अध्ययन विश्लेषण हुन्छ। जुम्ली भाषा र बाजुरेली भाषा बीचको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययन गरिएको यस लेखमा लिङ्ग, वचन, पुरुषगत आधारमा दुई भाषाको अध्ययन गरिएको छ। जुम्ली र बाजुरेली भाषामा व्याकरणिक व्यवस्था कस्तो रहेको छ? जुम्ली र बाजुरेली भाषामा कोटिगत समानता र भिन्नता के कस्तो छ? यस अध्ययनको मुख्य समस्या हो। जुम्ली बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु, जुम्ली बाजुरेली भाषाको कोटिगत समानता र भिन्नता पहिल्याउनु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ। तथ्यांक संकलन स्रोतमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको उपयोग गरी क्षेत्रगत र पुस्तकालय विधिको प्रयोग गरिएको यस अध्ययनमा जुम्ली र बाजुरेली भाषामा रहेको कोटिगत व्यवस्थामा केही समानता र भिन्नताको स्थिति रहेको छ।

मुख्य शब्दावली : कोटिगत, लिङ्गगत, पुरुषगत, वचनगत, विशेषण, विशेष्य।

पृष्ठभूमि

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लामा बोलिने भाषा जुम्ली भाषा हो। सुदूरपश्चिम प्रदेशको बाजुरा जिल्लामा बोलिने भाषा बाजुरेली भाषा हो। यी दुई प्रदेशका दुई भाषामा रहेको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययन गरिनु आवश्यक रहेको छ। सुन्दा उस्तै सुनिने, बोल्दा उस्तै मानिने तर शब्द प्रयोगगत कोटिगत व्यवस्थामा के कति समानता र भिन्नता रहेको छ। यो अध्ययन अनुसन्धानको क्षेत्र भएकाले यस लेखका आधारमा जुम्ली बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको गहन अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। जुम्ली र बाजुरेली भाषा नेपालका पहाडी मूलका भाषा हुन्। जुम्ला र बाजुराको रहनसहन, भाषा, संस्कृति, संस्कार, रीतिरिवाज चाल चलन मिल्न जान्छ। भाषागत रूपमा यी दुई भाषाबीचको समानता र भिन्नताको अध्ययन आवश्यक छ। यसै विषय क्षेत्रमा आधारित भएर जुम्ली बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको अनुसन्धानात्मक कार्य यस लेखबाट प्रस्तुत गरिएको छ।

अनुसन्धानात्मक प्रश्न

क. जुम्ली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्था कस्तो रहेको छ?

ख. बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्था कस्तो रहेको छ?

ग. जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थामा समानता र भिन्नता के कस्तो रहेको छ?

अनुसन्धानको समस्या

उल्लिखित अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू यस अनुसन्धानमा देखिएका समस्याहरू हुन् ।

अनुसन्धानको उद्देश्य

यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु हो ।

क. जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु,

ख. जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत समानता र भिन्नताको खोजी गर्नु ।

अध्ययनको परिसीमा

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययनमा यो अनुसन्धानात्मक लेख केन्द्रित रहेको छ । व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्था अन्तर्गत लिङ्ग, वचन, पुरुषगत व्यवस्थामा मात्र यो अध्ययन सीमित रहेको छ ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

भाषागत व्यवस्थामा गरिएका अध्ययनहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ । अछामी भाषाको, कालीकोटे भाषाको, बैतडेली भाषाको कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययन गरिएका पूर्वकार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

तथ्याङ्कका स्रोत

प्राथमिक र द्वितीयका स्रोत प्रयोग गरिएको यस अध्ययनमा पूर्वकार्य गरेका सामग्रीको सहायता रहेको छ भने कतिपय जुम्ली र बाजुरेली भाषागत कोटिगत व्यवस्थाको अध्ययनका लागि क्षेत्रगत भ्रमण आवश्यक तथ्यांक सङ्कलनको स्रोत रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य अध्ययन विधि क्षेत्रगत भ्रमण विधि र पुस्तकालय विधि रहेको छ । वर्णनात्मक, तुलनात्मक विश्लेषणात्मक आधारमा जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको विश्लेषण

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको लिङ्ग, वचन, पुरुषगत व्यवस्थाको अध्ययन यस लेखमा गरिएको छ ।

लिङ्गगत व्यवस्था

लिङ्ग नामपदको भाले वा पोथी बुझाउने व्याकरणिक अभिलक्षण हो । पुलिङ्ग जाति जनाउने शब्दलाई पुलिङ्ग, स्त्री जाति बुझाउने शब्दलाई स्त्रीलिङ्ग र दुबैलाई जनाउने शब्दलाई उभयलिङ्ग भनिन्छ । लिङ्गबाट नेपाली भाषाका संरचनामा कर्ता र क्रियापद, विशेषण र विशेष्य, भेदक र भेद्य प्रभावित हुन्छ । लिङ्ग मूलतः नामसँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि हो । यसरी नामलाई विभिन्न किसिमले बाड्न सकिन्छ । ती मध्ये लिङ्गको आधार पनि एक हो । जीवनशास्त्र र शरीर शास्त्रको आधारमा वर्ग छुट्याउने प्रक्रियालाई प्राकृतिक लिङ्ग भनिन्छ । भाले गुण भएका लिङ्गलाई छुट्याउने प्रक्रिया पनि यसै भित्र पर्दछ । भाले गुण भएका लिङ्गलाई (मामा, साँढे, भाई) पुलिङ्ग र पोथी गुण भएका लिङ्गलाई (गाई, भाउजू, दिदी) स्त्रीलिङ्ग भनिन्छ । यी दुवै गुण नभएकालाई नपुंसक लिङ्ग (किताब, गिलास) भनिन्छ । वाक्यमा आएका नामिक पदका मानवीय मानवेतर, स्त्री-पुरुष जस्ता आकारको सङ्केत गर्ने कोटिलाई लिङ्ग भनिन्छ । लिङ्गको सम्बन्ध नाम शब्दसँग प्रत्यक्ष रूपमा र सर्वनाम तथा विशेषणको सम्बन्ध लिङ्गसँग अप्रत्यक्ष रूपमा हुने गर्दछ । जुम्ली भाषामा पनि लिङ्ग केवल नामसँग सम्बन्धित व्याकरणिक कोटिका रूपमा देखिन्छ । यहाँ जुम्ली र बाजुरेली भाषामा रहेको लिङ्गगत व्यवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छः

नामः नाम शब्दवर्गमा जुम्ली र बाजुरेली भाषाको लिङ्गव्यवस्था यसप्रकारको पाइन्छः

नाम शब्दवर्गमा जुम्ली र बाजुरेली भाषाको लिङ्ग व्यवस्था :

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
छोट्या खेल्लो छ ।	छोट्या खेलो छ ।	छोट्टी खेल्ली छ ।	छोट्टी खेली छ ।
व्याउलाकन भित्त ल्हेऊ ।	ब्याउलाकन भित ल्हेऊ ।	व्याउलीकन भित्त ल्हेऊ ।	व्याउलीकन भित ल्हेऊ ।
सहुरा बड्डा आया ।	सहुरा बुढा आया ।	सहासु बड्डी आइन् ।	सहासु बुढी आइन् ।
राम घरपुडो छ ।	राम घरमो छ ।	सीता घरपुडी छ ।	सीता घरमी छ ।
बोक्याकन ल्याप ।	बोक्याअन ल्या ।	बाखीकन ल्याप ।	बाखीअन ल्या ।
बहड धगुड्डो छ ।	बहड ढगुड्डो छ ।	कोलडी धगुड्डी छ ।	कोलडी ढगुड्डी छ ।

(शोधकर्ताको क्षेत्रगत अध्ययन)

वाक्यहरूमा जुम्ली भाषामा छोट्या खेल्लो छ ले पुलिङ्ग र छोट्टी खेल्ली छ ले स्त्रीलिङ्ग जनाएको छ । यहाँ केटो खेल्ल र केटी खेल्ले भन्ने पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग ब्याउलीकन भित्त ल्हेऊ भन्ने हुन्छ । यसलाई नेपाली भाषामा दुलहाभित्र लेऊ र दुलही भित्र भन्ने बुझिन्छ । सहुरा बड्डा आया

पुलिङ्गको स्त्रीलिङ्ग सहासु बड्डी आइन् हुन्छ । जुम्लीमा राम पुलिङ्गबोधक नाम भएकोले यसको सीता स्त्रीलिङ्ग बोधक नाम हुन पुगेको छ । राम घरपुडो छ, सीता घरपुडी छ । बोक्छ्याकन ल्याप पुलिङ्ग हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग बाख्नीकन ल्याप हुने गर्दछ । त्यस्तै गरी बहड धगुड्डो छ वाक्यको स्त्रीलिङ्ग कोलडी धगुड्डी छ हुने गर्दछ । जुम्ली भाषामा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका बेग्लै रूपका नाम शब्दहरू प्रयोग हुने गर्दछन् ।

बाजुरेली भाषामा छोट्टया खेलो छ, पुलिङ्गीबोधक वाक्यको स्त्रीलिङ्ग छोट्टी खेली छ हुन्छ । यसले केटो खेल्छ पुलिङ्गी वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग केटी खेल्छे हो । केटोको ठाउँमा छोट्टया र केटीको ठाउँमा छोट्टी नाम शब्द प्रयोग भएको छ । खेल्छका ठाउँमा खेलो हुन्छ । ब्याउलाउन भित्त ल्हेऊ को स्त्रीलिङ्ग ब्याउलीउन भित्त ल्हेउ हुन्छ । नेपालीमा यहाँ ब्याउलालाई/दुलहीलाई भित्त लेऊ पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग ब्याउलीलाई/दुलहीलाई भित्र लेउ भएको छ । यहाँ विभक्ति लाईका सट्टा अनको प्रयोग भएको छ । सहुरा बुढा आया बाजुरेली भाषामा पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग सहासु बुढी आइन् हुने गर्दछ । यहाँ ससुरालाई सहुरा र सासुलाई सहासु नामशब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसको नेपालीमा ससुरा बुढा आए सासु बुढी आइन् हुने गर्दछ । बाजुरेली भाषामा नाम शब्दमा पुलिङ्ग राम घरमो छ हुन्छ भने यसको स्त्रीलिङ्ग सीता घरमी छ भन्ने हुन्छ । यसको नेपाली भाषामा राम घरमा नै छ । पुलिङ्गी वाक्य हो भने सीता घरमा नै छ भन्ने स्त्रीलिङ्ग वाक्य हो । बोक्छ्याकन ल्या भन्ने वाक्यको स्त्रीलिङ्ग बाख्नीकन ल्या भन्ने हुन्छ । बोक्छ्या पुलिङ्ग यसले बोका भन्ने जनाउन बाख्नी स्त्रीलिङ्ग हो यसले नेपालीमा बाख्नी नै बुझाउँछ । विभक्ति लाईका सट्टा यस भाषिकामा अनको प्रयोग भएको छ । बहड ढगुड्डो छ पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग कोलडी ढगुड्डी छ हुने गर्दछ । नेपाली भाषामा बहर दगुर्छ कोलडी दगुर्छ भन्ने वाक्य हुन् । जुम्ली भाषामा धगुड बाजुरेलीमा ढगुड भएको छ भने मानक नेपालीमा यो दगुर्छ हुन्छ । यसरी बाजुरेली भाषाका नामशब्दमा लिङ्गगत प्रभाव पर्दछ ।

विशेषण र विशेष्य

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको विशेषण विशेष्यमा लिङ्गगत व्यवस्था यसप्रकारको छ :

विशेषण र विशेष्यमा जुम्ली र बाजुरेली भाषाको लिङ्गव्यवस्था

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
विनराज लुच्चो छोट्टया हो ।	विनराज फुच्चो छोट्टया हो ।	विमला लुच्ची छोट्टी हो ।	विमला फुच्ची छोट्टी हो ।
भाउ नानु छ ।	भाउ नानु छ ।	भाउ नानी छ ।	भाउ नानी छ ।
यो कुँलो रोटो खाँदो छ ।	यो कउलो रोटो खादो छ ।	यो कुँलो रोटो खाँदी छ ।	यो कउलो रोटो खादी छ ।
भाइ भोक्ती असहन्व हुँदो रह्योछ ।	भाइ भौति असहन्वो हुँदो रयो छ ।	बुइनी भौक्ति असहन्वी हुँदी रइछ ।	बइनी भौति असहन्वी हुँदी रैछ ।

विशेषण विशेष्यगत व्यवस्थाअन्तर्गत विनराज लुच्चो छोदटया हो । पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्गमा विशेषण विशेष्य मिलाएर विमला लुच्ची छोदटी हो बन्न गएको छ । यहाँ विनराज खराब केटो हो पुलिङ्ग हो भने विमला खराब केटी हो स्त्रीलिङ्ग वाक्य बनेको छ । पुलिङ्ग विशेषण विशेष्यमा भाउ नानु छ हुन्छ भने यसको स्त्रीलिङ्ग भाउ नानी छ हुने गर्दछ । यसमा नानु भन्ने विशेष्य नै सानु भन्ने बुझिन्छ । बाबु सानो छ पुलिङ्ग हो भने नानी सानी छ स्त्रीलिङ्ग वाक्य भएको छ । जुम्ली भाषामा यो कुँलो रोटो खाँदो छ पुलिङ्ग वाक्य हुन्छ भने यो कुलो रोटो खाँदीछ स्त्रीलिङ्ग वाक्य हुन जान्छ । यसले यो नरम रोटो खान्छ पुलिङ्ग र यो नरम रोटो खान्छे स्त्रीलिङ्ग बुझाउने गर्दछ । भाई धेरै विसन्चो/विरामी हुन्छ पुलिङ्ग वाक्यको जुम्ली भाषामा भाई भौक्ति असहन्चो हुँदो रहेयोछ पुलिङ्ग र बुइनी भौक्ति असहन्ची हुँदी रइछ स्त्री वाक्य बन्न जान्छ । नेपाली भाषामा बहिनी धेरै विरामी हुँदी रैछे हुन जान्छ । जुम्ली भाषामा विशेषण विशेष्य लिङ्गगत व्यवस्थामा प्रभाव पर्छ ।

बाजुरेली भाषाको विशेषण विशेष्यअन्तर्गत लिङ्गव्यवस्था केलाउनु पर्दा विनराज फुच्चो छोदया हो । पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग विमला फुच्ची छोदटी हो हुन्छ । यहाँ जुम्ली लुच्चो लुच्ची भएकोमा बाजुरेली फुच्ची भाषामा खराब केटा वा केटी भन्ने अर्थ हुन्छ । यो कुउलो रोटो खाँदो छ पुलिङ्ग वाक्य हो जुम्ली भाषाका तुलनामा यहाँ बाजुरेली भाषाका शब्दगत भिन्नता छ । यसको स्त्रीलिङ्ग यो कुउलो रोटो खाँदी छ हुन्छ । भाउ नानु छ पुलिङ्ग को स्त्रीलिङ्ग हुँदा भानु नानी छ हुने र यसको नेपाली भाषामा बाबु सानो छ । पुलिङ्ग र नानी सानी छ । स्त्री हुने गर्दछ । जुम्ली भाषाका तुलनामा बाजुरेली भाषामा विशेषण विशेष्यका शब्दमा अन्तर भने देखिन्छ । भाई भौति असहन्चो हुँदो रयोछ पुलिङ्ग वाक्य हो भने यसको स्त्रीलिङ्ग बुइनी भौति असहन्चो हुँदी रैछ भएको छ । यसरी नेपालीमा यसले भाइ र बहिनी धेरै विरामी भएको कुरा जनाउँछ । बाजुरेली भाषामा समेत विशेषण विशेष्यले लिङ्गगत प्रभाव पारेको हुन्छ ।

जुम्ली भाषा र बाजुरेली भाषाको लिङ्गव्यवस्था

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
भाइ रेटा खाँदो छ ।	भाइ रेटा खादो छ ।	बुइनी रेटा खाँदी छ ।	वइनी रेटा खाँदी छ ।
नाति इस्कूल वाइगो ।	नाति स्कूल बाइगो ।	नातिनी इस्कूल वाइगई	नातिनी स्कूल वाइगई ।
श्याम गाउँ आयो ।	श्याम गाउँ आयो ।	कविता गाउँ आई ।	कविता गाउँ आई ।
बा भुइसो धुदाछन् ।	बा थोरो छोइडाछन् ।	आमा भुइँसो धुदिछन् ।	आमा थोरो छोइडि छन् ।

उदाहरणलाई केलाउँदा जुम्ली भाषामा क्रियागत लिङ्गव्यवस्था भाइ पुलिङ्ग हो । क्रिया खाँदो छ भएको छ । त्यसैको बुझनी स्त्रीलिङ्ग नाम हो कर्ताका रूपमा आएको छ । क्रिया खाँदी छ भएको छ । पुलिङ्गमा ओकार र स्त्रीलिङ्गमा 'इ' कार भएको छ । लिङ्गले क्रियामा परिवर्तन वा कर्ताको लिङ्गअनुसार नै क्रिया रहेको छ । नाति पुलिङ्ग हो क्रियामा बाइगो भएको छ भने नातिनी स्त्रीलिङ्ग भएकाले क्रियामा बाइगई भएको छ । यसको नेपालीमा जानु भन्ने अर्थ हुने गर्दछ । श्याम पुलिङ्ग क्रियामा आयो भएको छ भने कविता स्त्रीलिङ्ग भएकाले आई क्रिया भएको छ ।

त्यस्तै गरेर बा. पुलिङ्ग भएकोले धुदाछन् भएको छ भने आमा स्त्रीलिङ्ग भएकाले धुदिछन् भएको छ । यसरी जुम्ली भाषामा शब्दगत मौलिकपन भएतापनि क्रियामा लिङ्गगत व्यवस्थामा भने ओ कार इ कार नै हुने व्यवस्था देखियो । जुम्ली भाषामा लिङ्गगत प्रभाव परेको छ ।

बाजुरेली भाषामा रहेको क्रियाको लिङ्गविधान सम्बन्धी व्यवस्थालाई हेर्दा भाइ पुलिङ्ग भएकाले रोटा खाँदो छ भएको छ त्यसैको बहिनी स्त्रीलिङ्ग भएकाले खाँदी छ भएको छ । पुलिङ्ग मा ओ कार र स्त्रीलिङ्ग मा इ कारको क्रिया रूप भएको छ । नाति पुलिङ्ग भएकोले बाइगो क्रिया प्रयोग भएको छ भने नातिनी स्त्री भएकाले बाइगई भएको छ । श्याम पुलिङ्ग भएकोले आयो क्रिया भएको छ भने कविता स्त्रीलिङ्ग भएकाले आई भएको छ ।

यसरी हेर्दा लिङ्गअनुसारको क्रियामा प्रभाव परेको कुरा बाजुरेली भाषामा देखिन्छ । बा पुलिङ्ग भएकाले थोरो छोड्छाछन् भएको छ आमा स्त्रीलिङ्ग भएकाले थोरो छोडिछन् भएको छ । यसको तात्पर्य भैसी दुहुन थालेको भन्ने हुन्छ । बाजुरेली भाषामा शब्दगत मौलिकताको प्रयोग भने क्रियामा लिङ्गगत व्यवस्था हुँदा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ । जुम्ली र बाजुरेली यी दुबै भाषामा क्रियामा लिङ्गगत व्यवस्था हुँदा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ । यी दुबै भाषी शिक्षार्थीले नेपाली भाषा सिक्दा क्रियाको व्यवस्थामा कठिनाइ नभई शब्द चयनमा कठिनाइ हुन सक्ने पूर्वानुमान हुन्छ ।

वचनगत व्यवस्था

वचन नामपदको सङ्ख्या बुझाउने व्याकरणिक अभिलेख हो । वचनका आधारमा कुनै नाम पद एउटा, दुई वटा, तीनवटा कति हो भन्ने छुट्टिन्छ । वचन सङ्ख्याबोधक व्याकरणिककोटि हो । वचनको सम्बन्ध नाम शब्दसँग प्रत्यक्ष रूपमा र सर्वनाम तथा विशेषणसँग अप्रत्यक्ष रूपमा हुन्छ ।

वचनको व्यवस्था भाषाअनुसार फरकफरक किसिमले अभिव्यक्त हुने गर्दछ। कतिपय भाषामा एकवचन, बहुवचन त कतिपय भाषामा एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको व्यवस्था रहेको हुन्छ। नेपालीमा यो एकवचन र बहुवचनका रूपमा अभिव्यक्त हुने गर्दछ। कुनै शब्दका सङ्ख्याको बोध हुने गर्दछ भने यसरी वस्तुको सङ्ख्याको बोध जनाउने पदलाई वचन भनिन्छ। यसरी वचनले सङ्ख्यालाई निर्धारण गर्ने गर्दछ। नाम सङ्ख्यासँग हुने गर्दछ। यसको सम्बन्ध सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि वचन हो। यसको सम्बन्ध सङ्ख्येय नामसँग रहेको हुन्छ। वचनको सम्बन्ध नाम शब्दसँग प्रत्यक्ष रूपमा र सर्वनाम तथा विशेषणसँग अप्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्ध हुन्छ। नाम पदको जुन वचन हुन्छ त्यही वचन सर्वनाम र विशेषणको हुने हुँदा वचनको सम्बन्ध सर्वनाम र विशेषणसँग अप्रत्यक्ष भएको हो।

(क) नाम

जुम्ली र बाजुरेली भाषामा नाम शब्दमा निम्नानुसारको वचन व्यवस्था हुन्छ :

नाम शब्दमा जुम्ली र बाजुरेली भाषाको वचनव्यवस्था:

एकवचन		बहुवचन	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
मान्ठ आयो ।	मान्ठ आयो ।	मान्ठ आया ।	मान्ठ आया ।
किताप चिद्दो छ ।	किताब चिरदो छ ।	किताप चिद्दा छुन् ।	किताब चिरदा छुन् ।
चल्लो बास्यो ।	चल्लो बास्यो ।	चल्ला बास्या ।	चल्ला बास्याँ ।
थारिम विगड्यो ।	थारिम विगड्यो ।	थारिम विगड्या ।	थारिम विगड्या ।
छोरो मामाघर गयो ।	छोरो मामा घर गयो ।	छोरा मामाघर गया ।	छोरा मामाघर गया ।

वाक्यहरूमा जुम्ली भाषामा मान्ठ आयो, किताप चिद्दो छ। चल्लो बास्यो, थारिम विगड्यो, छोरो मामा घर गयो। यी वाक्यहरूमा आयो, चिद्दो छ, हरियो, बास्यो, विगड्यो, गयो सबै एकवचनबोधक क्रिया हुन्। यिनीहरूको बहुवचन बनाउँदा जुम्ली भाषामा मान्ठ आया, किताप चिद्दा छुन्। चल्ला बास्या, थारिम विगड्या छोरा मामा घर गया भएर बहुवचन जनाएको देखिन्छ। अ कारले एकवचन र आ कारले बहुवचन जनाएको देखिन्छ। यस भाषामा बहुवचनबोधक प्रत्यय हरू को भने प्रयोग भएको पाइदैन। यस भाषामा कर्ता अनुसार क्रियाको वचन, कर्मअनुसार क्रियाको वचन निर्धारणमा प्रभाव परेको छ।

बाजुरेली भाषामा पनि जुम्ली भाषा जस्तै कर्ताअनुसारको क्रिया प्रभावित भएर वचन निर्धारण हुन्छ। मान्ठ आयो एकवचन हो भने मान्ठ आया बहुवचन हुन्छ। किताब चिरदो छ एकवचन हो भने किताब चिरदा छुन्। बहुवचन मानिन्छ। यहाँ चिरदो र चिरदाले छ र छुन्। क्रियामा प्रभाव

पारेर एकवचन र बहुवचन बनाएको हो । थारिम् विगड्यो एकवचन हो भने थारिम् विगड्या बहुवचन मानिन्छ । यसमा विगड्योले एकवचन र विगड्याले बहुवचन जनाएका छन् । छोरो मामा घर गयो वाक्यमा छोरो र गयो कर्ता र क्रियाको ओ कारले एकवचन जनाएको छ भने छोरा मामा घर गया वाक्यमा छोरा र गया 'आ' कारले बहुवचन जनाएको छ । यसरी बाजुरेली भाषामा वचनको प्रभाव कर्ता, कर्मका आधारमा क्रियामा परेको छ ।

यसरी जुम्ली र बाजुरेली भाषामा वचन निर्धारण गर्न कर्ता कर्म अनुसारको क्रिया बनेको हुनुपर्दछ । नेपाली भाषामा एकवचन मान्छे आयो, किताव चिर्दो छ, चल्लो वास्यो, ताला बिग्रयो, छोरो मामाघर गयो हुन्छ भने बहुवचनमा मान्छे आए, किताव चिर्दाछन्, चल्ला बासे, ताला बिग्रयो, छोरा मामाघर गए हुन्छ ।

(ख) सर्वनाम

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको सर्वनाममा वचनव्यवस्था निम्नानुसारको देखिन्छ :

सर्वनामका आधारमा जुम्ली र बाजुरेली भाषाको वचनव्यवस्था

एकवचन		बहुवचन	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
मु जात्ता हेन्न गयौं ।	म रङ्ग हेन्न गया ।	हामी जात्ता हेन्न गयौं ।	हामी रङ्ग हेन्न गयौं ।
तो भात खान्छु ।	तौ भात खान्छु ।	तुमी भात खान्छु ।	तमी भात खान्छु ।
यी आया ।	यी आया ।	यिनी आया ।	यिनी आया ।
ऊ आया ।	उँ आया ।	ऊ आया ।	उँ आया ।
ती आया ।	ती आया ।	तिनी आया ।	तिनी आया ।

जुम्ली भाषाका वाक्यहरूलाई हेर्ने हो भने मु एक वचन हो यसको बहुवचन हामी नै भएको छ । नेपाली म जुम्लीमा मु भएर देखा परेको छ । यो प्रथम प्रभाव प्रयुक्त सार्वनामिक तह हो । तो एकवचनको सार्वनामिक पद हो । जुम्लीमा यो तुमी भएर बहुवचनका रूपमा देखापरेको छ । यो द्वितीय पुरुषको सर्वनाम हो । यी आया एकवचन हो भने यिनी आया बहुवचनका रूपमा देखिएको छ । ऊ आया एकवचन तृतीय पुरुष हो भने ऊ आया तृतीय पुरुष बहुवचन मानिएको छ । ती आया एकवचनमा देखिएको छ भने तिनी आया बहुवचन तृतीय पुरुषका रूपमा देखापरेको छ । यहाँ जुम्ली भाषामा सार्वनामिक पद शब्द भने आफ्नै मौलिक खालका छन् । ऊ आयाले एकवचन र बहुवचन सबै देखाउने गरेको छ । यस भाषामा बहुवचन प्रत्यय हरू भने प्रयोग भएको पाइँदैन । जुम्ली भाषाको सर्वनाम शब्दमा वचनको प्रभाव परेको हुन्छ ।

बाजुरेली भाषामा भने सर्वनामका आधारमा एकवचन बुझाउन प्रथम पुरुषमा म रङ्ग हेन्न गया हुन्छ भने यसको बहुवचन हामी रङ्ग हेन्न गयौं हुने गर्दछ । द्वितीय पुरुषमा तो भात खान्छु एकवचन हो भने यसको बहुवचन तमी भात खान्छु हुने गरेको छ । यी आया को बहुवचन यिनी आया हुने गर्दछ । ती आया एकवचन हो भने तिनी आया तृतीय पुरुषबुझाउने बहुवचनका लागि प्रयोग भएको सर्वनाम हो । बाजुरेली भाषामा एकवचन र बहुवचन बुझाउने सर्वनाममा रूपगत भिन्नता छ । बाजुरेली भाषामा समेत सर्वनाम शब्दहरूमा वचनको प्रभाव परेको छ ।

जुम्ली र बाजुरेली दुबै भाषामा सर्वनाम शब्दमा वचनको प्रभाव परेको छ । यी दुबै भाषामा सार्वनामिक पदका शब्दको संरचना भने केही समान भएपनि केहीमा भिन्नता एवम् मौलिकता रहेको छ ।

पुरुषगत व्यवस्था: यो वक्ता श्रोता वा वक्ता श्रोता भन्दा भिन्न व्यक्ति विषयसँग सम्बन्धित हुने गर्दछ । भाषिक प्रयोगमा सहभागिताका विभिन्न स्थिति व्यक्त गर्ने व्याकरणिक अभिलक्षण पुरुष हो । यसले गर्दा भाषिक प्रयोगका वक्ता, परिस्थित र श्रोतासँग यो सम्बन्धित हुन्छ भन्ने हो । कथनका सन्दर्भमा संलग्न भएका सहभागीहरूको प्रकृतिलाई जनाउने व्याकरणात्मक कोटि पुरुष हो ।

सर्वनाममा पुरुष

जुम्ली भाषामा सर्वनाममा तीनवटै पुरुषहरू पाइन्छन् । प्रथम, द्वितीय र तृतीय; तीनवटै पुरुषहरूको भिन्न भिन्न रूप प्रयोग भएको छ । जुम्ली र बाजुरेली भाषामा रहेको सर्वनाम व्यवस्थालाई यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ :

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको सर्वनाममा पुरुषगत व्यवस्था

प्रथम		द्वितीय		तृतीय	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
मु बाइजाँदो ।	म बाइजादो ।	तो घर जान्याइ ।	तो घर जान्या होइ ?	त्यो नानु छ ।	त्यो नानु छ ।
हामीकन दुल्याई लाइओ	हामीअन दुल्याई लागिगो ।	तुमीकन डाक्ता छुन् ।	तमीअन डकाउदा छन् ।	ऊ घर बाइगो ।	ऊ घर बाइगयो ।
मुइले वेलिछकल खाना खानु अठगो ।	मइले वेल्लखल खाना खानु अठगो ।	तुमी यइथी दुक्या ।	तमी यइथी दुकिरया ।	ऊ याँइ वइन्या हो ।	ऊ याँइ बस्न्या हो ।

जुम्लीमा मु बाइजाँदो भन्ने वाक्यमा मु प्रथम पुरुष एकवचन रहेको छ । तो घर जान्याइ वाक्य द्वितीय पुरुष एकवचनको हो । त्यो नानु छ । वाक्यको त्यो ले तृतीय पुरुष एकवचन जनाएको छ । यहाँ नेपाली भाषाको म को ठाउँमा मु बाइजाँदो जस्ता शब्दहरू प्रयोग भएको छ । नेपाली भाषाको प्रथम पुरुष म द्वितीय पुरुष तँ र तृतीय पुरुष जुम्ली भाषामा मु, तो र त्यो भएको छ । हामीकन प्र.पु. दुल्याई लाइओ बहुवचन, तुमीकन द्वि.पु. बहुवचन र ऊ तृ.पु. एकवचन मानिन्छ । मुईले बेलिछकल खाना खानु अठगो भन्ने जुम्ली भाषाको वाक्यमा प्रथम पुरुष एकवचन हो । तुमी यइथी वाक्य द्वितीय पुरुष एकवचन हो । ऊ याँइ वइन्या हो वाक्यको ऊ तृतीय पु. एकवचन हो । यिनीहरूको क्रियापदमा लाइओ, अठगो, वाइगो, दुक्या जस्ता क्रियापदहरू प्रयोग भएकोले जुम्ली भाषामा पुरुषको प्रभाव कर्ता र क्रिया दुबैमा परेको छ । बाजुरेली भाषामा प्रयुक्त माथिका वाक्यलाई हेर्ने हो भने म बाइजादो वाक्य प्रथम पुरुष एकवचन हो । यहाँ बाइजादो क्रिया प्रयोग भएको छ । तो घर जान्या होइ ? वाक्यमा तो द्वितीय पु. घर जान्या होइ ? क्रियाबाट यो वाक्य एकवचन हो । यसलाई नेपालीमा तँ घर जान्छस् ? भन्ने हुन्छ । त्यो नानु छ को त्यो तृतीय पु. नानु छ क्रियाले एकवचन क्रिया प्रयुक्त भएको जनाएको छ । जुम्ली र बाजुरेली भाषाका सर्वनाममा पुरुषको प्रभाव र त्यही अनुसार क्रियामा पनि प्रभाव परेको छ ।

ख. लिङ्ग

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको सर्वनाममा क्रियाको लिङ्गगत व्यवस्थालाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको सर्वनाममा क्रियाको लिङ्गगत व्यवस्था

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
जुम्ली	बाजुरेली	जुम्ली	बाजुरेली
मु काम गद्दो छ ।	म काम गद्दो छ ।	मु काम गद्दी छ ।	म काम गद्दी छ ।
तो काम गन्याइ ।	तो काम गन्याहोई ।	तो काम गद्दी छई ।	तो काम गद्दीछस् ।
ऊ काम गद्दो छ ।	ऊ काम गद्दो छ ।	ऊ काम गद्दी छ ।	ऊ काम गद्दी छ ।
उइले काम गन्यो ।	उइले काम गर्यो ।	उइले काम गरी ।	उइले काम गरी ।
ऊ जान्छ ।	ऊ जान्छ ।	ऊ जाँदिछ ।	ऊ जादिछ ।

जुम्ली भाषाका सर्वनाममा क्रियाको व्यवस्था हेर्दा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा एउटै सर्वनामको प्रयोग भएको छ । मु पु. काम गद्दो छ । यहाँ दुबै लिङ्गमा मु को प्रयोग भएको छ । वाक्यमा

रहेको मुख्य क्रियाको ओ कार र इ कारले पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग भनेर छुट्याएको छ । यद्यपि सहायक क्रिया भने दुबै एउटै प्रयोग भएको छ । तो काम गन्याई पु. वाक्य हो भने तो काम गद्दी छइ स्त्रीलिङ्ग वाक्य हो । यहाँ सर्वनाम तो दुबै लिङ्गमा एउटै प्रयोग भएको छ । गन्याइ क्रिया पुलिङ्गमा प्रयोग भएको छ भने गद्दीछई स्त्रीलिङ्गमा क्रियाका रूपमा प्रयोग भएको छ । त्यस्तै ऊ (पु. स्त्री.), उइले (पु. स्त्री.) सर्वनाम हुन् भने गद्दो छ, गन्यो, जान्छ पु. क्रियामा प्रयुक्त भएका छन् भने गद्दी छ, गरी, जाँदिछ स्त्री. क्रियामा प्रयोग भएको छ । यसरी जुम्ली भाषाको सर्वनामका आधारमा पु. र स्त्री., रूप परिवर्तन नभएर मुख्य क्रियाका आधारमा क्रियाको रूप प्रभावित भएको छ ।

बाजुरेली भाषामा पनि हेर्ने हो भने म पु. सर्वनाम म स्त्री. सर्वनामका रूपमा प्रयोग भएको छ । गद्दो छ पु. गद्दी छ स्त्री. यहाँ मुख्य क्रियाले मात्र लिङ्ग निर्धारण गरेको छ । तो पु. तो स्त्री. यहाँ मुख्य क्रियाले मात्र लिङ्ग निर्धारण गरेको छ । तो पु. तो. स्त्री गन्याहोइ पु. क्रिया र गद्दीछस् क्रिया स्त्री., प्रयोग भएको छ । ऊ सर्वनाम पु. र स्त्री. एउटै प्रयोग भएको छ । मुख्य क्रियाको ओ कार र इ कारले क्रियामा लिङ्गगत परिवर्तन देखाएको छ । यसरी बाजुरेली भाषामा सर्वनाममा पु. स्त्री. एउटै प्रयोग भएको छ तर क्रियाको प्रयोग भने फरक हुने भएकाले पु. र स्त्री. निर्धारण हुने गर्दछ ।

दुबै भाषामा लिङ्गका आधारमा सर्वनामको एउटै प्रयोग हुने र क्रियाको भने लिङ्गानुसार फरक फरक रूप प्रयोग हुने गर्दछ । नेपाली भाषामा पु. म काम गर्छु, तँ काम गर्छस्, ऊ काम गर्छ, उसले काम गर्यो, ऊ जान्छ हुन्छ भने स्त्री. मा म काम गर्छु । गर्दिछु, तँ काम गर्छस्, ऊ काम गर्छ, उसले काम गरी, ऊ जान्छे हुन्छ ।

निष्कर्ष

जुम्ली र बाजुरेली भाषाको व्याकरणिक कोटिगत व्यवस्थामा लिङ्ग, वचन र पुरुषगत व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा शब्द संरचनागत भिन्नता रहेको छ । व्यवस्थागत रूपमा समानता भएपनि शब्दको संरचनामा यी दुबै भाषामा फरक पाइन्छ । भाषाको कथ्य रूपलाई अध्ययन विश्लेषण गरिएको यस अध्ययनमा पुलिङ्गी र स्त्रीलिङ्गी व्यवस्था रहेको छ । मानवेत्तर प्राणीमा समेत लिङ्गगत व्यवस्था रहेको छ । गोरू आयो । गाई आई । छोरो आयो । छोरी आई । वचनगत व्यवस्थामा हरू बहुवचनबोधक प्रत्ययको कम मात्रामा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । मान्छे आयो । मान्छेहरू आए । पुरुषगत व्यवस्थामा मु, हामी, तो, तुमी प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । जुम्ली र बाजुरेली भाषामा कोटिगत मै शब्द संरचनागत कही समानता त कही भिन्नता रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं: विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, ओमप्रकाश (२०७५), *सिजालीभाषिका र मानक नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिवि शिक्षाशास्त्र सङ्काय डीनको कार्यालय, कीर्तिपुर ।
- आचार्य, ओमप्रकाश र प्रकाशचन्द्र खत्री (२०७८), *जुम्ली भाषाको व्याकरण*, काठमाडौं : भाषा आयोग नेपाल
- आचार्य, राजेन्द्रकुमार (२०६०), *केन्द्रीय नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं: विवेकशील प्रकाशन ।
- उपाध्याय, धनकृष्ण (२०६४), *कालीकोट जिल्लाको लालुलोखडा क्षेत्रमा बोलिने कालिकोटे भाषिका र नेपाली भाषाको वाक्यगठन सम्बन्धी तुलनात्मक अध्ययन*, एमएड शोधपत्र नेपाली विभाग, सुर्खेत क्याम्पस शिक्षा ।
- खनाल, मोहनप्रसाद (२०६८), *नेपाली भाषाको हजार वर्ष*, काठमाडौं: राइनो पब्लिकेशन प्रालि।
- चौलागाई, हरि (२०५९), *जुम्लाको परिचय*, नेपालगंज: देबिलाल चौलागाई ।
- देवकोटा, रत्नाकर (२०२८), *जुम्लेली शब्दसंग्रह*, काठमाडौं: नेराप्रप्र ।
- निरौला, यज्ञश्वर (२०५१), *क्रियाका रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण*, प्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- पोखरेल, बालकृष्ण, (२०५०), *राष्ट्रभाषा (नवौँ संस्करण)*, काठमाडौं: साभ्ना प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (सम्पा.) (२०३९), *पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
- पोखरेल, माधवप्रसाद र अन्य (२०७६) *कर्णाली प्रदेशका जाति भाषा र सांस्कृतिक अवस्था*, सुर्खेत: प्रदेश सरकार सामाजिक विकास मन्त्रालय ।
- बन्धु, चूडामणि (२०२८), *कर्णाली लोक संस्कृति भाषा खण्ड ४*, काठमाडौं: नेराप्रप्र ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५०), *भाषाविज्ञान*, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- बोहरा, प्रदिप (२०७४), *हुम्ली भाषिकाको शब्दकोश*, एम.एड तह नेपाली शिक्षा विभागमा प्रस्तुत शोधपत्र, सुर्खेत क्याम्पस शिक्षा ।
- रोकाय, भीमसेन (२०७४), *जुम्ली भाषाको शब्दकोश*, एम.एड तह नेपाली शिक्षा विभागमा प्रस्तुत शोधपत्र, सुर्खेत क्याम्पस शिक्षा ।
- शाही, हर्कबहादुर (२०७०), *अछामी भाषाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, काठमाडौं: नेसंवि अनुसन्धान केन्द्र ।
- शाही, हर्कबहादुर, आचार्य, ओमप्रकाश, खत्री, रमेश र खत्री, प्रकाशचन्द्र (२०७५), *जुम्ली भाषाको वर्ण निर्धारण*, भाषा आयोग, नेपालमा बुझाइएको एक प्रतिवेदन ।
- शाही, हर्कबहादुर, आचार्य, ओमप्रकाश, खत्री, रमेश र खत्री, प्रकाशचन्द्र (२०७५), *जुम्ली भाषाको शब्दसंग्रह*, भाषा आयोग, नेपालमा बुझाइएको एक प्रतिवेदन ।
- सिजापति, रामबिक्रम (२०४१), *केन्द्रीय नेपाली भाषिकाहरू*, कमलादी काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- सिजापति, रामबिक्रम (२०५०), *जुम्ली भाषिकाको वर्णनात्मक अध्ययन*, विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- सिजापति, रामबिक्रम (२०७३), *प्रज्ञा नेपाली-जुम्ली शब्दकोश*, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

फौजदारी तथा सामाजिक न्यायमा आत्महत्याको न्यायीक निरूपण र विकास

कुलानन्द उपाध्याय

मुख्य न्यायाधिवक्ता

सुदूरपश्चिम प्रदेश, नेपाल

upadhyaykulananda@gmail.com

सारसङ्क्षेप

नेपालको न्याय पद्धति अन्तर्गत आत्महत्या अन्तर्गतका फौजदारी मुद्दामा फौजदारी न्याय निरूपण गर्दा सामाजिक न्यायको मर्मलाई अन्वेष्टा गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत शोधमूलक लेखमा आत्महत्या अन्तर्गतका मुद्दामा भुन्डिइ मरेको अवस्थामा हत्या वा आत्महत्या भन्ने विषयको न्याय निरूपण गर्ने प्रयास गरिएको छ । प्राचीनकालदेखि नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा आत्महत्या जस्तो ज्यान मुद्दामा फौजदारी न्याय प्रणालीले गरेको कानुनी व्यवस्था र यसले सामाजिक न्यायमा पारेको प्रभावका साथै न्यायका मान्य सिद्धान्तको प्रयोगको सन्दर्भलाई विश्लेषण गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य हो । यसमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायका सिद्धान्तले कानूनमा पारेको प्रभावको समेत अध्ययन गरिएको छ । प्राचीन समयदेखि आत्महत्या जस्तो ज्यान मुद्दामा धर्मशास्त्र एवम् धर्मका आधारभूत सिद्धान्तहरूले समग्र न्याय प्रणालीअन्तर्गत फौजदारी एवम् सामाजिक न्यायका सिद्धान्तहरूले कानून एवम् विधिशास्त्रको क्षेत्रमा भएको विकास लगायत समग्र विषयमा खोजमूलक विश्लेषण गरिएको छ । आत्महत्या जस्तो ज्यान मुद्दाको सन्दर्भमा फौजदारी न्याय निरूपण गर्दा सामाजिक न्यायको बचाउ र कानूनको क्षेत्रमा पाएको मान्यता, वैधता तथा समाजमा चलेका न्यायिक मान्यता र कानून क्षेत्रमा पारेको त्यसको प्रभाव, न्यायशास्त्रले निर्दिष्ट गरेका आयाम, उत्पत्ति, विकास लगायत नेपालको संविधानमा सामाजिक न्याय मौलिक हकको रूपमा स्थापना र प्राप्त हुनु नै यस लेखमा निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : सामाजिक न्याय, ब्रह्मन्याय, खतवात, पञ्चअपराध, आत्महत्या ।

विषय परिचय

आत्महत्या भनेको स्वहत्या हो । मानिसले आफ्नो स्वयम् हत्या गर्नुलाई आत्महत्या भनिन्छ । व्यक्तिले आफैले आफ्नो इहलिला समाप्त पार्नु अर्थात् आफ्नो जीवनको अन्त्य गर्नु नै आत्महत्या हो । आत्महत्यामा अन्य व्यक्तिको संलग्नता हुँदैन । व्यक्ति स्वयम्ले आफ्नो हत्या आफै गर्छ । आत्महत्या जस्तो संवेदनशील प्रकृतिको मुद्दामा कर्तव्य ज्यान मुद्दा चलि कैयौं निर्दोष व्यक्तिहरूलाई फसाईएको पाइन्छ । यसबाट बरु नौ जना दोषी छुट्न एक जना निर्दोष नफोस् भन्ने फौजदारी न्यायको सिद्धान्त मर्ने र न्याय हराउने हुन्छ । न्याय मर्नु भनेको राज्यको उद्देश्य मर्नु हो । राज्यको अन्तिम लक्ष्य नै न्याय भएकाले न्याय मरेमा राज्यको उद्देश्य मर्न जान्छ । यसर्थ न्याय शब्दको वास्तविक मर्म एवम् उद्देश्य स्पष्ट हुनु जरूरी छ । नेपालको न्याय प्रणालीअन्तर्गत फौजदारी न्याय पद्धतिले सामाजिक न्यायमा पारेको असर, सामाजिक न्यायको विकास र न्यायको प्रयोगमा सामाजिक न्यायको अवस्था तथा भुन्डिइ मरेमा हत्या वा आत्महत्या हो र यसले सामाजिक न्यायमा पारेको प्रभावका बारेमा

सत्य तथ्य पत्ता लगाउनु यस खोजको मुख्य उद्देश्य हो । फौजदारी न्यायसँग प्रत्यक्ष जोडिएको अर्को पक्ष सामाजिक न्यायको विकास, बिस्तार र ऐतिहासिक प्रभावको बारेमा सोध गर्नु मुख्य कार्य हो । ‘न्याय’ भन्ने शब्द हरेक व्यक्तिको अन्तर आत्मासँग जोडिएको विषय हो । न्यायलाई फौजदारी न्याय, सामाजिक न्याय, ब्रह्म न्याय, मत्स्य न्याय, प्राकृतिक न्याय, संवैधानिक न्याय, कानुनी न्याय, राजनैतिक न्याय, सांस्कृतिक न्याय, बाल न्याय, लगायतका अनेकौ शब्दावलीले अलङ्कृत गरिएको छ । त्यस्ता विभिन्न शब्दावलीहरू मध्येको फौजदारी न्यायसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने आत्महत्या मुद्दामा जोडिएको अर्को पक्ष सामाजिक न्याय सामाजिक रूपमा पछि पारिएका बहुसंख्यक वर्ग समुदायको हितसँग जोडिएको विषयवस्तु हो । आत्महत्या जस्तो ज्यान मुद्दामा न्याय निरूपण गर्दा फौजदारी न्यायको साथै सामाजिक न्यायलाई समेत ध्यान दिई प्राथमिकता दिनु राज्यको प्रमुख दायित्व हो । आत्महत्याको घटनाले समाजमा रहेका अन्य सामाजिक सदस्यहरूलाई फौजदारी न्यायसँग जोडिएको न्यायको अर्को पक्ष, सामाजिक न्याय जीवन्त छ भन्ने अनुभूति हुनुपर्दछ । सामान्य तथा महिला तथा बालबालिका वर्गबाट भएका आत्महत्या मुद्दामा समाज नै उद्देलित हुने र तरङ्गित भएको समाजको प्रभाव प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा अदालतमा पर्ने भइरहेकाले यस्ता घटना वा मुद्दाको खोज अनुसन्धान गरी सत्यता र तथ्यता एकिन हुन जरूरी छ । न्यायका विभिन्न आयमहरू मध्ये फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको विकास आपसी सम्बन्धको निरूपण हुन आवश्यक छ । आत्महत्या मुद्दामा सहिरूपले ब्रह्म न्यायको हुन जरूरी छ । नेपालमा न्याय प्राप्तिका लागि कैयौं उक्तहरू प्रचलनमा रहेका छन् “पाप धुरीबाट कराउँछ” “सत्य डग्डैन झुठो टिक्दैन” “न्याय कहिल्यै मर्दैन” “न्यायका नौ सिंह हुन्छन्” “दूधको दूध पानीको पानी छुट्याउनु पर्ने” भन्ने लगायतका न्यायसम्बन्धी घत लाग्दा लोकोक्तिहरू नेपाली समाजमा व्यापक रूपमा चलन चल्तिमा रहेका छन् । समाजमा रहेका न्यायसम्बन्धी यस्ता लोकोक्ति नेपाली कानुनी विधिशास्त्रमा स्थापित समेत भइसकेका र फौजदारी न्यायका सिद्धान्तको रूप धारण गरिसकेका छन् । नेपालको कानुनी इतिहासमा यस्ता थुप्रै उक्तिहरू, धर्मशास्त्र, विभिन्न ग्रन्थ, नीति तथा उपदेशको रूपमा उल्लेखित हुँदै आएका छन् । यी उक्तिहरूले समाजका कमजोर समुदायको हितमा काम गरिरहेको पाइन्छ ।

नेपालको कानुनी इतिहासमा गोपाल वंश, महिषपाल वंशको समयमा समाज पुरै धर्म, परम्परा, रीतिरिवाज र सामाजिक नीतिहरूमा आधारित भई चलेको पाइन्छ । त्यसपछि किराँत काल शुरू भयो । किराँत कालिन “मुन्धुम” मा न्याय र प्रमाणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू उल्लेख भएको र त्यतिबेलादेखि नै नेपाली समाजमा “पञ्चखत,” “पञ्चअपराध” भन्ने शब्दावली प्रचलनमा थिए । त्यसपछि लिच्छवि कालमा फौजदारी न्यायसम्बन्धी पुरै व्यवस्था धर्मशास्त्रमा आधारित थियो । त्यसपछिको मल्लकालमा धर्मशास्त्रमा आधारित कानूनहरूलाई संहिताको रूपमा मानव न्यायशास्त्र (न्यायकासिनी) निर्माण भई न्याय व्यवस्था चलेको थियो । त्यस्तै शाहकालमा समेत धर्मशास्त्रमा आधारित विभिन्न थितिहरू

निर्माण भई सो थितिहरूको आधारमा न्यायव्यवस्था चलेको पाइन्छ। शाहकालभन्दा अधिको समयावधिलाई अलिखित कानूनको इतिहास मानिन्छ। त्यतिबेला “खत” “बात” लाग्नु भनेको अपराध हुनु हो। “खत” शब्दभन्दा “बात” शब्दलाई बढी अपराधिक मानिन्थ्यो। “स्त्री” गमनका कुराहरूमा बात शब्द बढी प्रयोग हुन्थ्यो। आमातर्फका नातेदारमा अपराध वा कसुर भयो भने “दूधफोरा” र पिता तर्फका नातेदारमा अपराध वा कसुर भयो भने “हाडफोरा” भन्ने चलन थियो। गोबध, गोत्र हत्या, गुरू हत्यालाई जघन्य अपराध मानिन्थ्यो। फौजदारी दण्डमा “जस्तालाई त्यस्तै” भन्ने सिद्धान्त समाजमा कायम थियो। धर्मशास्त्र र विभिन्न विद्वान्हरूले तय गरेका नीतिहरू नै कानून थिए। राजाहरू परमाधिपति हुन्थे र कानूनको अन्तिम व्याख्या राजा महाराजाहरूले नै गर्दथे र व्याख्याको आधार धर्मशास्त्र र नीतिहरू नै हुन्थे। धर्मशास्त्र तथा विभिन्न नीतिहरू मध्ये शतक, कामन्दकीय नीतिसार, यज्ञवल्क्य नीति लगायतका नीतिहरू तथा धर्मशास्त्रले ऐन कानूनको दर्जा पाएका हुन्थे र नीतिहरूको साहाराबाटै देशको शासन व्यवस्था सञ्चालन हुन्थ्यो। गोत्र हत्या, गुरू हत्या, गौ हत्या, ब्राह्मण हत्या र स्त्री हत्यालाई जघन्य एवम् पञ्च अपराध मानिन्थ्यो र डण्डनीति पनि अत्यन्तै कडा थियो। ज्यानको बदला ज्यान, आँखाको बदला आँखा, दाँतको बदला दाँत थियो। विस्तारै दण्ड नीतिमा परिवर्तन हुन गई समय, काल, परिस्थिति र राज्यको शासन प्रणालीमा परिवर्तन, परिमार्जन हुँदै गएअनुसार डण्डनीतिमा सुधार हुँदै गएको पाइन्छ। शाहकाल अघि छरिएर रहेका विभिन्न कानूनहरूलाई एकीकरण गरी वि.सं. १९१० मा नेपालमा मुलुकी ऐन लागु भई फौजदारी कानूनलाई संहिताबद्ध गरेको पाइन्छ। ज्यानमारा मुद्दालाई अति जघन्य अपराधको रूपमा मानिन्थ्यो। ज्यानमारा मुद्दामा समेत ग्रामीण स्तरमा नै सजाय गरिन्थ्यो र दण्ड सजायमा एकरूपता थिएन। दण्ड प्रणालीमा भिन्नता थियो। सबै किसिमका ज्यानमारालाई एउटै किसिमको सजाय गरिन्थ्यो। ज्यान के, कसरी मार्न गएको हो भनि सजायमा घटि बढी हुने कानुनी व्यवस्था थिएन। अहिलेको जस्तो भवितव्य, दुर्घटना, लाप्रवाही, मनसायपूर्वक हत्या भनि वर्गीकरण थिएन। वि. सं. १९१० को मुलुकी ऐन आएपछि ज्यानमारा मुद्दाको पनि कानुनी रूपमा व्यवस्थित वर्गीकरण, सजाय निर्धारणमा वर्गीकरण र आधुनिक सिद्धान्तको ग्रहण हुँदै गयो। फौजदारी न्यायको आधुनिक सिद्धान्तअनुसार मनसाययुक्त ज्यान मुद्दा वा कर्तव्य ज्यान र अर्को सजाय कम हुने ज्यान मुद्दा भन्ने गरिएको पाइन्छ। अपराधीतत्व विद्यमान रहेको ज्यानमारा मुद्दालाई कर्तव्य ज्यान मुद्दा भनिन्छ भने अपराधिक तत्व नरहेको ज्यानमारा मुद्दालाई भवितव्य ज्यान, लाप्रवाहियुक्त ज्यान, आवेश प्रेरित हत्या, आत्महत्या भनिन्छ। यस्ता कैयौं मुद्दाहरूमा भवितव्य जस्तो देखिएमा ब्रह्मन्यायको प्रयोग र व्याख्या भएको पाइन्छ। पछिल्लो समयमा विभिन्न प्रकारका हत्यामध्ये आत्महत्याको दर बढ्दो रहेको छ भने सामाजिक न्यायको अवस्था खल्बलिएको छ। भुन्डिइ आत्महत्यासम्बन्धी मुद्दालाई कर्तव्य ज्यान मुद्दा भनि चलाइएका कैयौं घटनाहरू छन्। कैयौं ब्यक्तिहरूलाई फसाईएको पनि छ। भुन्डिइ आत्महत्या भए गरेका घटनाहरू हत्या हो वा आत्महत्या हो खोज अनुसन्धानको विषय रहेको छ। आत्महत्याले नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको मौलिक हकको रूपमा रहेको सामाजिक न्यायमा पारेको प्रभावको सम्बन्धी खोज गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो।

समस्या कथन

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा सामाजिक न्यायको सन्दर्भमा आत्महत्यासम्बन्धी अध्ययन गर्नु एक प्राज्ञिक कार्य हो । यस अध्ययनमा फौजदारी न्यायपद्धतिमा सामाजिक न्यायको सन्दर्भमा आत्महत्यासम्बन्धी विश्लेषण गर्नु मूल समस्या हो । मूल समस्यासँग सम्बन्धित रहेर निर्दिष्टित आत्महत्या मुद्दाको सन्दर्भमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको ऐतिहासिक विकास, नेपालको न्याय पद्धतिको उत्पत्ति, विस्तारका साथै समाजमा न्यायको प्रचलन, न्यायिक विश्वसनिता, न्यायप्रणालीको जग न्यायको सृष्टि, समन्यायको खोजको अध्यानीय प्रश्न निम्नानुसार रहेको छ :

(क) नेपालको न्याय प्रणालीमा सामाजिक न्यायको स्थापना, विकास र आत्महत्याका घटनामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायमा परेको प्रभाव र भुन्डिइ मरेमा, हत्या कि आत्महत्या ? भन्ने सन्दर्भमा न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको अवस्था कस्तो छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

नेपालको न्याय पद्धतिमा आत्महत्याका घटनामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको विकास, स्थापना तथा आत्महत्या घटनामा न्याय प्रदान गर्ने न्याय पद्धतिको निकर्ण गरी विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको मूल उद्देश्य हो । यस मूल उद्देश्यका आधारमा निर्दिष्ट न्याय, पद्धतिको उत्पत्ति, विकास र विस्तार ऐतिहासिक, विकास प्राचीन समाजमा सामाजिक न्यायको प्रचलन न्याय प्रदान गर्ने तरिका, ढाँचा र सामाजिक न्यायका सिद्धान्तको खोज गरी विश्लेषण गर्नु अध्ययनको उद्देश्यसँग सम्बद्ध उद्देश्य निम्नानुसार रहेको छ :

(क) नेपालको न्याय प्रणालीमा आत्महत्याका घटनामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा भुन्डिइ मरेमा हत्या वा आत्महत्या भन्ने विषयमा सत्यतामा पुगी यसले सामाजिक न्यायमा परेको प्रभाव र सामाजिक न्यायको विकास मौलिक हकको रूपमा स्थापनाको सन्दर्भमा विश्लेषण गर्नु यसको उद्देश्य हो ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपालको फौजदारी न्याय प्रणालीमा आत्महत्यासम्बन्धी बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले केही विश्लेषण सोध कार्य गर्नु भएको थियो । ती सिद्धान्तहरू कृति र लेखहरूलाई आधार बनाएर संक्षिप्त दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको छ ।

न्याय विकासिनी (मानव न्यायशास्त्र) कानुन ब्यावसायी क्लबको सहप्रकाशन (२०४८) ले नेपालको कानुनी इतिहासमा एउटा संहिताबद्ध कानुनीको निर्माण गरी आधुनिक न्यायको जग बसाल्ने कार्य भएको छ । नेपालको न्यायिक इतिहासमा भए गरेका उल्लेखनीय र प्रशासनीय पक्षको उजागर

भएको छ । नेपालको न्याय प्रणालीमा धर्म तथा धर्मशास्त्रले पारेको प्रभाव उल्लेख गर्दै नेपालको न्याय प्रणालीमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्याय कसरी स्थापित हुँदै आयो भन्ने बारेमा उल्लेख भएको पाइयो । त्यस्ता विभिन्न न्यायिक पद्धतिको माध्यमबाट न्याय प्रवाह हुँदै गर्दा न्यायिक पद्धति महत्त्व उल्लेख भएको छ :

उक्त किताबमा यस अध्ययनको समीक्षात्मक अध्ययन गर्दा प्राचीन न्याय प्रणालीअन्तर्गत फौजदारी न्यायमा सामाजिक न्यायको विकास र प्रयोगसम्बन्धी विश्लेषण गर्नमा केही कमी रहेपनि प्राचीन न्याय पद्धतिमा सामाजिक न्याय र फौजदारी न्यायको प्रयोग गर्ने प्रयोजनका लागि विश्लेषण गर्नमा उपयोगी रहेको छ । किताबमा नेपालको प्राचीन समयको न्याय प्रणालीको अवस्था र त्यसको समाजमा परेको प्रभाव तथा सामाजिक न्यायको विकास विस्तार हुँदै गएको सन्दर्भमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायका स्थापित मान्यताहरूको निरूपण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । न्याय बिकासिनीमा प्राचीन न्याय प्रणाली अन्तर्गत फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको प्रयोग त्यसको विकास विस्तारमा कानुनले खेलेको भूमिकाको समेत उल्लेख गरिएको छ । सामाजिक न्यायको कानुनी व्यवस्था र भुन्डिइ आत्महत्याको सम्बन्धमा छुट्टै विशेष कानुनी व्यवस्था गरेको भने पाइँदैन । न्याय बिकासिनीमा सामाजिक न्याय एवम् फौजदारी न्यायसम्बन्धी सैद्धान्तिक रूपले कानुनी व्यवस्थाको समेत विश्लेषण गरिएको छैन । फौजदारी न्याय प्रणालीमा सामाजिक न्यायको अवस्थालाई मध्येकालीन नेपालको कानुनी व्यवस्थालाई विभिन्न खण्डमा विभाच्य गरी बालबालिका, महिला, ब्राह्मण, साधु, सन्यासी, आश्रित व्यक्ति लगायतका असाहय असक्षम वर्ग समुदायका लागि कानुनले संरक्षण गर्ने सहूलियत दिने गरी आधुनिक न्यायको जग बसाल्ने कार्यको थालनी गरिएको छ । नेपालको प्राचीन न्यायिक इतिहासमा भए गरेका उल्लेखनीय र प्रशंसनीय रहेको छ भने सामाजिक न्यायिक पक्षको वर्णन गरिएको छ । प्राचीन न्याय प्रणालीमा धर्म तथा धर्मशास्त्रले पारेको प्रभाव किताबमा प्रत्यक्ष एवम् प्रष्ट देखिन्छ । फौजदारी न्याय पद्धतिमा न्याय प्रवाह गर्दा ईन्साफकर्ताले सामाजिक न्याय र ब्रह्म न्यायलाई ध्यान दिनुपर्ने गरी कानुनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको प्रत्यक्ष रूपमा प्रयोग गर्ने अनिवार्य कानुनी व्यवस्था नगरे पनि असाहय, महिला, बालबालिका परआश्रित समुदायलाई कानुनद्वारा संरक्षण गर्ने कुरा स्थापित र व्यवस्थित गरेको पाइयो । नेपालको प्राचीन समयको न्याय पद्धतिमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको विकास र प्रयोग सहित न्यायिक महत्त्वको उल्लेख गरिएको छ ।

किताबमा यस अध्ययनको समीक्षात्मक अध्ययन गर्दा नेपालको प्राचीन न्याय पद्धतिमा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायमा परेको प्रभाव, फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको विकास र सामाजिक न्यायको प्रचलनमा अध्ययन विश्लेषण गर्नमा केही कमी रहेतापनि नेपालको न्याय पद्धतिमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको प्रचलनका साथै न्यायिक संरचनाको समीक्षात्मक

विश्लेषण गर्नमा भने उपयोगी रहेको छ । किताबमा यस अध्ययनको समीक्षात्मक अध्ययन गर्दा न्याय प्रणालीमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको विकास स्थापित मान्यताहरूको विश्लेषण गर्नमा केही कमी रहे पनि प्राचीन न्याय पद्धतिमा फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको प्रयोग गर्ने प्रयोजनका लागि विश्लेषण गर्नमा उपयोगी रहेको छ । फौजदारी न्याय सम्पादनमा र सामाजिक न्यायका सन्दर्भमा भुन्डिइ मरेमा हत्या कि आत्महत्या के हुने र सामाजिक न्याय विकास मौलिक हकको रूपमा स्थापना बारे हालसम्म कुनै अध्ययन भएको देखिन्न तसर्थ उक्त कमीको पुरा गर्न प्रस्तुत अध्ययन गरिएको छ ।

अध्ययनको औचित्य महत्त्व र उपयोगिता

नेपालको फौजदारी न्याय पद्धतिमा आत्महत्या ज्यान मुद्दामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको प्रयोग एवम् प्रयोजनको खोज गरी भुन्डिइ मरेमा हत्या कि आत्महत्या भन्ने सम्बन्धमा पूर्व अध्ययनमा रहेको रिक्कता पूरा गर्नुका साथसाथै नेपालको प्राचीन न्याय पद्धतिमा न्यायसम्बन्धी ज्ञानलाई वस्तुनिष्ठ रूपमा खोज गरी फौजदारी न्याय पद्धतिमा सामाजिक न्यायसम्बन्धी नवीन ज्ञानको प्रतिपादन गर्नुपर्ने भएकाले यो अध्ययनीय लेख औचित्यपूर्ण छ । यस लेखको अध्ययनको आधारमा भविष्यमा सामाजिक न्यायसम्बन्धी अन्य मौलिक कृतिहरूका न्यायसम्बन्धी सिद्धान्तको प्रयोजनको कोणबाट विश्लेषण गर्न मार्ग निर्देशन गर्ने हुँदा सामाजिक न्यायको विश्लेषणका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रहेको छ । यस लेखबाट प्राप्त प्राज्ञिक नविनतम् ज्ञानबाट पाठक, समालोचक, व्याख्याता, विश्लेषक, सोधार्थीका साथै प्राज्ञिक र समालोचनका पक्षमा समेत लाभ पुग्ने अवस्था हुँदा यसको उपयोगिता रहेको छ ।

अध्ययनको सीमा

नेपालको न्याय प्रणालीमा आत्महत्या ज्यान मुद्दामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको प्रवाह, विकास र अवस्था तथा भुन्डिइ मरेमा हत्या कि आत्महत्या हुने भन्ने सत्यताको खोजी एवम् सामाजिक न्यायको उत्पत्ति, ऐतिहासिक विकास, विस्तार र आत्महत्याले सामाजिक न्यायमा पारेको प्रभाव समेतको दृष्टिकोणबाट मात्र अध्ययन गरी अन्य कोणबाट अध्ययन नगर्नु पनि यस अनुसन्धेय लेखको सीमा हो ।

अध्ययन विधि

नेपालको न्याय प्रणालीमा आत्महत्या ज्यान मुद्दामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको स्थिति यसको विकास र भुन्डिइ मरेमा हत्या वा आत्महत्याका बारेमा सत्यताको खोजी गरी सामाजिक न्यायका स्थापित मान्यताका साथै फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको विश्लेषण गर्नका लागि विभिन्न पुस्तक सामग्रीहरू सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजिर एवम् सिद्धान्तहरूको सङ्कलन गरी पुस्तकालयीय अध्ययन र विश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

सामग्री सङ्कलन विधि

यसमा नेपालको न्याय प्रणालीमा आत्महत्या ज्यान मुद्दामा फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायको अवस्था यसको विकास र भुन्डिइ मरेमा हत्या कि आत्महत्या भन्ने सम्बन्धमा सत्य, तथ्य खोजी गरी सामाजिक न्यायका मान्यताको विकास तथा फौजदारी र सामाजिक न्याय सम्बन्धमा वस्तुनिष्ठ, तात्विक, तथ्ययुक्त तथा सोधमुलक बनाई सूक्ष्म पठनका लागि आवश्यक प्राथमिक सामग्रीको रूपमा न्याय विकासिनी अर्थात् मानव न्याय शास्त्र पुस्तकालयीय अध्ययन पदतिको आधारमा सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीय स्रोत सामग्रीका रूपमा विभिन्न कानूनका सैद्धान्तिक किताबहरू र सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको अध्ययन कार्यलाई मार्ग निर्देशन र पूर्व अध्ययन कार्यका रहेको बिस्तार हटाउनका साथै अन्य विधिशास्त्रका पुस्तक अध्ययनमा आधारित भएर गरिएका पूर्व अध्ययन र विश्लेषण सैद्धान्तिक आधारका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक स्वरूप

नेपालको प्राचीन न्याय प्रणाली अन्तर्गत भुन्डिइ मरेमा हत्या कि आत्महत्या भन्ने सम्बन्धमा कानुनी रूपमा वर्गीकरण नभए पनि फौजदारी न्याय र सामाजिक न्यायको विकास तथा न्यायको प्रयोग गर्दा ज्यान अर्थात् हत्यासम्बन्धी मुद्दामा चित्तले देखेको कुरा भनी सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । सामाजिक न्यायको सिद्धान्तले समाजमा रहेका असाहय असक्षम वर्ग समुदायको न्यायिक संरक्षण गर्ने हो भने फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा फौजदारी न्यायको सहअस्तित्वको रूपमा रहेको ब्रह्मन्यायको सिद्धान्त न्याय प्रदान गर्ने एउटा प्राकृतिक र चर्चित आत्मप्रफुटित सिद्धान्त हो । सामाजिक न्याय र फौजदारी न्याय जस्तो न्यायिक सिद्धान्तको प्रयोग प्राचीन समयदेखि हुदै आएको छ । यहाँ न्यायिक भावनाबाट प्रेरित भई प्रदान गरिने न्यायमुर्तिको आत्मबाट प्रफुटन हुने न्यायलाई बोध गर्नका लागि शाब्दिक पर्याय र परिभाषिक रूपमा अध्ययन गरिएको छ ।

शाब्दिक अर्थमा सामाजिक न्याय भन्नाले समाजमा रहेका असाहय वर्ग समुदायलाई कानुनी संरक्षण सम्बर्धन गर्ने कानुनी व्यवस्था हुनुलाई बुझिन्छ भने ब्रह्मन्याय भन्ने बित्तिकै न्याय प्रदान गर्ने न्यायिक मनलाई बुझिन्छ । फौजदारी न्याय पद्धतिमा आत्महत्या जस्तो ज्यान मुद्दामा सामाजिक न्याय एवं ब्रह्मन्यायको प्रयोगका बारेमा न्यायमुर्तिको ब्रह्म अर्थात् आत्मबाट प्रफुटित हुने न्यायिक बिचारबाट उत्पन्न भएको शब्द हो । आत्महत्या मुद्दामा फौजदारी न्याय फौजदारी न्याय प्रवाह गर्दा सामाजिक न्यायलाई ध्यान दिदै ब्रह्मन्यायको रूपमा न्याय प्रदान गर्ने व्यक्ति वा न्यायमुर्तिको आत्माको आवाज, चित्तले देखेको कुरा वा आत्माबाट प्रफुटित न्यायिक भावना जाग्रित भई न्याय प्रवाह गरेको पाइन्छ । सामाजिक न्यायलाई ब्रह्मन्यायको रूपमा विभिन्न भाषामा विभिन्न शब्दावली प्रयोग गरिएको पाइन्छ । ब्रह्मन्याय सामाजिक व्यक्तिको न्यायिक आत्माबाट उत्पन्न भएकोले ब्रह्मन्याय भन्ने शब्द आफैमा सामाजिक न्यायको रूपमा चिनिएको “न्यायिक” शब्द हो । यसको अर्थ समाजको प्रतिनिधित्व गरेको न्यायमुर्तिको न्यायिक आत्मा बोलेको भन्ने हुन्छ ।

आत्म हत्याको परिभाषाकरण तथा सैद्धान्तिक स्वरूप

भुन्डिनु भन्नाले कुनै चिज वस्तुको सहायताले पासो लगाएर भुन्डिनुलाई भनिन्छ । भुन्डिएर मर्नुलाई भुन्डिइ आत्महत्या भनिन्छ । आत्महत्यालाई मुलुकी ऐन २०२० मा अपहत्या भनिएको छ । मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन २०७४ को भाग २ परिच्छेद १२ ज्यानसम्बन्धी कसुरको दफा १८५ मा आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन नहुने भनी आत्महत्या दुरुत्साहनको व्यवस्था गरेपनि आत्महत्याको छुट्टै परिभाषा गरेको पाइदैन । हाम्रो कानूनमा आत्महत्याको सम्बन्धमा छुट्टै परिभाषा नगरे पनि आफैले आफ्नो ईहलिला, जीवनलीला समाप्त पार्नु वा आफैले आफैलाई मार्नुलाई आत्महत्या भनिन्छ । आत्महत्या परम्परागत स्व-अपराध हो, जस्मा आफ्नो आत्मा आफैले आफैलाई मारेको हुन्छ । आफ्नो आत्मालाई आफैले आफ्नो शरीरबाट समाप्त पार्ने हुनाले आत्महत्या, अपहत्ते आत्मघात भनिएको हो । आत्महत्या गर्ने तरिका धेरै किसिमका रहेका छन् । त्यसमध्ये धेरै विवादास्पद बन्दै आएको छ । आत्महत्या हो वा कर्तव्य हो भन्ने सम्बन्धमा मृतकको लाशको अवस्था वा प्रकृति, घटनाको अवस्था र प्रकृति कस्तो छ गौर गरी हेर्नु पर्ने हुन्छ । आत्महत्याले घर परिवार र समाजलाई नै डगमगाई दिन्छ । आत्महत्या अथवा स्वहत्यामा घुसपैठ भयो भने पीडितको परिवार र सामाजले नै अन्याय भोग्नु पर्ने हुन्छ । कैयौं मुद्दामा राजनैतिक, सामाजिक र शक्तिको बलमा मुद्दा चलाइएको पाइन्छ । त्यसले गर्दा समाज नै दुई भागमा विभाजित हुने समाजिक द्वन्द्व भैरहेको हुन्छ । त्यस्ता मुद्दामा यदि न्यायकर्मबाट ध्यान दिइएन वा लाप्रवाही गरियो भने एउटा निर्दोष व्यक्तिले कैद भोग्नु पर्ने वा थुनामा बस्नु पर्ने हुन सक्छ । यसबाट सामाजिक न्याय नै मर्न जान्छ । मान्छेले आत्महत्या किन गर्छ ? कसरी गर्छ भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न कारण र तरिकाहरू छन् । मानिसहरूले आत्महत्या गरी प्राणत्याग गरी रहने क्रम बढ्दै गइरहेको छ । विज्ञानको विकाससँगसँगै यसले विसङ्गति र विकृति पनि भित्र्याएको छ । संचार माध्यम, मोबाइल, फेसबुक, सामाजिक सञ्जाल, अन्य विद्युतीय नेटवर्कहरूले संसारलाई साँघुरो बनाइ दिएको छ । संसारको एक कुनाको मानिससँग अर्को कुनाको मानिसले दैनिक सम्पर्क भैरहेको छ । अहिले समाजमा विभिन्न घटना र परिघटनाले हाम्रो समाजिक संरचनामा दिनानु दिन परिवर्तन भइरहेको छ । हिजोका परम्परागत समाजहरू अहिले विविधतायुक्त समाजमा परिणत हुन गइरहेको छन् । बढ्दो विकृति र विसङ्गति पनि केही कारणहरू छन् ।

गरिबी, बेरोजगारी, बसाइसराइ, आयातित संस्कृति, यातायात, सूचना संचारको सुगमता, पर्यटकीय आगमनमा वृद्धि, बैदेशिक रोजगारी, सनातन संस्कृतिको विस्थापन, सामाजिक रीतिरिवाज परम्पराको विस्थापन, नैतिकतामा ह्रास, दैनिकी जीवन स्तरमा उन्नति, खानपानमा परिवर्तन, लवाइखवाइ, बसाइ उठाइमा परिवर्तन, शहरीकरण, औद्योगीकरण, व्यावसायीकरण, कर्तव्यबाट पलायनमुखि हुँदै अधिकारउन्मुखतर्फ मात्र अधि बढेको समाज, सामुहिकभन्दा व्यक्तिवादी चिन्तन, इमान्दारिता,

नैतिकता, सत्यता, धर्म, अनुशासनबाट पतन, आदि कारणले समाजमा विभिन्न विकृति र विसङ्गति फैलिरहेको छ। यसले सामाजिक न्यायको स्थिति खँस्कदो गएको र सामाजिक न्यायको उलङ्घन हुने निश्चित छ। यदि समयमा राज्यले सामाजिक सकारात्मक व्यवस्थापन गर्न नसकेमा दिनानुदिन विकृति र विसङ्गति बढ्दै जाने निश्चित छ। यसको प्रत्यक्ष असर अहिले नेपाली समाज परिरहेको छ। खास गरी घर परिवार बिखण्डनमा तीव्रता आईरहेको छ। अंश, सम्बन्ध बिच्छेद, कुटपीट, महिला हिंसा, घरेलु हिंसा, आदि जस्ता मुद्दाहरू अदालतमा बढोत्तरिदङ्गले दर्ता भइरहेका छन्। यी यस्ता तमाम कारणले गर्दा नेपालमा हत्या, आत्महत्या बढिरहेका छन्। अहिले नेपालका हरेक जिल्लामा आत्महत्याका घटना दिनानुदिन बढ्दै छन्। जसमध्ये केही घटनाहरू मुद्दाको रूपमा अदालतमा दर्ता समेत भइरहेका छन्। यदि यस्तो प्रकारका मुद्दाहरूमा न्यायकर्मीले ध्यान नपुर्‍यायमा दोषी निर्दोष हुने र निर्दोषी दोषी हुन जाने हुन्छ। आज सामाजिक न्याय प्रताडित भइरहेको छ। यसबाट सामाजिक न्यायमा खलल पुग्ने निश्चित छ। ज्यान मुद्दामा मृतकको मृत्यु के कसरी भएको हो भन्ने सम्बन्धमा प्रारम्भिक प्रमाणहरू भनेका घटना स्थल तथा लास जाँच मुचुल्का शव परीक्षण प्रतिवेदन भिषेरा परीक्षण, आत्महत्या टिपोटको परीक्षण, चिकित्सकको बकपत्र, विशेषज्ञका राय लगायतका प्रमाणहरू महत्वपूर्ण हुन्छन्। आत्महत्या गरी मृत्यु हुनुभन्दा अगाडिको मृतकको पृष्ठभूमि र गतिविधि खुल्ने कागज प्रमाणहरू लगायत अनुसन्धानको सिलसिलामा बुझिएका व्यक्तिका कागजहरू पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण हुन्छन्। भुन्डिइ आत्महत्या दुई प्रकारको हुन्छ :

१) पूर्ण २) अपूर्ण।

(१) पूर्ण : पूर्ण आत्महत्यामा मृतकको शरीरको कुनै पनि अङ्गले जमिन वा अन्य चिजले छोएको हुँदैन। मृतकको शरीर तुर्लुङ्ग भुन्डिएको हुनुपर्छ। घाँटीको पाँसोको डामभन्दा माथि हुनुपर्दछ अर्थात् रूद्रघण्टीभन्दा माथि हुनुपर्दछ। पूर्ण आत्महत्यालाई अर्को अर्थमा High Point of Suspension पनि भनिन्छ। यस्तो आत्महत्यामा शरीरको कुनै पनि अङ्गले कतै छोएको वा टेकेको हुँदैन।

(२) अपूर्ण : अपूर्ण आत्महत्यामा मृतकको शरीरको कुनै पनि अङ्गले जमिनको कुनै पनि अङ्गले छोएको वा टेकिएको हुन सक्छ। त्यति मात्र हैन खाटमा बसेर वा सुतेर पनि मृत्यु हुन सक्छ। १५ किलोसम्मको भार पर्ने वित्तिकै मानिस मर्न सक्छ। अपूर्ण आत्महत्यालाई अर्को अर्थमा Low point of suspension पनि भनिन्छ। यस्तोमा मृतकको शरीरको कुनै पनि अङ्गले छोएको वा टेकिएको वा कुनै चिजको आड रहेको हुन सक्छ। खुट्टाले टेकिएको वा शरीरको कुनै अङ्ग भागले आड पाएको वा छोएको हुँदा हत्या हो भन्न मिल्दैन। दुवै भुन्डिइ आत्महत्यामा मानिस मर्न सक्छ

आत्महत्याका लक्षणहरू

ज्यानसम्बन्धीको महलमा भुन्डिइ मरेको मानिसका ६ वटा बुँदामा विभिन्न सामान्य लक्षणहरू के के हुन सक्छन् उल्लेख गरेको पाइन्छ। त्यस्तै मोदिको चिकित्सा विधिशास्त्रको पेज नं. ४९३, ४९४

मा भुन्डिइ मरेका मानिसका लक्षणहरू उल्लेखित छन् । सो लक्षणहरूसँग घटनास्थल तथा लास जाँच मुचुल्का, शव परीक्षण प्रतिवेदन उल्लेख गरिएका लक्षणहरूसँग मेल खान्छ खाँदैन ? सो कुरा गौर गरेर हेर्नु पर्ने हुन्छ । सबै प्रकारका आत्महत्या नहुन पनि सक्छ । मारेर भुण्ड्याइएको हो वा आफै भुन्डिइ आत्महत्या गरेको हो ? भन्ने सम्बन्धमा मृतकको शरीर वा लाशमा केही निश्चित लक्षणहरू हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

- (क) संघर्षका चिह्नहरू- प्रथमतः मृतकको शरीरमा संघर्षका चिह्न छन् छैनन् ? शरीरका विभिन्न भागमा घाँउ, खत, चोट पटक, निल डाम, वा संघर्षका चिह्नहरू छन् छैनन् ? गौर गरेर हेर्नुपर्ने हुन्छ यो सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा हो
- (ख) डाम चिह्नहरू - यो भनेको पासोको घाटी वरिपरिको डाम हो । पासोको गाँठो के कस्तो छ ? गाँठोको भाग तिर डाम चिह्नहरू हुँदैन । गाँठोको विपरित भाग तिर डाम चिह्नहरू हुन्छ । सामान्यतया डाम चिह्नहरू, र एकल र गहिरो हुन्छ ।
- (ग) मुखको अवस्था- सामान्यतया मृतकको मुख खुला वा आंशिक खुला हुन्छ । मुखबाट च्याल निस्किएको हुन्छ ।
- (घ) डाम चिह्नहरूको आकार- त्यस्तै पाँसोको V वा U आकारको हुने भएकाले, पाँसोको V वा U आकारको छ छैन ? पासोका डोरी डाम एकल र गहिरो रहेको छ /छैन ?
- (ङ) त्यसका साथै डोरीको चिह्न रूद्रघन्टीभन्दा माथि हुन्छ भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ (MODI Medical Jurisprudence and Toxicology, 25th Edition, Edited by Justice K Kannan) यसको विपरित यदि कसैले भुण्डाएर मारेमा पासो माथिको अवस्था हुँदैन ।
- (च) आत्महत्या गरि भुन्डिइ मरेका लाशहरूमा आँखा खुल्ला वा अर्ध खुल्ला, मुख खुल्ला वा अर्ध खुल्ला, दाँत देखिएको दिशा निस्किएको भन्ने समेत रहेको छ । कुनै लाशमा माथि उल्लेखित सङ्केतहरू छन् भने सो व्यक्ति आत्महत्या गरेर मरेको हुन सक्छ । अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म भुन्डिएका लाशहरू आत्महत्या हुन् । त्यस्तै परीक्षण प्रतिवेदनमा आन्तरिक र बाह्य परीक्षणमामा भनी कुनै सङ्घर्षका चिह्नहरू छैनन् । लास जाँच मुचुल्का र शव परीक्षण प्रतिवेदनमा आन्तरिक र बाह्य घाउ चोट देखिन्छ, देखिँदैन ? लगायतका लक्षणहरू भए नभएको कुरालाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ । यदि परीक्षण प्रतिवेदनमा मृतकको कारण भुन्डिइ आत्महत्या भनी लिएको छ । त्यसमा अन्यथा भन्न मिल्ने अवस्था नै हुँदैन । घाँटी थिचेर मारेको हो भने घाँटी थिचेर हुनुपर्ने हुन्छ । घुँडा टेकिएको भन्ने कुराको सम्बन्धमा धेरै जसो मुद्दामा कसुर मरेको लासहरूमा बहुत थोरै लक्षण आमरूपमा देखिने तथ्य हुन् । बाहिरी जाँचको क्रममा एउटा पाँसोको डाम बाहेक अन्य लक्षणहरू बहुसंख्यक लाशहरूमा देखिँदैनन् (नेकाप २०७३, नि. नं. ९५८६, पृष्ठ ७७३) ।

घाँटी भित्रका भित्रि अङ्गहरूमा कुनै चोटपटक पनि बहुसंख्यक लाशहरूमा देखिदैनन् । भुन्डिएर आत्महत्या गरेका सबै लाशहरूमा भुन्डिएर मरेका सबै लक्षणहरू नदेखिन पनि सक्छन् । सबै लक्षणहरू देखिएन भन्दैमा आत्महत्यालाई हत्या नै हो भनी अनुमान गर्न मिल्दैन । त्यस्तै घाँटीमा अवस्थित डाम चिह्नको भित्रि भागमा सबै लाशहरूमा चोटपटक हुन्छ नै भन्ने हुँदैन । केवल न्यायिक हत्यामा मेरूदण्ड भाँचिएको वा खुम्चेको पाइने हुन्छ, अन्य आत्महत्याहरूमा सो पनि पाइदैन (नेकाप २०७३, नि. नं. ९५८६, पृष्ठ ७७३) । मोदिको चिकित्सा विधिशास्त्रमा भनिएको छ, 'डाम चिह्न सामान्यतया घाँटीको रूद्रघण्टीभन्दा माथि हुन्छ । भुन्डिइ आत्महत्या होईन भने हुँदैन । यदि डाम चिह्न भएपनि गोलाकार वा टेढो बाङ्गो हुन्छ । यस्तै एउटा मुद्दामा बिनाआधार बिषेशज्ञले दिएको प्रतिवेदनलाई अन्यथा गर्न नमिल्ने र अन्य प्रमाणद्वारा समर्थित शव परीक्षण प्रतिवेदनको सम्पूर्ण अस्तित्वलाई शुन्यमा परिणत गर्ने गरि त्यसमा उल्लेखित राय तथा निष्कर्षलाई अमान्य गर्न न्यायसङ्गत नहुने मृतकको लाश र त्यसमा विशेषज्ञले गर्ने अध्ययनले मृत्युको कारण बारेमा धारणा बनाउन अदालतलाई सहयोग गर्दछ । यस अर्थमा विशेषज्ञको रायले पनि बलियो प्रमाणको स्थान ग्रहण गर्न सक्दछ भन्ने सन्दर्भमा नै चिकित्सकीय प्रमाणको मूल मर्म हुन्छ ।'

कुनै नारीको मृत्युको प्रश्न सम्मुख आएकोमा पुरुष सङ्लग्न घरायसी हिंसाकै कारण भएको हो भनि पूर्वानुमान गरी आवेशात्मक भावनामा बगेर न्यायको बलिबेदिमा कसैलाई चढाइ दाबी ठहर्‍याउनु न्यायोचित नहुने भनेर सिद्धान्त प्रतिपादन भएको पाइन्छ । भुन्डिइ आत्महत्या गर्ने व्यक्तिको कहिलेकाहिं भुन्डिएका सबै लक्षणहरू नपाइने पनि सक्ने अवस्था हुन्छ । घाँटीको छाला फर्काई हेर्दा कुनै चोट नभएको, फोक्सोमा छरिएका केही थिए । मुटुको सतह अगाडि पट्टि Petechial hemorrhages भएको र शरीरको भित्रि तथा बाहिरी भागमा कुनै चोटहरू नभएका लक्षणहरू मृतक भुन्डिइ मरेको लक्षण हुन् । मृतकको मृत्यु आफै भएको हो वा मारेर भुन्ड्याको हो भन्ने सम्बन्धमा मृतकको लाश जाँच प्रकृति मुचुल्का, प्राथमिक उपचारको क्रममा उपलब्ध मेडिकल रिपोर्टहरू, परीक्षण प्रतिवेदन लगायतका कागज प्रमाणहरू मुख्य प्रमाण हुन् । मृतक भुन्डिइ मरेको निष्कर्षमा पुग्न मृतकको लाश प्रकृति मुचुल्का, अस्पतालको आकस्मिक कक्षमा जाँच गर्दा मुख र हात Cyanoses, घाँटीमा बायाँ कान मुनीदेखि दाहिने कानसम्म अगाडि पट्टिबाट Ecchymosis भएको अवस्थाले सहयोग पुगेको हो । यस्तै कहिले काँहिं डाम चिह्न पनि नदेखिने हुन्छ । लाश भुन्डिइ रहेकोमा भुन्डिएको अवस्थाबाट लाश निकालिएमा लाश निकालिएको जति समयावधि लम्बिदै जान्छ, डाम चिह्न नदेखिने सम्भावना बढी हुन्छ । यसमा पासो लगाइएको चिजवस्तु नरम कपडा वा पासो चौडा मोटो हुनु, लामो समयसम्म लाश भुन्डिन नपाउनु वा लाशको पासो काँटिएको समय अन्तराल लामो हुनु वा लामो समयसम्म लाश भुन्डिन नपाउनु जस्ता लाश

भुन्डिएको समयावधिमा पनि भर पर्दछ। धेरै जसो भुन्डिएको केशमा स्पष्ट देखिने डाम चिह्न यो केशमा नदेखिएको हुँदा डाक्टरको बोर्ड गठन गरी प्रतिवेदन तयार गरिएको हो। शरीरमा देखिएका सामान्य चोटहरू मृत्युको कारण अपर्याप्त हुन्छन्।

लाश जाँच गर्दा नाकमा देखिएको रगत, शव परीक्षण प्रतिवेदनमा Actefact भनी उल्लेख गरिएको, मृत्युपछि रगत निक्किनुमा मृत्युदेखि पोष्टमार्टम गर्ने बेलासम्मको समय, लाश राखिएको अवस्था आकस्मिक कक्षमा गरिएको प्रक्रिया जस्ता कारण हुन सक्छन् भनी व्याख्या गरिएको पाइन्छ। लाशमा बाहिरी सामान्य चोट पटक लागेको भएमा वा सामान्य चोटपटक भएपनि चोट कै कारणले मृतकको मृत्यु भएको हो भनी भन्न र मान्न मिल्दैन। मृतक लाशमा देखिएका चोटपटकहरू सामान्य बाहिरी चोटपटक मात्र पाइएकोले उक्त चोटहरू मृत्युको कारण बन्न सक्ने अवस्थाका होइनन्। यस्तै बाहिरी सङ्घर्षका चिह्नहरू छन ? छैनन् भुन्डिइ आत्महत्या भएको घटनामा महत्त्वपूर्ण हुन्छन्। यदि कुटपिट गरी मारेको हो भने सङ्घर्षका चिह्नहरू देखिनु पर्ने हुन्छ। यदि आफै भुन्डिइ मरेको हो भने सङ्घर्षका चिह्न हुँदैनन्। एउटा मुद्दामा पोष्टमार्टम रिपोर्टमा शरीरमा सङ्घर्षका चिह्न एवम् घटनास्थल विवरणमा कुनै पनि शङ्कास्पद स्थिति नदेखिएको अवस्थामा कुटपिटसम्मको वारदातको प्रकृति र पोष्टमार्टम रिपोर्टको बीचको तादात्म्यता देखिदैन। कुटपिटको वारदातमा लागेको चोटका कारण अत्याधिक रक्तस्राव भई मृत्यु भएको भन्ने पोष्टमार्टम रिपोर्ट पनि नहुँदा यी प्रतिवादीलाई मृतकको मृत्युको लागि जिम्मेवार ठहर्‍याउनु कानून सङ्गत नदेखिने भनि कसुरदार ठहर्‍याउनको लागि मृतकको शरीरमा सङ्घर्षका चिह्नहरू हुनुपर्ने हुन्छ भन्ने आसयको व्याख्या गरिएको छ। प्रतिवादीहरूले कर्तव्य गरी भुन्डिएर मरेको देखाउन उक्त कार्य गरेको अवस्था हुँदा हो त प्रतिवादीका शरीरमा शव परीक्षण गर्ने चिकित्सकले भने जस्तो चोट पटक र सङ्घर्षका चिह्नहरू देखिनु पर्ने हुन्छ। आफूमाथि प्रहार भएको अवस्थामा र आफ्नो मृत्यु अवस्यम्भावी छ भन्ने अवस्थामा बाँच्नका लागि मानिसले सक्दो सङ्घर्ष गर्दछ। त्यस्तो सङ्घर्ष भएको देखिएको चोटपटक लगायतको कुनै कुरा शव परीक्षण प्रतिवेदनबाट देखिन आउँदैन।

चिकित्सा विधिशास्त्रअनुसार लाश जाँच गर्दा मृतकमा पाइएका बाह्य तथा आन्तरिक लक्षणहरू नै मृत्युको कारण पत्ता लगाउने मुख्य आधार भए पनि कतिपय अवस्थामा घटनास्थल तथा अन्य कुराको पनि सहयोग लिन सकिने हुन्छ। लाश जाँच मुचुल्कामा मृत्युको कारण आत्महत्या नै हो भनी लेखिएको र सोहि तथ्य मिलान हुने गरी डाक्टरले वकपत्र गरेकोले विज्ञले दिएको रायलाई वस्तुनिष्ठ रूपमा अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म सो रायलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन भन्ने व्याख्या भएको पाइन्छ। अनुमान गर्ने काम अदालतको होइन भन्दै पुनरावेदन अदालतको फैसलाबाट मृतक निदाएको अवस्थामा मारेको हुन सक्छ भन्ने व्यहोरा देखिन्छ। यस्तो हुन सक्छ भन्ने काम अदालतको होइन। अदालतले वस्तुनिष्ठ तवरले भएका प्रमाणलाई केलाई निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने हुन्छ। आत्महत्या

नोटलाई एक प्रकारको मृत्युकालीन घोषणाको रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ। आफ्नो निरासापूर्ण जीवनलाई उल्लेख गर्दै आत्महत्या नोटमा लेखिएको अभिव्यक्ति समेतको विश्लेषणबाट प्रतिवादीहरूसँगको व्यवहारबाट दिक्क लागेर मृत्युलाई आफैले रोजेको भन्ने स्पष्ट देखिन्छ भनि आत्महत्या नोटलाई मृत्युकालीन घोषणाको रूपमा लिएको पाइन्छ।

निष्कर्ष

यसर्थ आत्महत्याको विषयवस्तु वा प्रसङ्ग समावेस भएको मुद्दामा कहिलेकाँही जबरजस्ती मुद्दा दर्ता हुने निर्दोष व्यक्ति फस्ने हुन सक्छ। त्यतिमात्र होइन हालैका दिनहरूमा विभिन्न सामाजिक सङ्घ संस्था, राजनैतिक दल, जातीय एवं लैङ्गिक सङ्गठन, पत्रपत्रिका लगायतका सङ्घ संस्थाको प्रभाव वा अन्य शक्तिको दुरुपयोगले अनावश्यक जबरजस्ती मुद्दा चल्ने, कमजोर एवम् शक्ति विहिन निर्दोष व्यक्ति कसुरदारको भागी हुनुपर्ने हुन्छ र भैरहेका पनि छन्। त्यतिमात्र होइन पहुँचवाला व्यक्ति अपराधबाट बच्न, उम्किन पनि सक्छ। यस्ता कृत्याकलापबाट न्यायमूर्तिहरू प्रभावित भई न्याय विचलित भएको र स्खलित भएका कैयौं घटना छन्। यसबाट सामाजिक न्याय एवम् ब्रह्म न्यायको भावना मर्न जाने हुन्छ, ब्रह्म न्याय र सामाजिक न्यायको उद्देश्य पुरा हुँदैनन्। यसर्थ यस्ता मुद्दामा न्यायकर्ताले बडो होसियारी बन्नुपर्ने हुन्छ। भनिन्छ, न्याय कहिल्यै मर्दैन।

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेख लेख्न प्रोत्साहित गर्ने विज्ञ मित्र, लेख प्रकाशनका लागि सूचना सम्प्रेषण गरी जानकारी गराउने जर्नलका सम्पादन समिति संयोजक तथा सम्पादक मण्डलप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, बमबहादुर (२०७५) *नेपालको बृहत् इतिहासको झलक*, काठमाडौं: दिपक पुस्तक भण्डार, पुतलिसडक ।
- आचार्य, उषा (२०६०) *नेपालको वैधानिक कानून २००४*, काठमाडौं: समन प्रकाशन, पुतलिसडक ।
- आचार्य, उषा (२०६०) *नेपालको अन्तरिम शासन बिधान २००७*, काठमाडौं: समन प्रकाशन, पुतलिसडक ।
- आचार्य, उषा (२०६०) *नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५*, काठमाडौं: समन प्रकाशन, पुतलिसडक ।
- आचार्य, उषा (२०६०) *नेपालको संविधान २०१९*, काठमाडौं: समन प्रकाशन, पुतलिसडक ।
- आचार्य, उषा (२०६०) *नेपालको संविधान २०४७*, काठमाडौं: समन प्रकाशन, पुतलिसडक कानून किताब ।
- न्याय, बिकासिनी (२०६५) *मानव न्याय शास्त्र*, (कानून, काठमाडौं: कानून व्यावसायी क्लब, ढिल्लीबजार ।
- प्रधान, रजितभक्त (२०७२) *नेपालको फौजदारी कानूनको सामान्य परिचय*, काठमाडौं: रत्न पुस्तक भण्डार ।
- व्यवस्था समिति, (२०७५) *नेपालको संविधान*, काठमाडौं: बबरमहल ।
- वस्ती, प्रकाश (२०६३) *कानूनसम्बन्धी केही ऐतिहासिक अभिलेखहरू कानून*, काठमाडौं: ढिल्लीबजार ।
- मुलुकी फौजदारी संहिता ऐन (२०७४), काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल ।
- श्रेष्ठ, शंकरकुमार (२०६५) *कानून तथा न्यायसम्बन्धी शब्दकोश*, काठमाडौं: कानून व्यावसायी क्लब, ढिल्लीबजार ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३*, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति, बबरमहल ।
- नेपालको संविधान २०७५*, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल ।
- मुलुकी ऐन २०२०*, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल ।
- स्थानीय सरकार संचालन ऐन २०७४*, काठमाडौं: कानून किताब व्यवस्था समिति बबरमहल ।
- नेपाल कानून पत्रिका २०६७*, नि. नं. ८३११, पृष्ठ २०० काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत ।
- नेपाल कानून पत्रिका २०७३*, नि. नं. ९५८६, पृष्ठ ७७३ काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत ।
- नेपाल कानून पत्रिका २०७२*, नि. नं. ९४५०, पृष्ठ १४२९ काठमाडौं: सर्वोच्च अदालत ।
- MODI Medical Jurisprudence and Toxicology*, 25th Edition, Edited by Justice K k [i&, 494